

је друштво несвесније т. ј. ниже и неразвијеније, све мање има правде у њему, све је мање праведног распореда добара и рада, све је мање добростање појединаца и све мањем броју појединаца бива добро.

И као што је сваки поједини појав производ општег стања, као што све поједино зависи од општег, то и стварања појединих духова само су испољавања опште потребе, која се осећа и настаје онда кад јој дође време; сваки поједини дух извршује оно што је неизбежни резултат свега ранијег; задовољава општу потребу, пошто сваки појединац све своје снаге и особине добива од друштва, од времена. И што је виши дух, он све више зависи од све веће целине друштва, од све веће целине времена; по томе највиши духови најмање зависе од свога друштва и свога времена; они зависе од свих друштава људских, од свих времена историјских, од целе историје; највиши духови јесу резултат историје целог човечанства, историје целе земље и они задовољавају потребе целе историје, целог човечанства и само од целе историје, од целог човечанства они и зависе, а не од свог друштва и свог времена, те они и не задовољавају непосредне потребе свог друштва, свог времена, садашњости и само њих.

Пошто и тело појединаца и ниже снаге душе њихове зависе сасвим од типа, од рода, од прошлости; пошто су по томе и карактер и таленат више ствар наслеђа него личног искуства и знања; пошто појединци све што имају добивају од свог друштва и времена, и језик и васпитање и образовање; пошто друштво и време дају тип појединим индивидуама: то врло мало има индивидуалног, стеченог код појединих људи, и врло мало има индивидуа међу људима, а велика већина људи деле један с другим велику већину особина душе, те се велика већина диже само до физичке индивидуалности тела, те је највећи број људи само егземплар једног општег типа. Једине праве индивидуе, највиши ступањ индивидуалности људске, јесу мислиоци, јер идеје нису тековине рода људског, да би их сви људи могли с правом наслеђивати; оне су тековина само појединих моћних индивидуа, које у ланцу историје чине засебан род људи, преносећи с једног на друго њихове тековине. По томе мислиоци, дижући се до највишег ступња индивидуалности, дижу се и до највишег ступња слободе, пошто је највиша слобода у томе не зависити од свог друштва и времена, не зависити од живих људи и садашњости, а до тог највишег ступња слободе дижу се само мислиоци, зависећи само од прошлости, од историје, од општих закона света.

б) Први основ свега друштва и свега даљег, вишег друштвеног живота јесте привреда његова, његов економни живот, и од начина и ступња привреде, од ступња економног живота, зависи сав даљи, виши друштвени живот. Од рада, од његове каквоће и количине, зависи цео политички и социјални живот народа и друштва; што је терет рада неправедније подељен у друштву, то ће и сва друштвена и природна добра и тековине, и по томе сва политичка права, бити неправедније распоређена, те политички ступањ једног народа зависи од његова економног ступња, од привредног развојка његова. У оријенталним државама сав терет рада био је остављен нижим класама, састављеним од покороног племена, док су све имаће, и по томе сву културу, имали само виши, владајући сталези, те без економне једнакости није могло бити ни политичке, као ни слободе ни правде. По томе са све већим радом и са све праведнијом поделом терета рада долази се и до све веће слободе и правде у друштву и по томе до све веће моралности у друштву. Ако брига за живот троши сву снагу и све време човека и народа, ако човек и народ троше сав свој рад на одржање живота, они пеће осетити потребу знања, разумевања и наука, као што и с друге стране висина економног живота изазива потребу ширења науке и образовања у све шире кругове друштва, пошто са све већим множењем људи све је већа потреба, све веће количине добара потребних за живот, које само знање и наука могу извлачити и стварати. Тако не само што слобода, правда и моралност у друштву зависе од ступња његова економног живота, него од њега зависи и висина духовног живота друштва и народа, пошто без богатства нема ни знања ни образовања ни науке, пошто је и свему знању и разумевању људском крајњи смер умножавање богатства, добара, и по томе повисавање правде и слободе у друштву. Тако и од земљарада и сточарства, првих ступања економног живота, зависе потпуно доцнији виши ступњи трговине и индустрије. Застанак и ограничавање трговине и отуд опадање индустрије, која зависи од трговине, делују на снагу и моралност народа, а застанак и опадање снага индустрије делују штетно на земљорад, док земљорад не зависи од промена среће и живота, које га мало додирују, а промене људских мишљења и наклоности ни мало. И у сваком друштву људском, у свима временима историје, много више треба услова за правду, моралност и љубав него за живот, те је и правде и љубави увек и свуда тако мало.

в) Од фамилије, првог ступња и првог основа свега друштва људског, зависе одржање, ступањ и висина сваког друштва и свих

форама друштва. Фамилија је зачетак друштва, те је и корен друштвеног човека у фамилији, те од чистоте и солидности фамилије и фамилијарног живота зависе снага и висина целог потоњег политичког и социјалног живота друштва и народа; распадање фамилије увек је било први, основни узрок слабости друштава и народа, те и распадања њихова, те је фамилијарни живот прва, основна и најтрајнији подлога, на којој се диже свако друштво.

Пошто је женски принцип у опште у природи старији од мушког принципа, пошто је женско старије, то од жене као првог основа фамилије зависи и чистота и висина и снага сваког вишег друштва; од каквоће жене, од њена тела и душе, од њена здравља и снаге, од њена васпитања и образовања, од њене чистоте и висине, зависи склоп и форма, висина и снага и фамилије и сваког друштва људског, народа, државе и човечанства. Жена је последњи социјални темељ, и један од првих природних, на коме се диже сва историја човекова, сав његов прогрес и цивилизација; последњи услов, од кога зависи све: и највеће и најјаче социјалне среће и несреће, социјални болови и радости човекове.

А колико од фамилије зависи друштво и од ступња фамилије ступањ друштва, види се и по томе, што никаквог вишег друштва, никаквог државног живота није могло бити, догод је владала матријархија, догод је матерна страна одређивала покољење, те таква колебљивост фамилијарног живота није могла бити солидан основ друштва и државе.

г) И од првих тековина човекових, од првих открића и проналазака његових, зависе све потоње тековине, сва доцнија открића и проналасци његови, од којих први ни мало не зависе. Прво добро човеково јесте језик, и од њега зависе сва потоња добра његова; саопштавање је битни услов друштва, а без језика га не може бити; на језику је основан саобраћај човека с човеком, по томе и могућност друштва, могућност традиције и наслеђа, по томе и могућност историје, прогреса и цивилизације, јер без језика не би могло бити никаквих знања, науке, ни разума.

Први проналазак човеков, проналазак ватре, јесте први ступањ, на који се човек дигао изнад животиње, и од ватре зависи сав даљи живот човеков, сва његова снага у борби за живот, сва његова виша оруђа, све прве вештине човекове, од којих зависе и на основу којих су се подигле његове уметности и науке; од гвожђа, сребра и злата зависи економни и социјални живот човеков, од компаса зависи Америка; штампа је донела ширење знања и образовања, ово ширење потребе добара, које је донело умножавање

рада, индустрије и потребе индустрије и трговине, донеле су железницу, телеграф и т. д.

8. — Религија, први ступањ вере, вера у моћ природе над човеком, одређује све потоње ступње вере човекове, ступње науке и философије, веру и моћ човека и ума његова, те висина наука и философије, висина човекових појмова и идеја зависи од висине његове религије; кад не би било религије, не би било никаквих идеалних тежња и смерова, не би било подстицаја ни за лепо, ни за добро, ни за истину, који долазе само од религије. А сама религија не зависи од наука и философије, пошто постаје пре њих, без њих, независно од њих, зависећи прво од спољне природе и од начина деловања њена на душу човекову; што природа моћније делује на човека, то човек мање верује у своју моћ, више се осећа потчињен и зависан од природе и њених снага, тим је нижи ступањ религије, тим нижи ступањ појмова и идеја човекових, на којима почива друштво и распоред добара у друштву; отуд од ступња религије зависе и правда и слобода и моралност друштва, општа висина његова, по томе и његов духовни живот. Тако је од религије оријенталних народа зависно цео њихов политички и социјални живот, онакав какав је био, док је религија могла достићи виши ступањ само у оним крајевима земље, где су природне снаге слабије, одмереније, те у којима је човек могао осетити и своју моћ; све мања зависност од природе и све мања потчињеност њој и пасивност према њој доносила је све мању зависност и од људи и све већу активност људи.

Пошто од религије зависе и човекови појмови и идеје, то се идеје и појмови философије и наука не могу променити, док се не промене религиозни појмови и идеје; крајњи смер философије и наука јесте и крајњи смер религије; крајњи смер модерних наука и философије јесте све веће одавање правде стварима и људима, све тачније одређивање вредности ствари и људи, утврђивање све тачније мере, све тачнијих граница свима појединим стварима и снагама у природи и у друштву, а тај смер наукама и философији одредила је модерна религија утврђивањем вере у једног праведног Бога свих људи и свих ствари, једног јединог творца свега; тежњу ума јединству, тежњу наука и философије, да све више једном једином снагом разјасне све појаве и ствари, одредила је религија вером у једног Бога; религија одређује пут и смер философије и наука; оне се крећу у кругу, који им је религија одредила. Појам закона и законитости није се могао развити у ђудљивој борби многих богова; по томе оријенталне државе нису биле законите,

правне државе, него природне државе, које су почивале на природној сили, која је потицала из природне религије. Појам закона у природи и све већа законитост у друштву зависе у последњој инстанци од вере у једног Бога. Тако од ступња религије зависи и ступањ духа, зависи ступањ појмова и идеја, философије и наука, правде, слободе, истине и морала у друштву. Што је нижи ступањ религије тим је нижи човек, тим ниже друштво, тим мање истине, правде и слободе; бити без религије јесте бити животиња, пошто је религија прва, основна, најтрајнија, најпоузданија одлика човекова од животиње. Само човек види осим себе још један свет пред собом; што више од тог света пред собом види и разуме, тим је више човек и виши човек; што мање види света пред собом, што га мање разуме, тим је нижи човек; животиње, биље, камење немају света, они не виде свет, они су унутра у свету; само је човек на пољу од ствари, и што је више на пољу, што је даљи од ствари и стварности, тим више види, тим све више назире Бога, тим је све ближи њему. По томе само човек има религију, само човек може бити религиозан, и што је виша религија његова, тим је и човек виши; по томе и науке и философија само су виши ступњи религије и с даљим прогресом ума све више добивају форму религије; науке и философија јесу религија појединих високих духова. Што је нижи човек, то је више потчињен стварној природи, стварном животу, тим више зависи од стварности и садашњости, тим је нижи ступањ религије његове, јер мање види Бога; високи духови зависе од далеких и дубоких снага, зависе од далеких узрока, те и науке и философија нису ништа друго него тражење далеких и све даљих узрока, дубоких и све дубљих снага, те је и све виши ступањ религије високих духова људских, јер све више виде Бога.

Тако, догод је свака фамилија имала своја божанства, дотле је свака фамилија била за себе друштво; догод су свако племе и сваки народ имали своја засебна божанства, дотле су свако племе и сваки народ били за себе друштво и непријатељи свима другим племенима и народима; друштво и живот једног јединог човечанства и по томе највиши ступањ истине, правде и слободе, може се дићи само на вери у једног јединог Бога, једног јединог творца свих људи и ствари.

9. — Лепо, које се раније буди и постаје од доброга и истине, независно је и од доброга и од истине; човек је тражио лепо и стварао лепо пре него што је тражио и налазио добро и истину. Независно од доброга и истине лепо је независно и од потоње радње разума, од његова испитивања и сазнања; лепо је независно од

жеље и воље, од потребног, моралног, корисног, поучног, паметног и научног. А све добро и свака истина, доцнији моменти душе и духа, зависе од лепога, првог и основног момента душе; добро је само онда добро, кад је и лепо; истинито је само оно, што је и лепо и добро; ширење истине јесте ширење доброга и лепога, истина је највиши ступањ лепоте. По томе свако више образовање душе и духа зависи од естетичког образовања, које по томе мора бити основ и почетак свега васпитања; ко се научи да воле лепо, он ће увек мрзети лаж и неправду; ко тражи лепо, несвесно тражи добро и истину; лепо је основ доброга и истине, и по томе је лепо најнижи ступањ доброга и истине; по томе је истина највиши ступањ лепога.

По томе и уметност, ранији моменат духа, не само што не зависи од доцнијих — философије и наука, него мање зависи и од спољних околности него науке и философија, мање зависи од заштите друштва него науке, док науке и философија, зависећи од свега другог ранијег, зависе и од уметности; ступањ ума у науци зависи и од ступња укуса у уметности, у лепоме. Што је виши укус лепога, то је виши ступањ духа; монструозни колоси у архитектури и скулптури нису могли родити апстрактни појам закона и законитости, пошто је дух и сувише тонуо у материјалност и сурову силу и пошто закони нису ништа друго него тачна мера, уношење и утврђивање мере величине, снаге, трајности и вредности ствари, а у првобитним продуктима уметности није било никакве мере, ни у архитектури ни у скулптури, ни у појезији, по томе ни у животу, по томе ни у појмовима; све је било без мере, по томе монструозно, по томе не лепо; краљеви првих народа владали су стотинама и хиљадама година; богови су се мешали у људске ствари. Тако је укус лепога увек одређивао ступањ и висину свих појмова и свега живота у друштву; од укуса лепога зависи укус добра и истине, висина и ступањ моралности и духа.

Тако, и од ступња архитектуре зависи ступањ осталих пластичких уметности.

Лепо не зависи ни од климе, ни од спољњег изгледа природе, ни од згодних природних услова, као што зависе религија и философија; у свима климатима људи се украшавају и у свима у песми и игри испољавају људи своје болове и радости.

10. — Не само што је духовни живот условљен ранијим материјалним, телесним практичким животом, не само што наукама треба више заштите од спољних неповољности него икојем другом моменту живота људског, не само што науке зависе од висине дру-

штва, од његова економног ступња, и по томе од ступња његова политичког и социјалног живота, него и зависност појединих наука једне од друге расте с њиховим постериоритетом. Као што цео живот земљин и на земљи зависи од сунца, тако и ступањ свега ума људског зависи од астрономских погледа; астрономија је тип свих осталих наука; механичка законитост у животу неба продире и у живот земље и у живот органског на земљи као и у живот човека у друштву и у историји; и догод се астрономија није уздигла на ступањ науке, догод је стерилни појам геоцентрике владао у уму људском, дотле се ни испитивања осталих области ствари нису могла уздићи до наука. Тако ступањ геологије зависи непосредно од ступња астрономије и ступањ наука о органском свету од ступња наука о неорганском свету.

Астрономија не само што је била најпотребнија и најкориснија наука у цело старо доба, те се јавила раније од свих осталих, него је остала и остаће у свима временима најпотребнија и најкориснија наука, јер је на законима астрономије основана цела највиша цивилизација човекова. А да астрономија буде наука, најмање је требало услова од свих других наука доцнијих, којима је астрономија са својим законима један од првих услова.

По томе од свих наука најдоцнија, историја човекова, зависи од свих ранијих наука; највише услова треба да се историја човечанства дигне до науке, а рационална, философска историја најмање је потребна великој већини људи; за њу осећају потребу само мало виших духова, јер је само историја највиши разум, до кога човек може доћи. А да се историја човекова дигне до науке, морају све остале науке бити толико зреле, да својим резултатима и принципима помогну разумевању историје, историјског човека. Да се разуме историјски човек, мора се прво разумети психолошки, физиолошки и анатомски човек, мора се разумети цела унутрашња природа човекова и цела спољна природа, морају се знати и разумети све снаге, које су у свима временима и у свима просторима деловале на човека и у човеку, т. ј. мора се разумети све. Да би се одмрсио и само један конач човекове историје, историк мора сићи кроз дубину слојева целе историје човечанства, до процеса општег органског и неорганског живота; да би разумео и најмањи појав садашњости, он мора знати целу прошлост историје. Историја човечанства јесте последњи и најзаплетенији резултат целог процеса живота и снага природе и по томе, да би разумео историју човекову, историк мора знати и разумевати целу историју природе. Само највиши разум могао би схватити и појмити целу

историју човечанства, а тај највиши разум и може бити само у историји.

Тако је човеку а нарочито уму његову потребно све што је пре њега постало и развило се, јер од свега тога зависе они; човек са својим умом није потребан ничему што је пре њега постало и развило се, јер ништа раније од човека не зависи од њега. Миллионима година постојао је свет, коме није био потребан човек ни да га осећа ни да мисли о њему; коме нису били потребни ни људске радости ни болови, ни мисли ни појмови његови. И свет ће постојати хиљадама и милионима година без човека и његове цивилизације, не потребујући их ни мало, јер не зависи од њих. Оно што постоји може постојати, а да се и не зна о њему, и мисли о њему, а да се нешто зна мора постојати. Стварима не треба људских речи и мисли, а ових не би било да нема ствари.

Као што је човек производ свих снага земљиних, као што је човек могао настати тек онда, кад је земља била готова са стварањем снага и ствари, од којих човек зависи, и као што су на човека деловале све разне раније снаге земљине: тако је и историја човекова производ свих ранијих наука и могла је настати тек онда, кад је ум људски достигао извесну висину у ранијим наукама, кад је ум људски био готов са стварањем закона и идеја у областима ствари неорганског и органског света. Да би нашла законе ума људског у времену, историја мора чекати законе природе и физичког и психичког живота човекова; резултати, закони и идеје свих осталих ранијих наука морају бити елементи тела историје; све раније науке постају све више само органи историје, све више постају делови једног вишег организма — историје; као што би без савршених органа и оруђа човек морао увек остати на природном ступњу, тако се без савршених и тачних ранијих наука ни историја не би могла дићи до науке; она би без њих остала оно што је првобитно и била: генеалогичка јунака и владалаца, хроника догађаја и прича. Заузимајући све више према другим наукама однос организма према својим саставним деловима, сви елементи историје, сви народи и државе, све науке, литературе, уметности, религије и философије, сва времена, све стране, правци и снаге људског живота добиваће све тачнији међусобни однос, све већу узајмичну везу; само их историја може све ујединити у једну органску целину и тако их све помирити, и показујући величину потребе сваког од њих за целокупни развитак и напредак човечанства, одредити им свима њихову праву вредност према њиховој снази и величини, трајности, вредности и потреби. Према

томе историја би стајала према свима другим наукама као човек према осталим областима ствари, и по реду времена и по висини положаја; као што су неорганска и органска природа морале бити готове и спремне, да се човек јави, тако су науке о неорганском и органском животу морале бити готове, да би се историјски ум човеков могао пробудити; и као што је човек сложени резултат све раније природе, свих ранијих ствари и снага њених, и по томе зависи од свега што је пре њега постало и развило се, тако је историја сложен резултат свих ранијих наука, зависећи од ступња свих њих. Према свему томе, да би се историја могла дићи до оне висине, која јој припада према другим наукама, да би могла постати организам, у којему ће све остале науке бити само органи и елементи, то све остале науке, као и сви остали momenti живота људског у простору и времену, морају изгубити своју самосталност, морају изгубити своју сопствену топлоту и светлост, да би потребну им топлоту и светлост могле добивати само од историје.

Оно што је у свима другим наукама субјекат — ум људски, постаје историји све више само објекат, предмет њена изучавања у његову процесу у времену, а субјекат историје све више постаје један једини историјски ум човечанства, према коме су умови свих осталих наука само објекти. Закони, идеје и принципи осталих наука постају историји све више само факти, које она тумачи другим, простијим фактима. Према томе целу историју могао би разумети само један највиши ум, а то је историјски ум човечанства. Према томе историја човечанства све више постаје један једини апстрактни организам, у коме све остале науке врше само улогу појединих органа, према којима би мозак стајао у истој сразмери и вредности као и историјски ум човечанства према субјективним умовима појединих наука, као принцип према фактима.

И у самој историји што је доцније које време и који ступањ, све више зависе од ранијих времена и ступања.

11. — Пошто је унутрашње раније од спољашњег, пошто је унутрашње основ спољашњег, јер све што се ствара и бива, ствара се и бива изнутра, то и све спољашње, видно, чулно зависи од склопа унутрашњег; форма зависи од садржине; према садржини својој ствари добивају и своју форму; по томе су форме само испољавања унутрашњег, симболи унутрашњег, невидног, као што лобања добива своју форму према склопу мозга, као што је и цео друштвени живот у простору и времену само чулно испољавање унутрашње конституције човекове, унутрашњих снага његових. Пошто све оно што се види у простору, све ствари, њихова величина и трајност,

генералност, снага, зависност, потреба, зависе од времена њихова постанка, од њихове тачке у времену, то распоред ствари у простору, њихова пропорција и њихов живот јесу само симболи реда у времену, чулне слике, у којима се ред у времену испољава; по томе и простор није ништа друго него симбол времена. Тако пошто је и прошлост ранија од садашњости, пошто сва и свака садашњост зависи од прошлости, то и свака садашњост само је симбол прошлости, а пошто простор и оно што се чулима сазнаје у простору нису ништа друго него садашњост, пошто чула могу опазити, видети, чути само садашњост, то је и с те стране простор само симбол времена, прошлости.

12. — Пошто од тачке у времену, кад ствари постају, зависи мера свега њихова живота, њихова снага и величина, њихова независност и трајност, то је мера времена последњи узрок свега, свих ствари и свих разлика њихових по величини и снази, вредности и трајности и потреби; од мере времена зависе простор и мера простора.

Од мере времена, колико је земљи требало док се одвојила од сунца, после првих планета, зависи мера свега њена живота, зависи мера времена, колико ће она постојати као засебно тело, док опет не падне на сунце, зависи број пута, колико ће се она обрнути око сунца и око себе саме, зависи трајање и живот свега на земљи; од те мере времена, колико је земљи требало, док се одвојила од сунца, зависи њена даљина од сунца, а од даљине од сунца зависи мера њене брзине окретања око сунца, а мера њене брзине окретања одређује меру живота, снаге и трајања свега на земљи — биља и животиња, човека и његова друштва и разума; од даљине земљине од сунца зависи мера топлоте и светлости, коју земља добива од сунца, а од те мере зависи мера свега осталог на земљи као и мера разума човекова; мало више или мало мање топлоте и светлости кад би земља добивала од сунца него што добива, кад би добивала још само $\frac{1}{2300}$ милионити део топлоте и светлости од сунца, колико она добива од све топлоте и светлости, коју сунце на све стране расипа, донело би промену и друкчији живот и форму свега на земљи. Да се земља раније одвојила од сунца, она би даље отишла од сунца, те би мање топлоте и светлости добивала од њега; да се доцније одвојила, тим би била ближе сунцу; Нептун добива само $\frac{1}{1000}$ светлости, коју земља добива, и по томе на њему мора бити све друкче него на земљи. Тако од мере таласања зависи: да ли ће то бити топлота или светлост и колика ће бити топлота и светлост, да ли ће то бити

црвена или зелена боја, да ли ће уво чути и око видети, какав ће бити тон који уво чује и око види. У последњој инстанци од мере зависи све, ствари и све њихове разлике по величини, снази, форми; од мере зависи лепо и ружно, добро и зло, истинито и неистинито, правда и неправда, живот и умирање, разум и неразум; све разне ствари само су разне мере једног истог у времену.

13. — *Не само што је раније услов живота свега доцнијег, него је раније и услов за разумевање доцнијег*; све оно што је доцније не може се разумети, ако се не разуме раније; човек се не може разумети, ако се прво не разуме живот ствари и снага органског и неорганског света; индивидуа и индивидуалне снаге и особине не могу се разумети, ако се прво не разуме род, тип индивидуе; да се нешто више разуме, мора се прво разумети све ниже од њега. По томе и да се разуме садашњост ствари, људи и историје, треба прво разумети прошлост, пошто садашњост зависи од прошлости; да се разуме историја човека и његова ума, мора се разумети историја свих ранијих ствари; људи као и ствари јесу резултати прошлости, представници садашњости, оруђа будућности; по томе и будућност као и садашњост ствари и људи зависи од прошлости њихове.

Пошто се за разумевање неке ствари морају знати не само сви њени односи у простору него и све њене промене у времену, јер се без промена у времену не могу разумети ни промене у простору; пошто се тако без знања прошлости не могу разумети ни прошлост ни будућност ствари: то време све више постаје потребно, да би се разумеле ствари и њихов распоред у простору; по томе историја, највиши разум, постаје све више потребна свима другим наукама.

ГЛАВА 3.

Пошто доцније зависи од ранијег и развија се на основу ранијег, то све раније, као услов доцнијег, мора већ постојати, мора бити зрело и спремно, да би се на основу њега могло развијати доцније. По томе све раније, пошто мора пре бити готово и зрело, те пре престаје и да расте, да се мења и да напредује, да би доцније на сталном основу ранијег могло расти и напредовати; по томе све раније пре достиже границе свог развитка и напретка.

1. — У спољној природи све су ствари заузеле одавно своје право место у простору једна поред друге, то јест оно место, које им припада по величини, снази, вредности т. ј. по приоритету у времену, те је прогрес у природи давно престао, природа је престала да се мења, да расте, да напредује, она је сазрела, пошто прогрес није ништа друго него све тачнија пропорционизација ствари и борба за њу, све већа влада хармоније и правде т. ј. истине, и кад се постигне најтачнија пропорција ствари, као што је у природи, онда прогрес престаје. Само у друштву људском, доцнијем моменту општег живота, још има прогреса, само се оно још мења, напредује, расте, само оно још није зрело, пошто само у њему још није достигнута тачна пропорција ствари, т. ј. само у њему још правда и истина нису дошле до највише владе.

Земљиште спољашње и континенти на земљи, носιοци човекове историје и цивилизације, одавно су склопљени овако како данас постоје; количина и квалитет предмета у природи стално су ограничени, те се не могу ни увећати ни умањити, и као и ствари тако су и све снаге у природи заузеле своје право место и делују својом правом снагом.

Тако и механизам, првобитнији од организма, не мења се, нема никаква развитка, не чини никаква напретка, док се организам мења, развија, напредује.

2. — Тело човеково, ранији моменат његова живота, раније и сазрева од душе његове, пре престаје расти и напредовати, брже се развија и зре. У најранијем времену тело човеково најбрже се развија и лагано опада доцније; растење човеково у прве четири недеље свога развитка тако је огромно, да се може узети да је четворо-недељни плод 500 пута већи у пречнику, дакле 250000 пута по површини већи, од зачетка (микроскопско јаје мери $\frac{2}{1000}$ цола а четворо-недељни плод обично 1 цол); за идућих девет месеца расте пречник за 16—18 пута, дакле више од 300 пута веће по површини.

Код животиње тај развитак тела и сазревање његово иде много брже него код човека. Младунци животиња рађају се са свима атрибутима своје специје, а човек добива атрибуте своје специје тек много доцније; код човека је много дужи период, за време којег су мајка и дете спојени инстинктом, те је период беспомоћног доба детета човекова много дужи него код животиње, те је код човека много дуже детињство него код свих других животиња, чије се тело много брже развија и сазрева и пре достиже највишу меру развитка него код човека. Тако се и полна љубав развија код човека доцније но у ма које животиње, пошто човек и много доцније физички сазрева.

И пошто је женски принцип у природи старији од мушког, који се тек доцније одваја од њега, то се женско свуд, па и код човека, много брже развија и сазрева од мушког, те у женског пре престаје индивидуални развитак него у мушког; отуд у њих и мање мускуларног и нервног система.

И као и цело тело тако и мозак много пре престаје расти, много пре сазрева код животиње него код човека; мозак код животиње брзо достиже највишу меру свог развитка, док код човека мозак и лобања расту и даље, и код људи, који духовно раде, расту до и преко 40 година. И у самом мозгу код новорођене деце човекове потчињени мождани апарати, који служе животу а не интелегенцији, брзо су зрели и савршени, те се могу одмах употребити, док је велики мозак тада још мало развијен и по структури и по способности функције.

И историјски узето тело човеково много је раније сазрело, те много раније престало расти, мењати се и напредовати, него дух његов. Још у првобитно преисторијско доба човек је потпуно физички савршен и од тада није ништа физички напредовао; чим је човек почео употребљавати прва оруђа за заштиту свога тела и живота од спољне природе, његово се тело престало мењати, пошто се човек није морао више прилагођавати спољним приликама и про-

менама, те се тим у извесној мери уздигао изнад природе. И у току историје човекове од целог тела његова, које пре престаје расти, мењају се још само мозак и лобања; само на те делове тела упливишу и даље култура и цивилизација увећавањем предње и спољштавањем задње главе и мењањем површине мозга и вијуга у њему. И не мењајући више тело и снагу, распоред и пропорцију телесних органа својих, код човека и даље напредује растење и снага његових оруђа, којима све више повишава снагу својих телесних органа, док животиња остаје увек при оним средствима и оруђима, која јој је природа створила и дала за добивање хране или за њену одбрану, као што су зуби, кљун, рогови, копите итд.

Тако је људски род много пре физички савршен, много је пре физички сазрео него доцније човечанство; човечанство још физички расте, оно је још у доба екстензивности и експанзије, оно још физички расте, т. ј. још није достигло крајње границе свог физичког развитка, а то ће морати настати, као што је настало и за све остало у природи. И она првобитна, природна, физичка снага, која је стварала расе, варијетете људског рода, одавно је престала да ради и угасила се, док потоња историјска снага, која ствара народе, и даље је радила и данас још ради. Постанак раса јесте последњи моменат физичког развитка људског рода, те је морао наступити пре него што су духовне снаге његове почеле да раде.

3. — Чим се тело човеково престало мењати и развијати, чим је човек физички сазрео, спољни упливи природе престали су деловати на тело и мењати га, тело се ослободило од тих уплива, а дух његов остао је и даље изложен упливима и утицима с поља, те се и даље мењао, растао и напредовао, пошто је тело престало да напредује; сви физички органи, па и мозак, били су већ готови и потпуно развијени, и тек је онда настао даљи развитак и растење духа човекова; свака интелектуална промена и добит очувала се у роду и гомилала се у њему кроз дуге низове генерација, док се најпосле тим непрестаним духовним растењем човек није толико уздигао над животињама, док је по телу, по стационарном делу његове природе, остао тако сродан животињама и близу њима, јер што су више расле духовне радње и снаге, у толико се човек мање телесно мењао, тако да тело данашњег човека не осећа више никакве нове потребе, коју није осећало тело човеково пре хиљадама година, док потребе и уживања духовна још расту и напредују.

И не само што тело животиње пре престаје расти и напредовати но тело човеково, не само што је животиња пре физички зрела него човек, него и душа у животиње пре престаје расти и напредовати, пре сазрева него душа човекова. Животиња се рађа зрела и паметна, колико јој је потребно за цео живот, или јој врло мало времена треба да буде потпуно зрела и паметна, док мозак људски, као и у опште цело његово тело, мора много дуже расти и напредовати; отуд се животиња рађа као мајстор, где човек мора много и мучно учити; отуд је мозак у животиње при рођењу готов и савршен, док је мозак човеков при рођењу још далеко од врха свог развитка; отуд човек најдуже остаје у материној утроби и године његова детињства и младости трају много дуже од ма које животиње, те и доба његова васпитања и учења траје много дуже него код ма које животиње; гајење младих код животиња престаје брзо, пошто су добили физички живот и снаге за одржање, док тада настаје за људске родитеље даље гајење и васпитање душе детиње, да му се обезбеди даљи и виши морални и духовни живот у друштву.

Тако и примитивни човек раније достиже границе свога развитка душе и духа него историјски, цивилизовани човек, као што су и први народи раније достигали највиши ступањ свога политичког, социјалног и духовног развитка него доцнији, модерни народи.

Пошто поједина ма која животиња не излази никад из оквира величине и снаге душе свог рода, то се никоја животиња не пење до индивидуе т. ј. никојој животињи није остављено да тече индивидуална искуства и да на основу тога усавршава своју душу изван граница свог рода; душа рода јесте готова и душа ма које животиње остаје за навек на том ступњу; она је престала расти и напредовати, она се не диже никад изнад инстинкта, који није ништа друго него душа, памет рода, течена у дугим временима и згуснута у свакој појединој животињи тог рода, те је по томе свака поједина животиња потпун представник свог рода, пошто свака има све оно што свака друга истог рода има, док је поједини човек представник само појединих ступања душе и духа људског рода а не целог рода свог, и само телом својим, ранијим моментом свог живота, може представити у главним цртама свој род. Не дижући се никад изнад инстинкта, душа животиње престаје одмах расти и напредовати; инстинкат остаје увек на истом ступњу. Пчела и данас гради своје ћелије онако исто тачно и одмерено као и пре хиљадама година, и свака пчела гради је и први пут онако исто тачно као и последњи пут. Инстинкат је од првог часа, од првог момента

свог јављања готов, савршен и сигуран, и даље не иде никад, док свест човекова, свесна воља његова, тек после многих огледа и дугих напора добива одређености и сигурности, и док човек у прво доба свог живота не зна ништа и дуго времена има и треба му да се спрема за живот, да учи и даље да напредује, а док инстинктат нигде и никад не чини никаква напретка, а то исто важи и за вољу код човека и животиње; свака поједина животиња, радећи само инстинктивно, нагонски, без своје свесне воље, ради оно исто и онако исто као и све остале животиње њена рода и у свима временима једно исто. А то је један од великих услова напредне цивилизације човекове. Дух човеков не само што се тек онда може слободно и свестрано развијати и напредовати, кад престане развитак и напредак тела, него и тек онда, кад је престао развитак и напредак животињске душе; да се животињска душа кроз дуге хиљаде година заједничког живота и борбе с човеком и даље развијала и напредовала, човек никад не би могао задобити ону владу над животињама, коју има, и посредно владу над природом, и ниво његова напретка био би много нижи, пошто би ниво животињског напретка био тим много виши.

4. — И код самог човека раније, првобитније снаге душе његове, наслагане у раније, дубље слојеве, престале су расти пре много хиљада година и не напредују више. Човекови природни, животињски нагони, његова основна осећања и тежње, његове првобитне природне склоности и афекти остали су непромењени кроз хиљаде година његова живота у историји; они су одавно престали расти и напредовати; само доцније снаге његове, снаге духа, које доцније настају и развијају се, његове мисли, појмови, идеје, апстракциона снага, и даље се једнако мењају, расту и напредују; резултати учења и размишљања, те и сума и висина интелигенције човекове, непрестано се и даље умножавају и расту, те сав напредак човеков у историји и није ништа друго него напредак интелигенције и ума, пошто ништа друго и не напредује у историјском човеку, пошто су све друге особине и снаге човекове одавно престале расти и напредовати. По томе и сав напредак човеков у историји, све промене политичког и социјалног живота заврсе од промена мисли и појмова; само разумом добива човек све већу моћ над природом и над собом, само разум доноси поправке и напретке у друштву, само он ствара и доноси праву хуманост и племенитост, правду и слободу међу људе и у њихово друштво; никоја друга снага не може променити човека, пошто се никоја друга снага у њему не мења, пошто је природа људска кроз сва исто-

ријска времена остала непромењена. Само разум извучи све више користи из ствари, гођен потребама живота, и извучи користи из све више ствари; само разум од све више ствари чини добра и тим умножава добра људска и добро људско; само прогрес разума доноси и прогрес добра, као што само прогрес разума доноси и прогрес правде, слободе и истине, највиших добара човекових.

Пошто снаге душе пре престају расти и напредовати него снаге духа, т. ј. пре достижу границе свог развитка и напретка него снаге духа, то и васпитање и образовање душе пре достиже своје границе него образовање духа; отуд је вештачка настава нарочито нужна за научно образовање и мишљење, које расте целог живота, кад су све друге, раније, снаге тела и душе давно престале расти, пошто науке и философија и научни и философски закони и принципи нису тековине целог људског рода, као што су телесне и основне душевне снаге, да би их сваки поједини човек по праву добивао у наслеђе, кад ступи у живот; закони и принципи у наукама и философији јесу тековине само појединих узвишених духова у историји, те их само достојни појединци и могу наслеђивати и умножавати, а не сви људи. Огромна већина људи остаје на ступњу рода, наслеђујући само тековине рода, тело и душу, и пошто су тело и душа брже готови и зрели него дух, то огромна већина људи брзо престаје расти и напредовати, они брзо достижу границе свог васпитања и образовања и напретка и брзо су зрели и паметни за цео живот и не дижући се никад до духа, не чине више никаква напретка, нити се напредак чини за њих; они су брзо и на чисто са собом, животом и светом, и ништа више не траже у њему него што угоднији живот. По томе историју и прогрес човечанства не чине људи него духови, не чини људски род него род мислилаца; само они мењају, васпитају и дижу људе, само су они носиоци историје људске, само су они од највише вредности од свега људског и природног, пошто свега другог има више, пошто све друго лакше успева и добива се и пошто је према томе све друго јевтиније.

А пошто маса друштва историјског човечанства није ништа друго него сталожен неисторијски, првобитни човек, неисторијско, првобитно доба човечанства, то и за примитивног човека важи све оно што важи за масу историјског друштва човекова. Примитивни човек пре престаје напредовати него историјски човек, развија се и сазрева брже и пре достиже границе свог напретка него историјски човек, те примитивно друштво и нема и не чини историју,

као ни темељ једне зграде, као што је нема и не чини ни маса историјског друштва.

И све раније расе, које су се у историји јављале, брже су достигале до извесних културних ступања и остајале на њима непокретне, те је сав даљи прогрес у историји дело само оне расе, која се последња диже и јавља у историји, која је и данас носилац све цивилизације и свега прогреса човекова.

И у области духа несвести, несвесном стању, не треба ни мало времена да сазре; она је одмах готова и зрела, у сваком тренутку, при рођењу и на врхунцу живота и напретка, док за развитак свести треба дуго времена, као што и у опште за психичке функције треба много више времена него за чисто физиолошке. И прва снага свесног духа, памћење, пре се развија и сазрева, пре достиже највишу снагу од осталих снага духа, које се тек доцније почињу будити, расти и напредовати; снага памћења достиже врхунац свог развитка већ с врхунцом телесног живота и развитка.

5. — По томе и уметност, религија језик, као првобитнији историјски моменти духа, одавно су престали расти и напредовати, а философија и науке, као доцнији моменти, још непрестано расту и напредују. Религија је одавно достигла највиши ступањ, појам једног Бога, као што су и уметности и појезија одавно зреле и савршене, те не напредују више, као што су и језици цивилизованих народа одавно зрели и снажни, да носе цивилизацију и просвећеност човекову, док се снаге чистог духа све више развијају у философији и наукама. Па и међу самим наукама духу човекову највише простора и времена за развијање и снажење остаје у историји; предмети у простору, предмети свих других наука стално су омеђени, не расту више и не мењају се, и само знање о њима и разумевање њих још расте и напредује, док и сам предмет историје све више расте и у ширину и у дубину, а с предметом заједно и наука о њему.

И у језику, што су доцнији и савршенији историјски језици, то им је и дуже детињство, то више расту и напредују и тим доцније зру. Тако и првобитне речи и изрази, интерјекције, гестови и мине, стоје и данас на истом ступњу развитка и напретка, на ком су стајали пре хиљадама година код човека, док се само доцније творевине језика мењају и расту; као што и лепо и тежња за лепим стоје и данас на истом ступњу и у истој снази као и пре хиљадама година, док се само укус у лепоме мењао, као што је и вера и данас онако исто свежа и снажна као и код првобитног човека.

6. — И у области нижег живота, живота практичног, у друштву првобитније, ниже, природне снаге пре престају расти и умножавати се него доцније људске снаге. Земљиште, првобитно добро човеково, престало је расти и напредовати, оно се не може ни умножити ни умањити и само му се склоп може мењати природом и вештином, док друга доцнија, привредна историјска снага човекова, рад, расла је непрестано кроз сва историјска времена, али и сума и снага рада човекова пре ће достићи крајњу границу свог развитака и напретка него снага последње привредне историјске снаге човекове — капитала, који ће, кад и рад престане расти, непрестано се и даље умножавати и најпосле од свих економних снага човекових достићи крајњу границу свог развитака и напретка.

Тако су и индустрији много даље границе крајњег развитака и напретка него ранијој трговини, која се битно изменила само услед открића Америке и од тада се у суштини престала мењати и напредовати.

ГЛАВА 4.

Пошто се све раније пре престаје мењати, расти и напредовати, пошто све раније по томе пре достиже границе свога развитка и напретка и пошто све раније траје дуже онако како је: то што је нека ствар роднија по постанку у времену, мање је променљива, сталнија је, те што је нешто доцније више се мења, нестаљније је, прогресивније је. Непроменљивост, сталност ствари, пропорционална је њихову приоритету у времену, и по томе променљивост и прогресивност ствари пропорционалне су њихову постериоритету у времену.

1. — Најсталније, најмање променљиво што је данас јесу кретања небеских тела и, кад се све остало на земљи мења, она су одавно једна иста.

И неорганско на земљи непроменљивије је од доцнијег органског; сва неорганска тела састављена су из неколико десетина основних елемената, који се никад не мењају, док се сва органска тела, састављена из истих непроменљивих основних елемената, разликују само формом, те су много променљивија од неорганских тела; на свима континентима земље једни су исти неоргански елементи, а мењају се клима, биље, животиње и људи.

И природа у опште, као старија од човека, много је непроменљивија него човек на њој. Разна племена, народи и државе настајали су и нестајали на земљи, док се њене планине, реке и мора, за време целог човекова живота на земљи, нису много променили; ваздух, облаци, сунце, месец и звезде остају непроменљени као и унутрашњост земљина, ма колико човек давао друкчи изглед земљиној површини.

И само у доцнијој променљивој зони земље, у умереној зони, човек има историју и пролази кроз њу; у првобитној, непроменљивој врелој зони нема историје, ту је човек не чини, ту се човек не мења.

2. — Тело човеково остало је непромењено кроз сва времена историјског живота његова; анатомске особине раса и типова нису

се никако мењале за време историјског живота, јер се, као и већина биљних и животињских форама, мењају само у дугим просторима времена и врло полако; све кости садашње људске лобање има и фосилна лобања и све те кости потпуно су подједнако уређене; превага правог дела лобање над делом лица, која човека поглавито карактерише, налази се потпуно и у лобања фосилних раса; људи и данас дишу, варе, гледају и слушају као и увек; код свих људи једна је иста стална пропорција свих органских елемената, свих органа и њихових функција; једно је исто место сваком органу, једно исто време потребно је за развитак сваког органа; поједини органи једне су исте важности по организам; трајање трудноће код свих људских раса подједнако је, као што је и температура крви непроменљива. Мале разлике у мозгу и лобањи јесте све што је цивилизација у процесу историје могла изменити у човекову телу; само се мозак човеков мењао још и доцније по величини, саставу и површини. Тако и у самом телу човекову лобања и мозак једини су делови, који расту и даље код људи од духа, пошто је престало растење осталог тела.

3. — И сви првобитни елементи и снаге душе, везани непосредно за тело и живот и њихове потребе, остали су непромењени кроз сва времена историје човекове. Страх и гнев, мржња и љубав, сви првобитни афекти и осећања остају непроменљиви и код природног и код историјског човека; полна љубав, љубав према себи и свом завичају, материнска и родитељска љубав нису се мењале ни у снази ни у предмету у свима временима историје; основни болови тела и душе остали су увек једни исти; тако и врлине и мане човекове остале су исте, поред свега мењања средине његова живота; човек није постао ни племенитији ни бољи од како су пронађени штампан, телеграф, жељезница, нити је нестало каквог афекта или осећања у души човековој услед тога, нити је какав нов ефекат постао; само се односи људи мењају услед тога. И воља у човеку има потпуно исти основни смер као и у животиње: одржање живота и расплођавање, само што се код човека мењају средства за тај исти смер, у колико се при том примењују умна снага и размишљање, док се основни смер не мења; он је исти као и у животиње.

Основне склоности и расположења људске душе и тела исте су код свих људи, као што су исти мотиви радње и исте нарави, и нису се ни у којем времену мењале; све радње људске у свима временима потицале су из истих потреба и мотива, из истих интереса, осећања и страсти; најраније осећање бола није се проме-

нило у свима временима човекова живота. Тако је у првобитнијим нижим чулима живот душе сваког човека много сталнији од живота у вишим чулима и овде више него у животу ума. И много су сталније оне природне особине и снаге душе, које човек у зачетку свом донесе заједно с телом на свет, као наслеђе целог рода, а много су променљивије оне, које човек доцније стече васпитањем и искуством, као резултате друштва и времена. Нагони самоодржања и расплођавања јесу срођени нагони и по томе непроменљиви; морални и интелектуални нагони јесу добивени, који су после постали, и по томе су променљиви. Тако је и инстинкат у опште од првог часа свог јављања потпуно зрео, савршен, сигуран први пут као и последњи пут. Тако је егоизам првобитнији те сталнији, непроменљивији; симпатије су доцније те променљивије. Тако и број и радња чула нису се променили кроз сва времена живота човекова.

Тако највећи, најсталнији, најмање променљив део душе човекове јесте онај, који човек има заједнички са животињама. Најмања, најужа област душе, која се најдоцније развија и која је састављена из најтањих и најфинијих конаца, који се лако замршују и кидају, и која према томе има највећу и најзаплетенију историју, јесте област ума. Од свега људског највећу историју има ум; идеје о истинама највише су се мењале, док се појмови лепог и доброг много мање мењају; увек је човек волео и тражио лепо и добро, само што се укус за то мењао; истина је најпрогресивнији елемент историје духа људског, само у истини човек чини прогрес, само се мисао мења, само истина напредује, а с њом и правда и слобода, највиша добра човекова. По томе разлика између историјских времена у суштини је само у томе, шта су она појмала као истину, пошто од тога зависи све остало у човекову животу и друштву.

Тако од свих снага човекових најдоцније се развија ум и он је најпроменљивији од свих, има највећу и најзаплетенију историју, и у суштини историја човечанства и није ништа друго него историја ума људског.

4. — И у области духа људског најдоцније развијени елементи најпроменљивији су, најпрогресивнији, имају највећу историју; и ту од ранијег или доцнијег настајања и развитка зависи њихова променљивост. Представа неке ствари ранија је од појма о тој ствари и појам је много променљивији од представе (само се оне представе мењају, које нису потекле из чулних опажања него из суђења, као представа облика земље); представа простора остала је у свима временима иста, а појам простора мењао се у историјским

временима, те има своју историју; представа ватре није се никад мењала, док се појам ватре мењао; некад је појимана као прост елеменат, данас као процес хемијски; као што су предмети исти, тако се и представе о њима не мењају, и пошто се само односи предмета разио замишљају, тако се и само појмови о њима мењају, јер појам једне ствари јесте познавање односа њених према другим стварима. Тако сва историја ума људског, историја религија, философије и наука, није ништа друго него историја појмова, мисли, идеја, историја теорија и принципа. Истина је најпроменљивији и по томе најпрогресивнији елеменат историје; лепо и добро у суштини су непроменљиви; оно што је некад било лепо и добро, у главном важи и данас; само се мисао мења и напредује од све веће до све мање заблуде, од све мање до све веће и потпуније истине. Тако је аналогија једно од најранијих средстава разумевања ствари и појава и она је то остала у свима временима; мењале су се само хипотезе и теорије, које су доцније дизане на основу аналогија.

Пошто се предмети и ствари не мењају, него се само мењају појмови о њима, то јест мењају се односи ствари у уму, друкчије се замишљају њихови односи, то и све промене у друштву зависе од промене појмова; све промене код човека и у друштву зависе од појимања тачних и праведних односа међу људима.

5. — Религиозна вера јесте првобитно расположење људског духа и много се мање и теже мења него доцнија виша вера, у философији и наукама; религије се не мењају, а многе философије и науке за то време настају и нестају; у култу и религиозним обичајима и појмовима човек је најмање прогресиван, најмање их мења од свега другог. Јевреји су изгубили све што чини један народ: језик, државу, историју; религија им је у суштини остала непромењена; они су остали само једна религиозна секта, као што је религија једног племена од првих центара једног народа, који се склапа из више племена.

И у самим наукама појмови и истине ранијих, првобитнијих наука много се мање мењају него појмови и истине доцнијих наука; појмови о тежини и броју, материји, основни закони у математичким наукама, много су се мање мењали у процесу историје ума људског него појмови о човеку, о души, духу, друштву. Простор је у свима временима остао један исти, на једном истом простору живели су сви народи и племена у историји, ранији и потоњи, само се време мења; за мање времена прелази се исти простор.

Тако су у опште религија, језик, уметности, ранији историјски моменти, престали расти; науке и философија са својим појмовима и идејама мењају се, расту, напредују и даље.

6. — И у друштву човекову најранији елементи његови најмање су променљиви; фамилија и основни фамилијарни односи остали су у свима историјским временима једни исти, као што је и највиша форма друштвеног живота до данас, држава, остала непромењена у главном, док су се мењали само народи; класе друштвене у држави нису се мењале у историји, мењали су се само њихови међусобни односи; те је и политички живот у историји много мање прогресиван од социјалног живота, те се и историјска права појединих класа у друштву, распоред историјских добара и тековина људских на поједине класе, много више мењају од осталих, природних, првобитних права људских.

Социјални тип добива човекова индивидуа од свог друштва и времена, од висине историјског ступња; људски тип добива ова само од природе као наслеђе рода људског. Пошто се само природни, животињски тип наслеђује, док се социјални тип добива тек доцније у друштву, и пошто природни, животињски тип човеков, с његовим природним животињским особинама и снагама, нагонима и осећањима, остаје непромењен кроз сва времена и пошто се првобитни природни човек таложи у масу историјског друштва, то прогреса може бити само код вишег историјског човека. И као што у души човековој промене бивају само у вишим областима њеним, у духу и уму, док нижа првобитнија душа остаје непромењена, тако и све промене у друштву бивају само у вишим слојевима његовим, само се они мењају и само они изводе промене и по томе само они чине прогрес људски, само они чине историју човекову. Маса сваког друштва у свима временима остаје непромењена, она не чини прогрес, нити се прогрес чини за њу; она не чини историју народа и човечанства. Само врло мало људи чине напредак у историји и могу полагати право на оно што се зове напредак.

Тако у свима временима историје остаје непромењено оно што је основно, првобитно, од чега све друго постаје — човек; мењају се само племена, народи, друштва, државе.

Тако се и битна садржина појма својине није мењала кроз историју, само се мењао поредак и распоред својине, пошто је више не одређују слобода и ropство, етнички моменти и т. д. као некад, као што су се мењали и доцнији појави, куповина, закуп, кирија и т. д. Тако се и обичаји у друштву много мање мењају

од доцнијих закона, као што се и трговина и земљорад, у главним појавима својим, много мање мењају од доцније индустрије.

7. — Тако су и најстарији елементи језика остали непромењени у свима временима, док су се мењали само доцнији елементи његови; израз лица код свих раса у свима временима остао је исти; бол и задовољство, страх и љутина, радост и жалост, изражавани су једним истим минама, гестовима и интерјекцијама, у свима временима, док су се само речи и језици племена и народа мењали.

8. — Пошто је оно што је раније више унутра, те што је доцније све је више на пољу, све је више спољашње; то унутрашње све остаје непроменљиво, те се мења само оно што је на пољу, с поља. Тако је човек у суштини свуд и свагда остао исти, непромењен; увек и свуд има исту физичку и основну душевну конституцију; све разлике међу људима само су спољне, историјске разлике; код човека се мења само оно што је доцније, у току историје, добивено и стечено, само оно што је на пољу; оно што је унутра код њега не мења се. Тело и душа човекова нису се променили кроз сва историјска времена; природне способности човекове нису учиниле никакав прогрес, мењале су се само спољашње прилике и бивале згодније за живот, то јест поправљане су само спољашње околности, под којима природне способности човекове после рођења ступају у живот и радњу; новорођено дете дивљака и цивилизована човека имају исте основне природне способности тела и душе, само ступају у друкчије спољашње прилике и средине, које је историја духу створила. Тако су се у процесу историје промениле само количина знања човекових и тачност његових појмова и идеја, али његова унутрашња природа остала је непроменљива; од веће суме знања и тачнијих појмова у човеку није ни умро нити се родио какав нов, афекат или осећање, нити се променио какав орган у телу. Исти унутрашњи фактори делују кроз целу историју: спољашња природа и природни нагони и осећања у човеку, рад, религија, фамилија, држава, трговина, уметност; промениле су се само спољашње прилике за рад тих фактора. Тако наслеђене особине и снаге, особине и снаге рода, не мењају се; мењају се само доцније добивене историјске особине и снаге, прилагођивањем разним спољашњим друштвеним приликама. Тако и оне особине, којима се народи разликују и које су добили на данашњим стаништима, јесу више спољашње, које се доцније добивају и тим ће их брже и нестати, док су све сталне и мање променљиве особине добила племена још у првобитно природно доба живота свог. Тако сав прогрес у историји, сви про-

наласци и открића врло мало или ни мало не мењају душу људску; са истим основним тежњама, расположењима, нагонима, осећањима и слабостима, умреће човек, с којима је почео свој живот на земљи; зоолошки човек никад се неће променити док живи; мењаће се само социјални, историјски човек у разним временима.

9. — Не само што је раније трајније и непроменљивије а доцније пролазније и променљивије, него и потреба и по томе вредност ствари непроменљивије су што је ствар ранија; и по томе што је доцнија ствар више се мења потреба ње и вредност њена. Првобитне органске, физичке, потребе човека и животиње нису се мењале ни у ком времену. Сваком човеку у сваком времену треба ваздуха, воде, хране, топлоте, светлости; потребе тих првобитних ствари нису се мењале ни по квантитету ни по квалитету, док су се потребе васпитања, образовања, науке, мењале у разним временима. Доцније потребе јесу више потребе, потребе само малог броја људи и по томе луксуз и мењале су се; основне, првобитне, ниже потребе људске нису се никад мењале. Потреба и вредност простора свуд је иста; простор је потребан и козмичким телима и човеку у друштву; време има вредности и све веће вредности само за доцније ствари; најпотребније је, те највећу вредност има, време за оне ствари, које доцније настају, и по томе мање и брже живе, те највише за човека, и то за човека историјског више него за човека природног; за живот козмоса време има мале вредности; првобитнијим физичким снагама време је мање потребно него доцнијим; тежини не треба никаквог времена да своје дејство распростре, као што треба светлости и т. д.; тежина је моментана у свакој даљини.

Тако и потреба и вредност ватре, оруђа, првобитнија је и остала је иста у свима временима човекова живота, док је било времена, кад нису били потребни ни штампа, ни железница, ни телеграф, као што ће и потреба тих доцнијих ствари и вредности њихове брже и нестати од потребе ватре и оруђа. Тако и првобитно људско друштво, фамилија, остало је у свима временима највећа потреба сваког историјског друштва људског, најсталнија потпора свега вишег социјалног живота; потребе држава и народа пролазне су, као што се и број људи, који осећају ту потребу, мењао у разним временима; религија је била потребна свима временима човекова живота у историји, те јој се и вредност много мање мењала него философији и наукама.

ГЛАВА 5.

Пошто раније пре сазрева и пре се престаје мењати, пошто раније не зависи од доцнијег и зависи од све мање услова, пошто је према томе раније све мање ремећено од других доцнијих снага, пошто се правилност прво јавља и опажа у великим цртама, у великим размацима простора и времена: то све раније пре долази до правилности, законитости и хармоније у свом животу него све доцније.

И. а). — До најпотпуније правилности и најтачније законитости достигле су прве ствари, које су постале — козмичка тела, која имају најправилнија јер најпростија кретања и по најтачнијим законима. У неорганском свету има много више правилности него у биљном и животињском свету; тачне мере и бројеви не могу се никад применити на појаве и ствари биљног и животињског света, на њихов живот, растење, трајање, величину, тежину и т. д. с онаком поузданошћу, као што се могу применити на појаве и ствари неорганског света. И у биљном и у животињском свету има више, и у целини и у појединим типовима, правилности и тачности него у човека, у његову свету и друштву. И што је раније доба сваког животињског па и људског организма, тим је он све простији и правилнији; прва клица, праћелија човекова јесте проста и савршена сфера; што је доцније доба развитка организма, тим се све више удаљује од просте правилности, од математске и геометријске тачности.

б). — И што се даље и више иде од неорганског ка органском, од органског ка човеку и од нижег првобитног, природног човека ка све вишем, више историјском животу људском, од прошлости ка садашњости, све је мање правилности, законитости и хармоније, јер је све доцнији и виши живот све више исплетен из све многобројнијих и све тањих конаца, који се све лакше замршују и кидају. По томе све више друштво човеково, све сложенији и запле-

тенији организам, трпећи све више ремећења од свих осталих ранијих снага, све мање има правилности, законитости и хармоније у свом животу; у природи нема оних зала, болова, бораба и ремећења, која људско друштво трпи. Отуда се и правилност, законитост друштвеног живота, може сазнати и видети само у великим размацама простора, времена и бројева. Најтачнија и највиша правилност и пропорција јесте само у целини и пошто је свака садашњост друштва само један ситан део целокупног историјског живота, то се из прегледа једне садашњости, једног времена, једног народа никад не може видети правилност и законитост друштвеног живота; она се може видети и сазнати само у прегледу целе историје човекове, у прегледу целог живота људског, у свима просторима, временима, правцима и односима.

И у људској области човек пре достиже до физичке правилности тела него до хармоније душе и пре до хармоније душе него до хармоније и правилности мисли, коју је најтеже достићи и на коју се пењу само поједини, узвишени духови у појединим временима историје; више има телесних, физичких, природних лепота код људи него карактера и карактера више него духова; мисао је најнепотпуније, најнеправилније, најнесавршеније од свега људског, најпроменљивији и најпропадљивији елемент његова живота и историје, те много више има заблуда и лажи међу људима, него праве, чисте и високе истине; најправилнија и најсавршенија мисао и истина, којој тежи процес историје духа људског биће она, која ће помирити све супротности између човека и природе, човека и друштва, историје и природе, духа и материје, и тиме уклонити сва зла и болове који долазе из тих супротности и бораба.

в.) — И уметности, раније од науке, пре од ових достижу правилност и хармонију у својим стварањима, и што је ранија која уметност тим је тачнија, тим више подлежи ранијим математским законима мере и броја; архитектури су највише потребни мера и оруђа и производи њени тачнији су и правилнији од производа осталих уметности.

Тако и у језику граматичка правилност и тачност све је већа што је језик старији, што је ранија фаза његова развитка.

г.) — Производи духа најмање имају правилности и тачности и најмање се на њих могу применити закони мере и броја. И што је која наука старија, т. ј. што је предмет изучавања ранији, тим је више правилности у њој, тим су јој закони тачнији. По томе најтачнија од свих осталих наука јесте астрономија, пошто су и кретања козмичких тела најправилнија. И што се даље иде од

астрономског ка земаљском, од неорганског ка органском и од органског ка човеку, од материјалног ка све апстрактнијем, све је мање математског, све је мање мере, тежине, броја, те све мање тачности и правилности, јер су ти, све доцнији, појави и тела све ситнији, конци њихова живота све тањи, те је све више ремећења, заплета, кидања и бораба, те све мање правилности и законитости. Пошто је све раније све веће, то све веће т. ј. све раније пре долази до правилности и у све ранијем т. ј. све већем човек прво и увиђа правилност. Отуда се и у изучавању тих ситнијих тела и појава само тако може видети правилност, ако се прегледају велики, дуги размаци простора и времена и примене велике мере и бројеви; законитост се може видети само у процесу општега а никад у процесу појединога, и пошто је предвиђање први и главни смер и посао разумевања и по томе сваке науке, то се и у наукама о ситнијим појавима органског и социјалног живота могу само она предвиђања чинити, која су општа т. ј. у великим размерама.

II. Пошто је највиша правилност само у целини и само се у целини јавља и опажа и пошто је континуитет први услов правилности, законитости и тачности: *то све раније по постанку све раније се везује у ту једну целину, све раније долази до континуитета, и по томе све доцније по постанку све се доцније везује с том целином, све доцније долази до континуитета с целином.*

Човек раније долази до континуитета с природом и њеним животом, раније се везује за природу и њене снаге и појаве него за човека, раније за садашњост своју него за прошлост, историју, т. ј. раније везује свој телесни живот за животе других живих људи него свој ум за њихове умове.

Доцније од тела долази душа до континуитета с општим животом, доцније од тела она се везује с једном општом целином живота и доцније долази до континуитета у процесу свог развитака. Душа животиње не диже се никад до једне целине, него остаје увек хаотичка маса скиданих појединих утисака, пошто на животињу делују и крећу је само моментани подстреци и утисци, без везе са ранијим утисцима. Тако и човекова душа на својим првим нижим ступњима не диже се до целине, пошто је крећу и скрећу моментани подстреци, утисци и осећања задовољства и бола; отуд зрео човек ретко долази до континуитета с ранијим стањима своје душе, те се тешко и ретко или никако не сећа онога што је претрпео, искусио, доживео и осећао у првим двама годинама живота; та континуирана веза стања душе у појединим временима настаје тек доцније код човека, док се телом својим, својим телесним

функцијама и потребама човек одмах по рођењу везује с природом и с најближим људима.

По том истом закону човек се својим животом и својом душом много пре везује за природу, ранији моменат, него за друштво других људи, доцнији моменат општег процеса; пре осећа и подмирује своје природне, телесне, ниже потребе него доцније, више потребе, потребе друштва људског. Отуд у најранијим временима, на најнижим ступњима живота људског, појединац носи собом у гроб сву своју тековину, он се још не везује за друштво, остављајући му у наслеђе што је стекао и задобио у животу, те је сваки морао поново за себе тећи, те није ни могло бити континуираног прогреса, пошто све већи прогрес друштва с једне стране није ништа друго него све веће везивање појединца с друштвом, са свима људима, у свима просторима и временима. Тек доцније настаје у друштву наслеђе и наследно право и наслеђе је прва и најјача веза човека с друштвом људским. Отуд у првим временима, где још није утврђен континуитет живота појединаца с друштвом, с фамилијом, племеном и народом, има много ремећења, устука и пропадања и ометања развитка и прогреса друштва, а са све већим и чвршћим континуитетом, све већим и јачим везивањем појединаца, појединих фамилија, племена, народа у све већу и све више једну целину, тих ремећења и устука биваће све мање, те ће и правилност и законитост живота и кретања у друштву и животу бивати све већа; по томе највиши ступањ континуитета, правилности и законитости живота људског, и по томе највиши ступањ правде, може се достићи само у највећој и највишој целини, којој теже живот, душа и дух људски, и по томе процес историје људске само у једном човечанству, где ће сви појединци, све фамилије, племена и народи бити само поједини делови његови, везани с њим у једну једину целину.

И на вишем ступњу друштва човек се својим животом прво везује за своју фамилију, која је у опште прво, најраније друштво људско; тек доцније, у зрелије доба, везује се он за свој народ и свој народ за друге народе, а најдоцније и врло ретко поједини духови људски везују се за цело човечанство, за све људе у свима просторима и временима.

Најдоцније од свега људског долази ум човеков до континуитета са свим осталим; ум најдоцније увиђа везу човека са сунцем и земљом, с неорганским снагама, с биљем и животињама и другим људима у садашњости, прошлости и будућности, док несвесни живот човеков много пре ступа у ту везу. И по том истом закону ум

човеков раније увиђа континуитет ранијих ствари, раније везује раније ствари међу собом, а доцније везује доцније; ум човеков прво је везао живот земље за живот сунца, доцније је везао органски живот за неоргански свет и његове снаге, најдоцније је везао човека за животиње, и тек му остаје да веже вишег човека, историјског, за нижег, природног, да веже будућност за садашњост и прошлост, да сва историјска времена живота људског веже у једну целину историјску, да веже све људе у свима просторима и временима. Тако је историји задатак да из масе несталног, колебљивог и непрекиданог у људском животу нађе оно што је трајно, стално и вечито, да нађе конце, каји везују човека за природу и првог човека за целу потоњу историју човекову.

По томе у свему ранијем има више континуитета него у све доцнијем; по томе све раније делује и траје непрекидније него све доцније (в. главу 11). Тако су првобитнији козмички процеси у непосредној вези, козмичка тела и стања јесу у непрестаном, непрекидном континуитету, док су доцнији биолошки процеси појединих светова одвојени један од другог и невезани; живот је непрекидан у козмосу.

III. Пошто је пропорција највиши услов правилности, то све раније по постанку раније достиже ступањ пропорције и по томе све доцније по постанку доцније достиже ступањ своје највише пропорције.

1. — Пошто је раније сложено из све мање елемената и делова, то у свему ранијем пре се долази до мира, одређености и пропорције појединих делова и органа једног према другом; по томе у свему доцнијем све се теже долази до највише пропорције, пошто је све доцније сложено из све више елемената и делова, који треба да нађу места један поред другог. По томе у природи је давно достигнут највиши ступањ пропорције, и по томе највиши ступањ законитости и хармоније, док код човека а још мање у људском друштву, као доцнијим моментима општег процеса бивања, тај ступањ пропорције још није достигнут, те по томе још се није дошло до правилности, законитости и хармоније у људском друштву, чему процес историје његове све више тежи. И што је ранији ступањ друштва, тим је све мање пропорције свих елемената живота људског, тим све више претежу поједини ранији елементи над доцнијима по величини, снази и вредности; на све ранијем ступњу живота све је више колебљивости, све мање одређености; као што на све ранијем нижем ступњу развитка код човека претеже све више телесни, чулни живот над духовним животом, тако и на

све ранијем ступњу друштва у првим временима историје ловачки и номадски народи троше све своје време и снагу на добивање хране; сав живот првих народа и први живот свих народа троши се само у бризи за одржање, у освајањима и одбранама с поља. Тако и на првим ступњима политичког живота, кад политичка глава несразмерно претеже над осталим елементима друштва, троши се огромно снаге и рада, времена и вредности, ствари и људи, на ситне, некорисне, празне ствари, на споменике, тријумфе и церемоније, на спољашњи блесак и углед. И као што код детета његова себичност још није сузбијена у извесне границе, као што се његово ја шири без обзира преко свега другог, тако и на првим ступњима друштва себичност појединаца, појединих фамилија, појединих племена и народа, не познаје граница према другим појединцима, фамилијама, племенима и народима; отуд на првим ступњима друштва њихова непрестана борба, која се увек свршавала превлашћу једних и потчињавањем других, док све даљи и виши процес историје тежи све тачнијој пропорцији у односима појединих племена и народа, према њиховој величини, снази и вредности за човечанство.

Тако код првобитног човека, код детета и код нижег човека масе свих виших историјских друштава превлађују страсти, фантазија и чулни живот над вишим животом душе и духа.

2. — Пошто је пропорција највиши услов разума и свести; пошто је истина само у пропорцији; пошто се само оно може разумети што је пропорционално, т. ј. што је правилно, тачно, одмерено, ограничено, законито, хармонично и континуирано: то, пошто све раније по постанку све раније достиже највиши ступањ своје пропорције, то је *све раније разумљивије од доцнијег, пре долази до разума и свести и пре се подводи под законе разума него доцније, пре достиже ступањ истине него доцније.*

Тако је ум човеков много раније сазнао законе козмичког света него законе земаљског живота; пре је разумео и подвео под законе снаге и појаве неорганиског него органиског света и пре је дошао до закона органиског света него до закона социјалног и историјског живота људског, пошто су све те раније ствари раније и достигле ступањ пропорције него човеково друштво, у коме још претежу поједини елементи живота, друштва и историје над другима, у коме још нису сви елементи човекова живота и историје заузели своје право место према својој величини, снази и вредности према другим елементима, јер је у човекову друштво и у историји његовој много више елемената, који се боре за превласт и који сукцесивно претежу једни над другима, него у животу при-

роде, где су елементи не само простији, него их и много мање има него у историји човековој.

Пошто се може разумети само оно што има мере и границе, и пошто су простор, тежина и број најранија и најпростија средства мерења, то пошто су ствари у природи пре достигле одређену меру и границу, то се пре могу и мерити простором и бројем, и по томе се пре и лакше могу разумети од људских и историјских ствари.

3. — Пошто је лепо само у пропорцији, то пошто раније пре достиже ступањ пропорције од доцнијег: то *раније пре достиже ступањ лепога него доцније*.

Појави и ствари неорганског света много пре достижу ступањ лепога него у биљном и животињском свету и у овоме пре него у свету човека, јер појави човекова живота и света зависе од много више услова него сви ранији појави, те много доцније и долазе до ступња лепога него раније ствари. И што је ранији ступањ човекова живота у историји, тим је све мање пропорције, све мање лепога, тим је све више диспропорције, екстрема, безмерног, како у друштвеном и духовном животу тако и у животу уметности; непропорционално, колосално, монструозно, неизмерно и безмерно влада на свима пољима првобитног живота људског; потпуна превласт појединих племена и народа над другима, потпуно одвајање победилаца од побеђених, виших од нижих; апсолутно ропство једних и апсолутна влада других; колосално и монструозно у социјалном животу првих историјских времена потпуно одговара колосалном и безмерном у религији, митима и створовима фантазије, као и колосалном, монструозном и безмерном у производима архитектуре, скулптуре и појезије.

4. — Пошто је добро само у пропорцији и пошто све раније пре достиже ступањ пропорције: то *све раније пре достиже ступањ доброга него доцније*.

Пошто је раније хармоничније, правилније, то у све ранијем има све мање ремећења, зала, болова и болести; друштво човеково, најдоцније од свих области живота, најподложније је свима болестима, најлакше се ремети, у њему има највише болова и зала, најмање добра. Зло је прекидање континуитета, ремећење хармоније и равнотеже, кварење пропорције. А пошто су конци, из којих је исплетена људска душа, најтањи и најслабији, то се најлакше и кидају и тиме се кида и онај континуитет живота, потребан за мир, задовољство и добро; хармонија између духа и света, човека, природе и друштва, још није достигнута и врло се лако ремети;

отуд је код човека много више болова и зала него у природи; велика небеска тела давно су достигла највиши ступањ пропорције своје, код њих давно влада узвишена и стална хармонија, највише добро. Из тог прекидања континуитета човекова живота потиче сва борба човекова с природом и с људима, а из те борбе потиче и сав онај процес дизања, прогреса и развитка човекова у историји, коме је главни смер што тачнија пропорција свих елемената људског, друштвеног и историјског живота т. ј. све веће добро.

ГЛАВА 6.

Пошто од ранијег зависи све доцније, пошто према томе раније одређује све доцније, његову судбу, живот и кретање: то је све раније све моћније и тим све више и све дубље врши утицај на све што је доцније постало и развило се; по томе што је нешто доцније све је слабије, све мање одређује оно што је раније и све слабији утицај врши на оно што је раније од њега.

1. — Сунце, старије од земље, одређује судбу њену и по томе судбу свега на њој; оно одређује земљин пут, њено окретање, њену брзину, њен живот; сунце даје законе земљи и свему што је на њој. И као што је неорганско у опште старије од свега органског, које се доцније одваја од неорганског, тако неорганске снаге моћно утицају на све органско, на све органске процесе и живот. Тако топлота, првобитна физичка снага, врши највећи утицај на цео неоргански и органски свет. А пошто је сунце главни извор све топлоте, то је оно и извор свега што постоји у његову свету, свега неорганског и органског; као што топлота распоређује планете, тако она распоређује и слојеве земљине; она делује на цео биљни и животињски свет. Сунце подстиче кретање, којим биље сабира органске супстанце из неорганског ваздуха и у који се враћа органска супстанца животиња и биља; сунце даје ону снагу, што је у телу биља и животиња; оно распоређује биље и животиње, оно одређује количину њихова живота, њихове снаге и њихова трајања. И светлост сунчаних зракова дубоко утицаје на тело и биља и животиња; ваздух и сунце јесу извор свега живота и здравља. Тако астрономске снаге и појави, првобитнији и по томе моћнији од доцнијих појава, утицају на све њих и одређују их. Тако и састав земљине коре с ваздухом и топлотом одређује и распоређује доцнији органски свет, његову снагу, трајност и цео живот, док географске и климатске снаге, које врше тако велики утицај

на органски живот земљине коре, као доцнији моменат од земљине коре, немају никаква уплива на њен састав. Тако разне неорганске снаге и њихов различан распоред чине, те су према томе различни и клима и биље и животиње и људи, док органски свет нема никаква уплива на неорганске снаге.

И у области органског света биље, ранији моменат од животиња, има више стварне снаге него животиње и раздирући упливи више више на земљину кору него животиње. И у области органског ранији моменти у опште много су моћнији и јаче упливише него доцнији, те је уплив биља и животиња на земљину површину у прво доба био много већи него данас.

2. — Пошто је човек најдоцнији моменат стварања, то је он најслабији од свих ранијих момената, најмање има стварне снаге од свих ранијих момената, козмичких и земаљских, неорганских и органских, те три уплив од свега ранијег и то тим моћнији, неодољивији уплив што је тај моменат ранији. По томе неорганске снаге, раније од органских, врше много моћнији уплив на човека и много више одређују целу судбу његову од потоњих органских снага.

Сунце са његовом топлотом и светлошћу, као најстарија снага, врши највећи, најдубљи и најсвестранији уплив на човека и на све човеково од свих доцнијих снага; оно одређује и човеков живот и његово кретање, човеково тело, душу и дух; оно одређује судбу свега људског.

Првобитна снага неорганског света, првобитно испољавање сунчеве снаге, топлота, врши у свима временима највећи уплив на човека. „Пошто нагиб земљине осе одређује поделу топлоте, пошто ограничење земље и воде мења поделу топлоте, пошто однос топлоте и воде одређује продукциону способност земљишта и тим утиче на начин живота и друге особине народа: то физички склоп земље, који је сунце одредило, у напред одређује судбу целог човечанства.“ По томе клима, као резултат уједињених снага топлоте, светлости и ваздуха, врши највише уплива на цео живот човеков, на његов распоред на земљи и на распоред његових снага и његова прогреса. „Од свих природних ствари, које човека окружују, ваздух продире најдубље у његову унутрашњост, тако да је он по највише део њега самог; упливи ваздуха на цео органски живот и на човека тако су дубоки и разноврсни, деловао он својим сопственим саставом и својом тежином или као медијум којим се топлота и влажност доводе телу, да се по том упливу не може ни из далека поредити с њим никоје друго природно тело и снага у

околини човековој; клима одређује егзистенцу човекову као и свега органског, она повлачи најодређеније границе географског ширења човекова. Тако је топлота, коју сунце расипа, најупливнији, најмоћнији услов људског опстанка, јер се човек, као и сваки други организам, може одржати само у извесним границама температуре. Тако у обема хладним зонама низак је ступањ културе, што човек ту троши сву снагу своју на добивање потребне топлоте, што те зоне не могу да хране велике масе људи, те нису ни радне у историји, те је само умерена зона права културна зона и сав историјски развитак за последњих 3000 година припада тој зони, те је у тим средњим зонама, које су најслободније од штетног утицаја екстрема, најсталнији и највиши културни развитак.

Сунце одређује не само живот човеков него стварањем топлоте одређује и целу радну снагу људску, јер оно производи и даје све земаљске услове и припреме за рад. Радна снага човекова добива се сунчевом топлотом, која је наслагана у храни његовој; тако и његове машине и инструменти хране се и одржавају само том топлотом, па тако и сву човекову снагу мишљења и разумевања одређује у последњој инстанци сунчева топлота.

Топлота с влагом одређивала је и цивилизацију човекову, њен распоред и њен ступањ. Прве цивилизације могле су постати само у плодним земљама, где се није трошила сва снага људска само на одржање живота, где су поједине класе друштвене, поред богатства, које је давала плодност земљина, биле ослобођене од бриге и рада за живот, те су могле тећи виша добра људска, радити на образовању и просвећењу свом. А пошто топлота прво и најмоћније одређује плодност, то су све прве цивилизације могле постојати само у топлим земљама.

Клима је одређивала у историји и цео географски, просторни ход човечанства, ход народа и племена и ход цивилизације и идеја људских у историји. На истоку, у региону топлоте и светлости, пробудио се први хумани човек; тамо је завичај не само људског рода него и човека; тамо су постале прве државе, прва велика друштва људска, прве религије, први језици и уметности, прва материјална култура, као и прва цивилизација, прва философија и наука; тамо се прво дигао не само физички човек него и хумани, духовни; тамо је почела човекова историја. Топлота и светлост истока и југа прво су пробудиле топлоту душе човекове и светлост ума његова; тамо су израђени и тело и душа човекова, тамо су створени типови људске душе и људског духа.

И кад се цивилизација човекова преселила из Азије у Јевропу, прве цивилизације јевропске могле су постати само у најтоплијим областима њеним на источном југу њену, у Грчкој и Италији. И у старој Грчкој прво се уздиже до значаја Спарта, најјужнија држава њена, која је старија од Атине и била раније култивирана од ње; тек после Спарте диже се Атина и за њом Тесалија и Македонија. И грчка и латинска цивилизација моћно су деловале на све потоње модерне цивилизације, којих, без класичких, не би ни било. И у хришћанско доба Италија се прва од свих земаља јевропских диже до цивилизације и по томе је вршила најмоћнији цивилизаторски уплив на целу осталу Јевропу; ренесанс је почео у Италији; италијански језик усавршен је први од свих модерних језика; у првој половини средњег века, после Цариграда, прво италијанске варошке републике оснивају своју трговачку моћ, нарочито саобраћајем с оријентом; италијанска се појезија прво формирала и то најпре у Сицилији, а њени песници остали су дуго углед песницима других народа, језиком, формом и садржином; од свих јевропских вароши најраније су се уздигле италијанске; оживљај наука и први покрети философије пошли су од Италије; у новој физици прво су и највише Италијани учинили, као што се и модерна геологија прво развила у Италији; прво су Италијани водили морску пловидбу, прво је у њој развијена нова уметност. И на многим странама државног као и друштвеног живота Италија је претходник и углед остале Јевропе; ту се прво буди национално-економска литература и политичка, на коју је Макијавели имао великог уплива.

После Италије прво се буде остали романски народи на југу Јевропе, Французи а за њима Шпанци и Португалци, вршећи моћан уплив на цивилизацију доцнијих, севернијих Германа; од Романа је пошла иницијатива за ослобођење народа од превласти латинског језика; јужна Француска прво се побунила против папства и духовништва; провансалски језик и појезија били су у велико развијени, кад су се остали романски језици тек почели образовати, те се француски језик пре других развио и до философске прецизије.

Тако је и литерарна хегемонија Јевропе ишла наизменце од Италије, Француске и Шпаније до Инглеске и Немачке. Тако је и само хришћанство у Европи завладало прво на југу и истоку, па после на западу и северу.

Не само својом топлотом него и својом светлошћу сунце не само што одређује судбу свега људског живота, нижег и вишег,

природног и историјског, него она моћно, стално и трајно одређује и сву интелигенцију човекову, дух његов. Да нема сунчеве светлости, која буди и отвара око, не би било ни интелигенције ни разума, јер на оку почива сав дух његов, оно је пионир свега знања и разумевања људског; на њему почива сва наука и философија; само чуло светлости јесте чуло духа и разума. Сунце с месецом и звездама јесу прве снаге, које су оријентисале човека у простору, јер оријентисати се првобитно и главно значи наћи исток; из обожавања сунца, месеца и звезда развила се прва и најмоћнија од свих осталих доцнијих наука, астрономија.

Друга велика неорганска снага, која после топлоте и ваздуха најмоћније упливише на живот човеков и одређује судбу свега живота човекова, природног и историјског, јесте вода. Вода не само што одржава живот човеков и има великог уплива на цео телесни физички живот његов, него она врши велики уплив и на цео историјски живот човеков.

Најмоћније упливишу реке на историјски живот људи на својим ушћима, али је потребан већ виши ступањ културе, да би народ могао обрађивати плодну земљу око ушћа реке, која је ту нагомилана и за коју треба гушће становништво; највеће и најмоћније трговачке вароши често су на речним ушћима, пошто су ту обично најповољнија пристаништа, те се на њима поред речног развија и морски саобраћај. Речне долине показивале су пут првим номадима, где ће се настанити и подићи прве културе. И у тим великим речним долинама Азије и Африке људски се род први пут дигао у поједине народне индивидуалности, из природног, неисторијског на висину историјског живота. Сви ти први народи са све већим становништвом и по томе све јачом културном снагом силазили су све даље низ реке; Хинези траже свој завичај на западу, Инди на северу, Иранци на истоку (јер су дошли из земље Окса и Јаксарта); Инди су прво сишли низ Индус, за тим у горњу долину Ганга, па низ Ганг најзад у Декан; тако и становништво на Еуфрату и Тигру силазило је с јерменског севера ка доњем току и ту је постао центар саобраћаја; тако су исто и Египћани с већом културом све даље силазили низ Нил. Тако уплив река на историјски живот људски расте с њиховим растењем од извора до ушћа њихових. Тако је речна култура најстарија од свих потоњих и основ свима њима. И те потамичке културе, груписане око средоземног мора, учиниле су од њега позорницу целе античке и средњевековне културе и цивилизације, и тек у ново доба, кад и Америка ступа у историју, постаје Атлантук главна позорница

светског саобраћаја; све веће ширење воденог хоризонта све више шири и историјски хоризонат човечанства. И сва вода на земљи јесте једна целина, и као што је она једно тако је она најмоћније и деловала, да из разних људи, раса, народа све више постаје једно човечанство. Вода прво одваја људе, док они не исцрпу и не преживе своје партикуларности и индивидуалности племена, народа и раса и дижући их све више до појма чистог човека, човечанства, она их све више спаја. Море је више од свих других мањских историјских елемената, планина, природних појава и догађаја деловало на дух народа и на развитак човечанства.

И од двојне радње воде, механичка радња воде, као првобитнија, моћнија је и упливнија од њене хемијске радње, која доцније долази, те је и слабија од ње.

После ваздуха и воде најмоћније су одређивали судбу човечанства и упливисали на живот и историју народа брегови, планине и равнице, сужавајући и ширећи поједине таласе, одвајајући и спајајући људе, народе и државе. Тако су и минерали и метали увек дубоко задирали у живот човечанства; без метала а нарочито гвожђа, бакра, сребра и злата не би се могао замислити никакав прогрес друштва људског у историји; металургија је основ све материјалне културе човекове. А колико је земљин географски склоп у опште упливисао на човеков историјски живот, види се по томе што је човек само у неколико повољних крајева земљиних, где су се стекли сви потребни услови, могао дићи вишу културу и цивилизацију, те је географски склоп земљине површине у напред одредио судбу целог историјског живота човечанства; историја човечанства само је отисак земљине историје, те је у свему одређена од географског, спољашњег склопа земљине површине, те, као што ступањ тела одређује у главном висину душе, тако је историја човечанства душа спољашњег тела земљина, које је одређује и условљава, те се из географског склопа земљина могу прочитати главне и основне црте, испрести основни конци историје човечанства. Карактер земљина склопа, њен изглед и површина, брегови, равнице и долине, шуме и воде, давале су и утискивале карактерне црте душе и духа првих природних народа, које су после моћно деловале на душу и дух свих потоњих историјских народа; прве религиозне идеје, први појмови о свету и себи, који су постали основни појмови за све даље мишљење човеково, постали су првобитно под непосредним утисцима спољне природе, сунца, месеца и звезда, светлости и мрака, дана и ноћи, плодности земље и пустиња.

По томе је првобитни генерални моменат, као резултат дејства свих снага природних, *простор*, увек моћно и дубоко задирао у све односе човекове, природне и историјске. Просторност, локалност, распоред у простору, не само што влада у целом материјалном свету, што влада свима односима материје, него је и од дубоког значаја и најдубље продире у све социјалне односе човекове. Само на одређеним местима глоба живи човек; на одређеним местима постају села, градови, путеви; само одређена места постају центри трговине, индустрије, уметности, цивилизације, науке. И у друштву сáмом вредност људи цени се поглавито по месту које они заузимају у друштвеној скали. И пошто је простор, као ранији моменат од времена, много моћнији, те га је немогућно и савладати, то и највећи део свега људског напрезања, свега прогреса и цивилизације, управљен је на то да савлада време; сва човекова средства комуникације теже да смање време, све људско напрезање ума тежи да се што брже види једна целина у простору, да се што пре једним погледом види све, да се што пре дође до свестраног познавања ствари у свету, речју да се мисли принципима место фактима, јер се принципима тежи да се уштеди време, које се мора утрошити у сазнавање природе и човека; они су као одређени постојани гвоздени путеви, по којима се брже иде кроз области факата. И онако исто као што сва религиозна оријентација долази отуд, што је у миту и обожавању сунца дубоко ухватила корена свега истока са светлошћу, топлотом, животом, радошћу и срећом, а запада с тамом, хладноћом, смрћу; онако исто као што је земљино место у простору, њен положај према сунцу одредио целу њену судбу, живот и кретање и судбу свега на њој, њену ротацију и брзину, наизменицу њених годишњих времена, дана и ноћи, распоред климе и воде и осталих услова органског света па и човека, тако исто тачно одређивање места у простору јесте смер свега процеса друштва и ума људског у историји. Највиша тежња ума човекова јесте да сваком од елемената, из којих је састављен цео живот природе и човека, одреди и да његово право место у простору поред других елемената и ствари и да му одреди онолико места колико му припада према његовој величини, снази и вредности, онако као што су размештени и смештени поједини органи у телу човекову, према својој снази, величини и вредности, тако да ни један елеменат не заузме друго место, ни више ни мање места него оно и онолико, које му и колико му припада. Тако главни смер свега процеса прогреса ума јесте да појми цео свет као један велики организам, као једну једину велику целину, у којој ће сваки еле-

менат, део и орган заузимати своје право место у простору поред других. Тако је простор, просторност, једна од најмоћнијих спољашњих снага, које одређују судбу свега људског.

Много мањи и једностранџи уплив него неоргански свет вршио је органски свет на човека и у многоме само као медијум уплива неорганских снага на човека, те су првобитни живот човеков и првобитна култура везани јаким везама за биљни и животињски свет, док се са све већом културом, по закону нестајања, човек све више ослобођава уплива и зависности од животињског света, с којим је његов првобитни живот везан многим везама. На производима биљног света човек је основао културу своју; земљорад је први основ, на коме су се дигла већа и виша историјска друштва човекова, народи, државе и цивилизације, и биљни свет у главном и кроз животиње подмирује најпречу органску потребу човекову — потребу хранења. А много мањи уплив од биља имају животиње на човека. Првобитно оне су му служиле само за храну, а доцније му постају и помагачи у борби с природом и у оснивању његове културе; тако је пас један од првих сапутника човекових и првих помагача његова развитка, помажући човеку да домаће животиње учини робовима и за тим помоћницима; коњ, раширен по целој земљи, био је у првим временима моћан медијум сеоба и саобраћаја; тако је свиња, ријући земљу, допринела проналаску земљорада.

Тако је у основном и главном човек само производ природе, последњи резултат деловања њених неорганских и органских снага; као што су првобитне природне снаге одредиле тело човеково тако су одредиле у првим основним и главним цртама и његову душу и дух; сав потоњи историјски развитак духа само је деривативно продужавање онога што је природа дала и створила. И као што је човек првобитно и у главном само производ унутрашње и спољашње природе, тако је у свима временима природа најмоћније деловала на целу судбу људску, на његов природни и историјски, социјални живот, тако је и на свима ступњима историјским човек много више производ природе него друштва, које, као много доцнији моменат, врши много слабији и једностранџи уплив на човека и много мање одређује судбу његову него природа. Тако је борба с природом основ свима другим борбама човековим; све етичке, социјалне и етничке, све унутрашње борбе само су деривације борбе човекове против природе, против природног, животињског у човеку.

И у области човековој првобитни појави и снаге и потребе много су моћнији и много јаче одређују цео живот човеков него доцнији појави, снаге и потребе. Пошто је код човека телесно,

природно раније од духовног, историјског, то је и све телесно код човека много моћније од духовног и много више и јаче утицалније на цео живот појединог човека, народа и друштва него доцније духовно.

Од свих унутрашњих снага у човеку на прво место по времену, снази и значају долазе физичке, телесне потребе, а од физичких потреба много су снажније и важније потребе неорганског света и његових снага. Велика већина целокупног људског, индивидуалног и историјског живота покорава се само физичким и хемијским законима; мањи део покорава се биолошким законима, а најмањи делови социјалним и психичким законима, и тим истим редом иде и пропорција снаге и вредности тих закона, те природни закони много моћније одређују живот човеков у свима односима његовим и на свима ступњима његовим него социјални и духовни закони. По томе и неорганско много јаче храни и одржава човека него органско, те је неорганска храна много важнија и преча човеку од органске хране, и што је која неорганска снага старија тим је јача потреба ње за човеково одржање. Најјача физичка потреба човекова јесте потреба топлоте, првобитне снаге, те и осећање топлоте није локалисано у појединим чулним органима, него је цело тело орган за осећање топлоте, а пошто снага сваког органа зависи с једне стране од величине самог органа, то су орган и осећај топлоте много јачи од других доцнијих органа и осећаја. Тако пропорција снаге елемената одређује и пропорцију потребе њих и пропорцију снаге органа за примање тих елемената. Тако је храна у опште, као првобитна, и најјача потреба тела, и по томе потреба хране јесте најјача снага, која тера човека на рад; и радња самог мозга много је више за добивање хране и вршење храњења него за осећање и мишљење; потреба храњења јесте најјачи, најживљи нагон међу свима животним функцијама. И највећи део све своје снаге троши поједини човек и свако друштво, као и све биље и животиње, на телесно одржање, на добивање хране, као што се и у телесном организму његову, осем на кретање мускула, највећи део нервне снаге троши на одржање процеса органског живота — варења, дисања, циркулације и т. д., као што се и у средстава за храну троши много јача сума вредности него у свима другим потребама заједно. Потреба хране јесте најјачи и највећи подстицај свега напретка човекова; као што само она подстиче животињу на кретање, тако само она постиче човека на рад, који је основ свега прогреса духа људског, све цивилизације човекове; само је глад толико моћна, да савлада једну од најјачих, природних, антипрогресних снага у човеку — леност, и у борби с глађу морају уступати сви доц-

нији, виши и слабији моменти — човечност, племенитост и т. д. Потреба хране подстакла је прво и увек подстиче човека на борбу с природом и с људима и само у тој силној, опорој и огорченој борби и могла се пробудити људска душа и интелигенција. И цео прогрес људске културе и цивилизације, сви проналасци и открића у историји, земљорад, трговина и индустрија, као и сви закони и идеје у животу и у наукама у крајњем смеру свом теже да осигурају човеков телесни живот, да пронађу што обилније и сигурније изворе хранења човекова; ум човеков и несвесно ради само у служби стомака, глади, од које се само у ретким тренуцима и код ретких духова ослобођава; крајњи смер свега прогреса друштва јесте, да сви људи имају довољно хране и свега што им је за физички живот потребно, а не да се светлост разума и свести рашири на све људе, јер је то немогуће, пошто је неприродно, пошто је сама природа одредила пропорцију разума и свести код људи, док су ствари, које су потребне човеку за његово телесно одржање, много генералније, приступније човеку и лакше их је савладати и добити, те се једнакост у крајњем, последњем, савршеном друштву људском може извести само на једнакости, на једнаком задовољењу, физичких, телесних потреба човекових, само на подмирењу физичких потреба свих људи, и само ће физичким, телесним делом својим сви људи моћи бити изједначени и једнаки. И као што је брига за одржање живота родила мишљење човеково, као што је она увек најјачи подстрек свесног и несвесног мишљења људског, тако су брига за одржање и болови у борби за живот створили сва задовољства, милине и радости човекове; као што је брига за одржање живота први основ и ступањ, прва форма и фаза мишљења и први услов мишљења, тако је и бол први основ и ступањ и први услов свега задовољства и свих радости човекових; као што без бриге за живот не би било никаквог мишљења код већине нижих људи, тако без болова не би било код њих никаквих задовољстава ни радости. Само човек од свих земаљских ствари може осећати највише милине радости и блаженство, што се само у човеку бол пење до највишег ступња. И по ступњу бриге и бола може се одредити и вредност појединих разних људи; што је нижи човек, његова брига управљена је све искључивије на његову личну телесну егзистенцу и на најужи круг њему најближих; што је нижи човек њега више боли само оно што додирује његово тело, његову личност, његове себичне интересе. А што је виши човек, што више има духа и срца, то се поље његове бриге, његових болова и његове туге, све више шири; он се све више брине за одржање целог народа свог, целог

друштва свог, њега све више боле људски болови; он све више троши сву своју снагу, да отклони општа зла и опште невоље. И само ти људи служе човечанству, само су они племенити, само они раде прогрес и историју, само они представљају човека, а њих је увек и свуд најмање од свих осталих људи.

И као што је потреба одржања телесног живота родила и мишљење људско и његове болове, задовољства и радости, тако је она у посредној инстанци створила и сву религију човекову и по томе сву науку и философију његову, његову појезију и његове уметности. И као што је потреба одржања живота у борби с природом и људима створила сва друштва човекова, од фамилије до народа и држава, тако ће само она бити толико моћна, да од свих људи, свих раса, племена и народа створи једно једино велико људско друштво, једно једино човечанство, те ће само цело човечанство имати толико снаге, да подмири физичке потребе свих људи, да осигура телесни живот свих људи; само једно човечанство може извести у живот највиши принцип правде на основу физичке једнакости свих људи и једнакости физичких потреба свих људи, те подмирити и задовољити физичке потребе свих људи. Само једно уједињено човечанство може имати толико снаге, да изведе ту једнакост у друштву људском и на основу ње да утврди највиши принцип правде; догод снага човечанства буде раздробљена на поједине народе и племена, дотле мора бити и те неправде у друштвима људским, дотле увек огромна већина неће имати све што јој треба за живот, дотле ће увек бити незадовољства, буна, ремећења, потреса, неправде, зла. И пошто је телесно, као првобитно, много моћније од духовног, доцнијег, тако ће на стварању једног јединог човечанства, на стварању правде у друштву, на задовољењу свих људи према њиховим потребама — на стварању свега тога много ће моћније радити несвесна сила глади, голоотиње и незадовољења физичких потреба већине људи него разум и племенитост оне мањине, која је на врховима друштава и народа и која њима управља. Догод буде глади и голоотиње код људи, дотле ће и хуманост и правда бити само празне речи и њихови појави ограничени на најужи круг појединаца и времена, и дотле се не може говорити о моралу, правди и истини; гладан човек не зна и неће да зна за морал, правду и истину, луксуз историјског, социјалног живота, јер ће и морал и правда и истина бити поред глади само бледе сенке, које ће глад увек моћи да растера.

Тако су првобитне, природне, физичке, телесне снаге много моћније од доцнијих духовних снага, које човек добива у друштву

и од друштва и које развија у историји; тело је јаче од духа и потребе тела јаче су и неодољивије него потребе духа, те сви људи раде на томе, да се одржи зоолошки тип човека, а врло мало људи раде на томе да се одржи социјални, хумани тип човеков; животиња у човеку увек је моћнија од човека у њему. Тако је физички живот основ свега духовног живота, физичке су потребе будиоци духа и разума.

Пошто је животињско у човеку много јаче од хуманог у њему и моћно упливише на све хумано, социјално, историјско у њему, пошто су животињске потребе много јаче него хумане: то је и *животињски тип, род човеков, много јачи од хуманих, историјских индивидуа*; животињски тип делује свом снагом код огромне већине свих људи у свима просторима и временима; до хуманости и духа диже се само мало индивидуа у друштвима свих људи, који се оти-мају од телесности и њених тиранских потреба. Отуда највећи део свих својих снага троши човек на одржање свог животињског рода, типа; отуда се само снаге, особине и одлике типа наслеђују, док су снаге и особине хуманог човека, духа, много слабије, те се много мање наслеђују, те су више индивидуалне особине него особине типа, те их само доцније у животу само поједине узвишене индивидуе могу тећи и добивати. Животињски тип одређује цео живот, сву судбу човека, природног и историјског, и одржање тог типа, одржање људског рода делује моћније на све односе човекове него ма која друга доцнија снага у њему. А снага и нагон одржања рода врши се и испољава наслеђем и кроз наслеђе. Све оно што је урођено човеку, што донесе собом на свет као тековину и наслеђе целог рода, оно што је типичко у њему, много је снажније и делује моћније и неодољивије него све друго што доцније у животу стече; много су моћније оне природне снаге и особине, које човек у зачетку свом донесе заједно с телом на свет, док су много слабије и пролазније оне снаге и особине, које човек доцније стече васпитањем и искуством, радом и мишљењем. По томе се наслеђем пренесе само основне особине и снаге тела и душе, које су много моћније од доцније у животу добивених. Отуд се те првобитне снаге, које је човек донео собом на свет, никад потпуно не гасе, нити се претварају у друге силом живота; оне су једино стално у променљивости живота; наше телесно биће не може никоја историјска снага изменити, оно нам је дато као наслеђе рода; сваком човеку род је повукао границе свих његових снага, изван којих он не може изаћи наоружан свима историјским снагама и инструментима.

Као што је тип у опште моћнији од доцније индивидуалности, тако и у друштву и историји људској тип је моћнији од индивидуалности, од индивидуалне воље и свести. Све што човека чини човеком у извесном друштву и у несвесно време, све то он добива само од друштва, као наслеђе друштва и његове историје: и језик и религију, осећања, појмове и идеје; свој друштвени, историјски тип добивају појединци само од друштва, од историје, од свог времена, а никад га појединци не стварају. Све карактерне црте појединаца у друштву само су наслеђе од друштва и прошлости, које су у њима постале видне; ни један појединац не чини револуције и реформе у друштву него друштво и зрело време, и пошто појединци све што им треба добивају од друштва, то је и цело друштво и време више одговорно за оно што појединци чине добро или зло, него они сами; појединци су производ друштва и времена и раде, осећају и мисле само подстицајем општијих болова и потреба; у њима цело друштво ради, осећа и мисли, те је за њихове радње, њихова осећања и мишљења више одговорно цело друштво и историја него сами појединци, у којима и кроз које друштво ради, осећа и мисли; по томе су у сваком друштву институције, као типови времена, моћније од појединих људи. Све што човек ради, осећа и мисли, он ради само под притиском друштва и времена; само притисак општег изводи у живот поједино, индивидуално.

И као што је у свима областима ствари и појава тип ранији од појединог и по томе моћнији од појединог, тако је и у наукама. Као што астрономски појави дају тип свима земаљским појавима, тако и ступањ и висина астрономских појмова јесу тип појмова човекових по свима другим областима ствари; закони астрономије јесу тип закона свих осталих наука о доцнијим стварима.

Из те премоћи типа над индивидуалним, из потребе одржања типа природног и друштвеног човека и развила се једна од најмоћнијих снага, које одређују човека у његову животу и раду — подражавање и подражавање поглавито и служи одржању типа и само се ономе у опште и може подражавати што је типично; индивидуално, оригинално никад се не може подражавати. Отуд је код нижег, првобитнијег човека, човека типа, човека који само за то постоји да одржава тип, род, — и способност подражавања много јача него код вишег, историјског, индивидуалнијег човека; отуд подражавање, служећи одржању типа, ствара и одржава обичаје, племенске и националне карактере, моде и ношње појединих племена и времена, док се мисли, идеје и теорије, као нај-

више индивидуални и оригинални створови, не могу никад подражавати; отуд се производима уметности и лепога може више и верније подражавати него производима мишљења и апстраховања; отуд углед, пример, може се применити само на ниже, типичније способности и снаге човекове и моћ угледа и примера може деловати само на ниже људе.

Отуд је сваки инстинкат код човека много јачи и неодољивији него свесна воља, која се доцније добива и развија. Инстинкат је воља рода, типа, прошлости, несвесна, генетичка воља; воља је испољавање личне индивидуалне свести и радње; инстинкат је нагомилана, згуснута, наслеђена воља многих векова и генерација; воља је пролазно испољавање слабих, стечених, индивидуалних снага. Све примитивне снаге тела и душе испољавају се само инстинктивно, без суделовања индивидуалне свести и воље — дисање, хранење, циркулација, рефлексна кретања и осећаји. Што су раније ближе и прече потребе, то неодољивије делује инстинкат, воља рода. А зоолошки животињски тип човеков много је ранији и снажнији од његова социјалног-типа и човеку у опште много је прече одржати животињски тип свој него хумани, те је и животињски инстинкат у човеку много моћнији од његових социјалних хуманих осећања. По томе се прво морају задовољити животињске, моћније потребе, и тек онда настају и осећају се и више, доцније потребе. Отуд све оно што човека чини човеком човек добива и може добити само у друштву; све особине, које одликују хуманог од животињског човека: језик, религија, ум, долазе од друштва а не од природе, те су те доцније стечене особине много слабије од ранијих, наслеђених, принудних особина; човек њих може и изгубити без штете по свој зоолошки тип и одржање. Човек сâм од себе, од природе, нема ништа друго што би му отварало потребу друштва осем потребе заштите и тек у друштву добива он све оно што га одликује од животињског човека и што му је потребно, да би могао живети у друштву.

Тако у сваком човеку има много више онога што је наследио од рода него онога што сам доцније стече у животу радом и мишљењем; отуд сваки човек доноси собом на свет основне црте, особине и снаге своје душе и духа, своје воље, карактера и нарави и њих никакво друштво, никакво вештачко васпитање не може угушити, искоренити, него им само може дати други правац или снажити и гајити особине и снаге на рачун других.

Пошто су тако природа, природни живот и природне потребе човекове ранији моменти од друштва, друштвеног живота и чове-

кове потребе друштва, то су и првобитнија, природна осећања у човеку много моћнија од доцнијих социјалних осећања. Природна осећања потребе одржања себе и потребе расплођавања делују много моћније кроз цео живот човеков на све односе његове него доцнија, слабија, осећања социјална. Отуд су и љубав себе и полна љубав само испољавања моћне потребе одржања рода; и егоизам и полна љубав јесу најмоћније снаге у животу човекову. Инстинкт ради несвесно у човеку на одржању рода; свесни, развишљени егоизам буди се доцније. И све симпатије човекове, све остале форме љубави — љубав према свом племену, народу, друштву, човечанству, само су даље више апстракције првобитне чулне љубави себе, само су рудименти личног егоизма, као што је и хумани човек само рудимент животинског човека, као што је и највише добро само рудимент зла, као што су и врлине човекове само рудименти његових порока. Отуд природно осећање себе много моћније делује на цео живот и судбу човекову и на све односе његове него апстрактније социјално осећање; интерес рода, који се испољује у егоизму, увек је моћнији и може потиснути и угушити доцнија виша али слабија социјална осећања — част, дужност, верност, правичност, патриотизам и т. д. Егоизам је једини и најмоћнији подстрек свега рада, интересовања и мишљења огромне већине људи; он подстиче њихове највише болове и милине; само он води нижег човека кроз цео живот, он је једина и најјача веза, која га везује за све остало у свету, за природу, друштво и историју; без егоизма социјалног човека, без буђења његових личних, себичних потреба, које му само друштво може задовољити, нижи човек брзо би се изгубио и никакво више друштво људско не би било могућно, јер само на личним себичним потребама, које се само у друштву буде и отварају и које само друштво може задовољити, и основана је могућност друштва људског. Отуд друштво људско почива само на моћним, нижим, природним потребама тела, и потребно је човеку само за задовољавање телесних потреба човекових и само телесни чулни људи и праве друштво људско и само њих и може бити у друштву у години; што је виши дух, његова потреба друштва живих људи све је више ограничена; духу не треба друштва нити он ствара друштво, нити може бити и постојати друштво духова; и кад би човек био само дух, друштва не би било. Отуд потребе и тековине духа нису потребе и тековине људског рода, него само појединих духова у појединим временима и те тековине наслеђују само поједини духови а не људски род, те никад не могу постати општа људска добра. Огромна већина људи у свима просторима и временима на-

слеђује само оно што је људски род стекао и добио од природе и само на то има право, да сви људи задовоље своје природне телесне потребе, и само природна, телесна, чулна добра могу бити општа добра свих људи и треба да буду општа добра свих људи; и на томе раде сва времена и сви нараштаји људски, све снаге историјске, и прогрес и цивилизација, и религија и наука.

После осећања потребе одржања себе, *полна љубав*, друга, доцнија манифестација потребе одржања рода, моћнија је од свих других доцнијих осећања, нагона, страсти и афеката човекових, и делује моћно на већину односа у животу човекову, у свима друштвима и временима; она је основала фамилију и по томе је један од темељских каменова свега друштва; из ње потиче из основа све лепо и узвишено у друштву и у човеку. Пошто полна љубав најнепосредније задовољава моћну потребу одржања рода, то она у огромној већини случајева савлађује све друге доцније снаге, које јој сметају; она делује без обзира на част и дужност, без обзира на појмове и обичаје, институције, више интересе фамилије, друштва, народа, времена; по томе је моћнија и од разума и савлађује га код већине низих људи, кад год јој смета. Пошто су телесне особине и снаге првобитније и по томе моћније од доцнијих духовних особина и снага и пошто се према томе само телесне особине и снаге наслеђују, то оне најмоћније одлучују и у полној љубави, за то што се само оне преносе наслеђем на децу; духовне снаге, као слабије, не одлучују у полној љубави за то што се оне не наслеђују, не преносе се на децу. Тако је расплођавање, умножавање човека један од најранијих и најмоћнијих фактора свега људског прогреса, као основ друштва и фамилије, као извор обожавања и поштовања лепог, на којем почива све даље и више тражење правде и истине на земљи.

Тако првобитна и најмоћнија осећања човекова, егоизам и полна љубав, служе најмоћније и највише само смеру одржања рода.

Пошто *наслеђе* служи само одржању првобитног, животињског типа човекова, одржању рода: то је оно и много моћнија снага живота од доцнијег *прилагођавања* доцнијим околностима. Отуд су појави наслеђа много јачи, јаснији и општрији од појава прилагођавања и последица његових; отуд су наслеђене, урођене особине толико јаке, да их никоја вештачка, људска, историјска снага не може потиснути и угушити, док се последице доцнијег прилагођавања, васпитање, појмови, могу уклонити, савладати и замењивати једни другима; све оно што је урођено човеку, што доноси собом

на свет као тековину рода и наслеђе од њега, много је снажније и делује неодољивије него оно што се доцније у животу стече.

И та потреба одржања рода делује све моћније, што је раније доба живота; као и код животиња тако и код детета осећања, која се односе на потребу храњења и која их изазива и буди, глад и жеђ, код детета су много интензивнија него у доцнијим добима живота; запетост између потребе храњења и њена задовољења код детета је много већа него код зрелог и старог човека, јер главна радња организма у детета јесте храњење и то храњење не само за одржање живота него и за растење, те се потреба хране испољава много јачим болом код детета него код зрелог човека, те у гладно доба деца највише умиру.

Отуд је и развитак тела много јачи у прво доба живота него доцније. Одмах после рођења настаје најживље растење мозга, тако да за време друге године живота маса мозга човекова порасте онолико у тежини колико за време целог потоњег живота. Тако и лева половина мозга развија се раније и јаче него десна и тежа је од десне половине, те је и цела десна половина тела јача од леве. Тако у доба сисања одлучно надмоћно превлађује телесни живот а нарочито за прве недеље, кад дете само спава и узима храну, те је због тога тада телесно растење најбрже и најјаче целог живота.

Тако је све животињско, телесно, у човеку као раније много моћније од доцнијег душевног и духовног; телесно много јаче упливише на живот човеков него духовно; најдебље, најјаче црте људске јесу његове животињске снаге, оне које су му заједничке са животињама; животињске потребе човекове јесу много јаче, прече и трајније од доцнијих духовних потреба. Према томе је распоређена и пропорција снаге појединих органа човекових; цело тело, осем мозга, јесте искључиво орган храњења и живота; мозак с чулима заузима сразмерно врло мали део организма човекова и према томе добива само мали део од опште снаге тела, а и у самом мозгу много су јаче функције добављања хране за тело и чување тела од спољашњих опасности него доцније више функције његове — посматрање, мишљење и т. д., које су много слабије, развијене су у врло слабој мери и сразмерно код врло мало људи. Према томе и осећање хране ступа одмах при рођењу свом снагом у радњу и остаје најмоћније осећање целог живота. По томе су и физичке, животињске, потребе много јаче и прече од доцнијих; човек је прво животиња и то мора прво бити, да би се одржао, те сву храну троши он у прво доба само на растење свога тела и највећи део снаге троши целог живота на одржање својег телесног живота; само код

мало узвишених појединаца у свима друштвима и временима дух је толико моћан, да се отима од превласти тела и његових потреба и тражи слободу и тежи њој; само животињске потребе тела толико су моћне, да савлађују природну леност и тромост човекову и да га нагоне на рад, да би одржао живот. Тако се само на основу физичког живота диже доцнији виши живот душе и духа; само физичке потребе буде душу и дух; животињске потребе човекове много су јаче од његових доцнијих социјалних потреба и човек остаје животиња и онда, кад све хумано и племенито у њему изумре. Отуда су телесне потребе и задовољства подстрек и смер радњи највећег броја људи; отуда су код већине људи душа и дух само у служби тела и његових потреба; отуда је животињски део душе човекове много јачи од хуманог дела њена. Тако живот и потреба одржања живота влада целим телом, док душа и дух овлађују доцније само једним малим делом целокупног животног кретања, те је животни нагон најјачи од свих људских нагона, из кога сви други излазе, а он се појављује прво као глад, жеђ, умор, мрак, хладноћа, страх и тиме подстиче човека на рад и мишљење. Тако је тело много активније и моћније од духа; тако је дух само мали остатак непотрошеног живота душе, као што је и сва цивилизација човекова само мали остатак од свеколиког напрезања човечанства у борби за живот, која односи највећи део све снаге човекове. Тако и физичке, телесне снаге и одлике много моћније буде полну љубав него доцније снаге и одлике душе и духа, те је и у тој првој основној форми љубави другогосим себе тело моћније од духа.

И у области душе човекове много су моћније њене раније снаге од оних, које доцније настају и развијају се.

Нагони су најраније снаге душе, које човек собом доноси на свет, и они остају увек најмоћнији покретачи и вођи у животу и делују моћно на све друге доцније снаге душе, пошто је нагон најпозданији и најмоћнији чувар рода у свакој људској индивидуи, те је прави посао инстинкта, да одржава индивидуу и род у њој, те нагони одржања себе и одржања рода расплођавањем јесу најмоћнији подстреци огромне већине људских радња, те никоја друга снага људска не би имала таку моћ, да одржи род, стварајући нове индивидуе, хранећи их и бранећи их, те је нагон самоодржања моћнији од свих других у људској природи.

Ранији и моћнији од свих других снага и појава душе, нагон моћно делује на све њих и одређује их — творачки. Нагон ствара и одређује осећања бола и задовољства, основна осећања душе, на

којима се оснива сав даљи развитак њен. Нагон делује и на вољу човеку, упућујући је овим или оним правцем и дајући јој потребне снаге у радњи, те је инстинкат увек последњи основ и подстрек размишљене воље, те слободна воља стоји према инстинкту онако исто као свест према несвести, те оно највише и највеће што човек уради много више изводи и подстиче несвесни нагон него свест и воља, које иду само оним правцем који им нагон одређује, те су највеће тековине и добра историјска, највиши проналасци, открића и идеје, увек добивени и изведени само нагонима, несвесним моћним снагама, које одређују душу и дух човеков. Одређујући вољу, нагон одређује и разум човеков; све оно што изводи и чему тежи свесна воља мора као основна клица, као нагон, прво постојати у духу, пре него што га свест осветли; и највише идеје, које је људски ум извео, постојале су прво као нагонске клице у духу, те често и онде, где памет и разум застају пред моћнијим препонама, инстинкат, који неодољиво и поуздано води човека кроз живот, помаже им у извођењу планова и у савлађивању препона. Тако инстинкат, моћнији и дубљи од разума, делујући на њега, јесте најмоћнији подстрек добијања и нових погледа, појмова и идеја; најузвишеније идеје и теорије у историји створио је нагон, јер је само та несвесна снага толико моћна да њих ствара; свесни разум не ствара ништа или су му творевине сувише слабе, пролазне и без вредности. И само онда човек и ствара и може стварати нешто велико и лепо, ако га у томе води нагон, општа потреба рода и историје; и све велико и лепо, што је човек створио у историји, јесу потребе рода, које нагонски подстичу и испољавају се. Свесна воља задовољава само индивидуалне потребе, потребе појединих људи, класа, народа, времена; свесна воља изводи само ситне поједине планове, те само ситно и пролазно и може стварати; нагон, изводећи планове целог рода људског и задовољавајући потребе целог рода, целе историје, ствара све велико, моћно и лепо и трајно у историји, и зато и јесте то велико и моћно, лепо и трајно, што је то потреба целог рода. А да само моћни нагон одређује и упућује разум у његовим плановима и смеровима, види се и по томе, што је основни и главни посао разума и свести да, осветливши путеве које је несвесни нагон одредио и на које је упутио разум и свест, чувају и осигуравају човекову индивидуу и род људски у њој, те у последњој инстанци само нагон одређује пут, задатак и посао разуму и свести.

Као последњи основ и одређујућа снага разума и свести, нагон је последњи основ и прва творачка моћ свега друштва и свега великог у друштву; као што се из нагона и њихових задовољавања

стварају индивидуалне навике, из навика општији обичаји, из обичаја друштвени закони, тако је само нагон створио морал људски, осећање неправде и правде. И као што је само дубоки и моћни нагон људски створио фамилије, племена, народе и државе, тако ће само нагон, потреба целог рода, моћи створити и једно једино човечанство. И кад год се која велика истина међу људима јавила, она је продирала и побеђивала само снагом, коју јој је нагон давао, јер сама по себи истина нема никакве снаге, да би могла савладати велику природну тромост ума људског.

И међу самим нагонима много су моћнији ранији од доцнијих; нагони самоодржања и расплођавања јесу урођени, најранији нагони, и по томе су много моћнији од доцнијих, добивених, социјалних и моралних нагона, који су много слабији; егоистични нагони јесу неодложиви, те увек одређују, потискују и гуше доцније социјалне и моралне нагоне; те се свако више друштво људско држи само огромним напорима и само малим остацима снаге, утрошене на одржање живота свих појединаца и на задовољавање њихових индивидуалних потреба и интереса.

А нагони испољавају своју снагу прво осећањима, кроз осећања, од којих се доцније одвајају више манифестације душе и духа — фантазија, воља и вера, опажања, представе, појмови, идеје, теорије, које све првобитне главно и моћно одређује и води осећање и на основу њега постају и развијају се. И као што су органи за осећање у телу много јачи и моћније делују на живот него органи вишег психичког живота, као што су и у самом мозгу делови који посредују осећање много јаче развијени и много јаче делују од оних делова мозга, који имају више функције, тако у истој пропорцији стоји и моћ осећања према моћи осталих снага душе и духа.

Тако је осећање много моћније од разума и свести. Осећање обухвата, прожима и покреће целу душу човекову и из много веће дубине потреса душу човекову него разум, који обухвата и креће само један мали, уски, највиши део душе; осећање води много позданије, даље и трајније човека него мишљење; из осећања се поглавито састоји живот човеков, дајући му свежине, пријатности и милине и гонећи га на борбу против непријатности и болова, док је уплив разума ограничен семо на поједине моменте живота. Многе спољашње прилике ремете, потресају, мењају и уништавају мишљења човекова, као слабија од осећања, док се осећања много теже мењају и угушују. Разум је немоћан према осећању, те све највеће и најважније што је учињено код људи створила је дубина и снага осећања а не свесни разум, јер заједничко осећање много јаче ве-

зује и удружује људе и креће их у једном истом правцу него заједничко мишљење; отуд сви они који су највише учинили у друштву и у историји нису деловали на разум него на осећања људска и преко њих и на појмове њихове; тако су радили сви оснивачи религија и реформатори религије и друштва, песници и борци за религиозне и социјалне идеје, те светом људским нису никад управљале идеје него осећања, која најпосле одлучују о вредности, истинитости и снази свега природног и људског. И није само у души појединог човека осећање много снажније од мишљења и разума, него и у сваком друштву људском само осећања — афекти, страсти пожуде, страх, нада — управљају и воде огромну већину нижих људи, док су им чисти продукти разума и свести, идеје и истине, увек неприступне другим путем него кроз осећања и преко њих; отуд сви они који су деловали на масу, који су кретали и водили масу друштва, морали су деловати на душу људску, на њена непосредна и посредна осећања, и само та заједничка осећања и могла су давати извесно више јединство масама људским и водити их извесним правцем ка одређеном смеру и плану.

Раније и моћније од свесног мишљења и разума осећање делује на мишљење, одређује га, води и упућује, дајући му потребне снаге за борбу. Од снаге и висине осећања зависи цео духовни живот човеков; само осећање даје снагу мишљењу, која му је потребна, да би деловало на људе и продрло код њих, те чисте истине и идеје немају никад снаге да делују на све људе и њихов уплив остаје ограничен само на људе од духа. Пошто огромна већина људи живи осећајним животом и покорава се осећањима, те пошто на њих много више и јаче делују осећања него чисте идеје, то само оне идеје могу кретати масе, које потичу из осећања, којима осећање даје снагу, које имају посла с осећањима људским, с њиховим тежњама, жељама, надама и интересима — религиозне, политичке, социјалне и етичке идеје, док уплив научних и философских идеја, које немају непосредно посла са осећањима, остаје увек ограничен на уски круг људи од духа и разума, и пошто осећање мења појмове људске и мишљења њихова, то само осећање и може крчити пут ширењу знања и свести, образовању и просвећењу људском. Притисак који чини време на људе, да приме овај појам и да одбаце оно мишљење, чини то преко осећања људских, концентришући снагу осећања на једно мишљење и терајући га све даље, док га сви не приме; тако осећања стварају заједнице људске свих форама и оснивају и друштва људска; осећања чине јавно мишљење, дух времена, идеје појединих народа, друштава и времена. И као што све велике идеје потичу

из дубине душе и осећања, као што свако право и дубоко философско сазнање долази из осећања: тако и сваки општи појам потиче првобитно само из чулних осећаја, као што је и свима чулнима први основ осећај, и само се на основу њих диже и развија, те и свака идеја, непосредно или посредно, потиче из осећања.

Тако и воља, која се развија непосредно из осећања и на основу њега, јако упливише на човеково мишљење; по томе за огромну већину људи, код које претежно делује осећање, истина је само оно што годи њиховим жељама и наклоностима; отуда наклоности, жеље и тежње скрећу мишљење људско у овом или оном правцу; отуд афекти и страсти, страх, гнев, мржња, љубав, кваре и ремете људско суђење; отуд у последњој истанци из жеља потичу и све мисли.

И док је осећање увек моћно да одређује и води, ствара и уништава мишљење, дотле мисао никад не може ни створити ни уништити какво осећање; у борби разума с осећањем увек или осећање побеђује или мишљење само узбуди друго осећање, које потискује оно прво, што само мишљење није могло учинити.

Моћније од мишљења, осећање је моћније и од првих ступања снаге мишљења, опажања и представа. Представа нема оне снаге и живости коју има осећање и свака представа само тиме и само тако добива снаге, да може добити превагу над осталим представама, ако је снажи какво осећање, какав непосредни интерес. Тако је представа свог сопственог ја најјача од свих других представа само зато, што она црпи своју снагу из тамних телесних осећања, са којима се она спаја у току душевног живота, те је животно осећање основ представи ја. Осећања су толико моћнија од опажања, представа и мисли, да их могу мењати, потиснути па и угушити, док ни опажања ни представе не могу уклонити, угушити осећања; оне могу само оснажити једно осећање над другим, истаћи га између осталих, те је уплив осећања на живот представа и мисли много дубљи и моћнији него уплив представа и мисли на осећања.

Одређујући и водећи вољу човекову, која се развија непосредно на основу осећања, и по томе одређујући и водећи све радње људске, осећање одређује, води, и ствара сву *моралност* човекову. Сажалење је корен све социјалности и моралности човекове, као што и све страсти, које покрећу људе, друштва и времена, потичу само из осећања; апстрактне мисли немају снаге да одређују вољу, по томе оне не могу ни деловати на морал и моралне појмове људске; само осећања одређују вредност ствари, људи и њихових радња. По томе на моралност већине нижих људи сваког друштва делује много више осећање него мишљење, те их воде само осећања, телесни нагони

и чулне потребе и пожуде. Отуд, да би се деловало на промену моралних појмова, да би се морал људски дигао на већу висину, треба деловати на осећања људска, дајући једнима превагу над другима и потискујући једна, да би се истакла друга.

Према томе осећања моћно делују на све *васпитање* људско. Пошто дете, као и првобитни човек, као и човек масе, живи само осећајним животом, то и све васпитање треба да је у томе, да се делује на осећања његова, упућујући га у овом или оном правцу, потискујући једна и снажећи друга, мишљења претварати у осећања; да би дете разумело и научило шта су истина и лаж, правда и неправда, оно то мора прво осећати, т. ј. треба га научити да мрзи лаж и неправду и да воли истину и правду; и пошто се човек диже до појмова прво на основу чула, пошто су његови први појмови само чулни, осећајни појмови, то да би разумело лаж и неправду, истину и правду, добро и зло, њему треба износити пред очи живе стварне примере и личности. А пошто је појам лепога најближи осећању човекову и пошто лепо има увек посла с осећањима и остаје увек у области осећања, то и све васпитање треба да почне од гајења појма и осећања лепог; естетичко васпитање треба да је основ и почетак сваког даљег васпитања и само на основу васпитања осећања и појма лепог може се зидати поуздано даље сва моралност, социјалност и хуманост, свако добро, правда и истина; коме се од детињства дубоко усади у душу да воли лепо, он ће увек мрзети сваку лаж и неправду, зло и порок и волети истину и правду, добро и врлину.

Осећање је извор и све појезије, уметности и религије, најмоћнијих носилаца историјског духа људског и оно остаје увек најупливнија моћ у њима; сва религија и појезија, као и све уметности, имају посла само с осећањима људским, дотичу се људских болова и милина, радости и жалости, страха, жеља и нада; као основ и извор фантазије осећање ствара сва велика уметничка дела, као и сва генијалност што постаје само под упливом моћних, дубоких осећања.

Извор воље и фантазије, осећање је извор и највиших појмова људских, који владају друштвима и временима; као што се свака истина јављала прво као тамно осећање, као слутња, док није доцније осветљена свесним разумом, тако се и право и неправдо, правда и неправда прво осећају и прво као осећања делују, док се доцније не разбистре до чистих, научних појмова.

Тако осећање упливише моћно на цео живот људски и на све радње људске; оно даје смер свакој активности; оно води човека

кроз цео живот, оно одређује мотиве и даје превагу једном над другим; оно увек најпосле одлучује.

И међу самим осећањима ранија су моћнија од доцнијих. Најранија физичка, телесна, системна осећања, која поничу у целом систему, услед органских процеса у телу, врше најпостојаније и најсилније дејство од свих других доцнијих осећања; така су осећања глад, жеђ, умор, те сва нижа првобитнија осећања много моћније делују на тело и на функције телесних органа него доцнија виша осећања — естетичка, етичка, интелектуална — која врло слабо делују на унутрашње органе. Тако осећања, која су спојена с идеалним смеровима и односима, много мање могу да узбуде и да потресу душу и тело, него нижа првобитнија осећања, спојена с физичким функцијама живота, као што је осећање полне љубави. По томе су најдоцнија, највиша осећања и најслабија; љубав према фамилији слабија је од себичности, патриотизам је слабији од љубави ка фамилији, док је љубав према свима људима, према човечанству, као најапстрактније и најслабије је као и најређе осећање људско, те ће огромној већини људи, у сваком људском друштву, који знају само за чулну непосредну љубав, та доцнија, виша осећања остати увек и сувише висока, неразумљива, неприступна.

И пошто су осећања ранија и моћнија од представа и мисли, то се само осећања наслеђују и доносе собом на свет, као наслеђе од рода људског, од природе, док се представе и мисли добивају тек доцније, искуством и мишљењем, или као наслеђе од рода умова, од историје, коју и чине само духови људски а не род људски.

А најраније од свих осећања јесте осећање бола и по томе је најмоћније и најживље од свих других доцнијих осећања, која се развијају из њега и на основу њега, и сва доцнија осећања, па и осећања радости и милина, јесу у основу свом, на првом ступњу свом, само осећања бола, те се и сва осећања, све јаке страсти и афекти изражавају непосредно виком, тоновима, неартикулованим гласовима, којима се изражава и осећање бола. Само је бол позитиван а не задовољство, за то ми и осећамо само бол али не задовољство; осећање бола јесте јасније, оштрије, одређеније од осећања задовољства; бол одмах ставља у кретање човека, док је задовољство несигурније, колебаљивије, те је бол и најживље осећање, пошто само у болу осећа човек своју субјективност, пошто само бол буди ја човеково, остајући увек основ и центар његов, пошто само бол снажи ја до највишег ступња, — то је бол прва снага која буди душу.

Будећи сва друга доцнија осећања, само бол буди душу, те душа у опште првобитно и није ништа друго него способност осећати бол и само оне ствари и имају душу, које осећају бол, те је бол прва душа, прва снага која буди душу. По томе је бол првобитни и најмоћнији будилник и духа људског и свих потоњих виших духовних снага човекових, те што је виши дух све га више боли свет и ствари у њему и све га више ствари боле, те висина душе и духа није у основу ништа друго него већа мања способност осећати бол; што је нижи дух њега све више боли само оно што додирује најужи круг његових интереса, његова живота; што је виши дух њега све више боле општи болови, болови народа, друштва, времена, човечанства, историје и света, те и највише идеје постају само под притиском бола људског, под притиском времена и историје, те са све већим ширењем и дубином болова све се више шири и поље духа и разума.

Бол је основ и извор *религије*, прве и најмоћније одлике човека од животиња, и само бол и одржава религију, као што је само бол и пробудио религиозни дух људски; све религије, природне и историјске, постале су из болова људских и тражења да се они утишају; све су оне постале под непосредним ббним утисцима од природе и од људи, те је и први посао сваке религије да ублажи болове људске, да да човеку утехе и наде; физички, телесни болови као и бол смрти пробудили су и основали природне религије; социјални, историјски болови пробудили су и основали доцније историјске религије, међу којима је хришћанство највиша, које је и постало у злу и од зла тадашњег друштвеног света.

Бол је пробудио и *фантазију* човекову и остао моћни и трајни основ и извор *појезије* човекове и *уметности* његових; прва песма која је изишла из човекових груди јесте излив бола, као што је и прва реч коју је човек изговорио била само излив бола, те је и језик постао само као одлакнуће од притиска спољних утисака, само као ослобођавање од извесног бола, те је бол створио и језик људски. И у свима временима човекова живота у историји бол и туга, болови природни и друштвени, били су најмоћнији подстреци свих великих појетских творевина, свега најлепшег што је човек стварао; радости људске, слабије од болова, нису инспирисале ни једно велико песничко као ни философско дело човеково у историји; као и сва појезија, такс је и свака велика философија постала само под утисцима болова од света ствари на дух човеков. Све велико у појезији, све велике карактере људске и догађаје створили

су само болови и страдања; сви велики карактери, епски и драмски, само су трагични хероји а никад комички.

Као први будилац духа бол је основ и извор свих наука. Само физички, телесни болови гонили су човека на испитивање ствари и на тражење узрока болова и зала, да би се отклонили, као што су и социјалне науке постале само под непосредним притиском друштвених болова и зала. И крајњи смер свих наука јесте, да што је могуће више ослободе човека од свих болова и зала, природних и друштвених.

Бол је основ и извор свега морала људског, све хуманости. Бол и страдање, себе и других, чини много јачи утисак на човека него задовољство и радост и моћније стављају човека у кретање; по томе и сажаљење при погледу и осећању бола и страдања других много пре постаје и много моћније делује на човека него суделовање у радости и задовољству других, сарадовање. И само је сажаљење моћно да савлада природну човекову себичност, да од своје снаге да другога, да би му олакшао бол, да би му помогао; тако само сажаљење, које само бол буди и оснива, постаје моћан извор свега морала, све хуманости и племенитости, као што је и пријатељство у основу свом само удружење слабих бића, да би заједничком снагом савладали болове и зла, те је основ свега даљег пријатељства првобитно пријатељство човека са извесним животињама, да би савладали друге животиње и природне невоље. И као што је зло само први, најнижи ступањ добра, тако је у злу и извор сваког добра и свако добро створено је само злом; само се у болу, злу и невољи учи човек шта је добро. Само погрешкама, по сртањем, лутањем и невољом учи се човек да позна себе и свет, да позна моћ својих снага и да их упути и примени у одређеном правцу.

Болови и зла створили су и људско друштво. Само беспомоћност детета, човека у детињству, створила је и одржава фамилију, основ свега даљег вишег друштва, и фамилијарна љубав, родитеља према деци и деце према родитељима, јесте корен даље више љубави према људима, као што и само оне животиње оснивају и имају фамилију, у којој су младунци још неспособни да себи добављају хране, и само дотле и траје фамилијарни живот њихов, док се млади не оснаже да сами себе могу хранити. И само на фамилији диже се више друштво, племена, народ и држава, и само болови и заједничке невоље и оснивала су та виша друштва људска. Пошто су радости, милине, задовољства, физичка и душевна, само тренутни и брзо се губе, док болови и туга дуго трају и остављају много дубље

трага на човеку него милине, то и заједничке патње и страдања много јаче зближују и удружују људе него заједничке радости; отуд су болови и туге најскупоценије успомене сваког народа и најјаче везе, које везују људе у народе и друштва, да би заједничким напорима савладали зла и невоље и уклонили болове. Отуд су прва удружења људска створена само од невоље, зла и слабости појединих осамљених породица, те се и племена и народи дижу и постају на невољној потреби, да се заштити живот и имање од насиља и навала других породица и племена и да тако остану у друштву; отуд су и све сеобе народа у историји, које су од најранијих и најмоћнијих фактора свега прогреса људског, потицале само од невоље и зала природних и људских, од недовољности природних извора те оскудице средстава за живот, од нагомиланог насељења, од освајачких напада других туђих племена. И као што су потреба заштите од природних спољних зала и невоља — хладноће, мрака, животиња и природних снага и појава, потреба заштите од људских зала, потреба савлађивања природних снага и препона животу људском — животиња, биља, шума, река, брегова, земље — створиле прва друштва људска, прва заједничка напрезања и радове, тако ће само зла и невоље данашњег историјског друштва људског у народима и државама моћи и морати створити једно једино човечанство; само ће једно човечанство, заједничким напрезањем свих људи, удружених у једну целину, моћи савладати и уклонити сва зла и невоље, која притискују људе у народима и државама.

Тако су само болови и зла извор и основ сваког напретка људског у историји; само незадовољни, гладни и жедни, траже промене и напретка и само незадовољни, гладни и жедни истине и правде, и чине напредак; отуд је само неправда у друштву, неправда и подјармљеност већине људи у свима друштвима, стварала револуције и реформе, тражећи права људска и правде; само они траже хлеба и заштите, који су гладни и незаштићени; само они траже лепо и добро, правду и истину, које боли ружно и зло, неправда, лаж и заблуда, који су незадовољни са стањем и висином свог друштва и времена; само онде има великих радости и милина, где се савладају велики болови и зла; као што је бол незнања пробудио људску свест, тако ће је бол неразумљивости и успавати; кад незнање и заблуда не буду више болели човека, нестаће и подстрека тражења истине; кад нестане великих болова, нестаће и свега великог и племенитог, што је човек стварао у историји под утисцима болова. Пошто само човек осећа оне болове, које животиња не осећа, само зато човек и има језик и друштво, морал и науку, религију, поје-

зију и философију; само болови дају снагу, само они дижу на висину, само они стварају све велико, лепо, племенито, узвишено. Биље и животиње, налазећи у свету све што им је потребно и постајући само онде где имају све што им је потребно, и не осећају више болове; рађајући се савршене оне не теже за напретком, те напретка и нема код њих; тако и велику већину нижих људи подстичу на рад само нижи физички болови, које је лакше умирити, те и не осећају више болове, не дижу се до историје и не суделују у њој. Највише, највеће и најшире болове, који се једино пењу до туге, осећају само највиши духови људски, најплеменитији створови земљини, и само они, покретани тим великим боловима, и стварају све велико и племенито у историји; само се они дижу до историје, само они чине историју, јер само њих боле историјски, дубоки и далеки, болови. Као што је дух највиша висина живота, тако је туга највиша висина бола; дух то је туга, — што виша туга тим виши и дух.

Тако су *страсти и афекти*, прва индивидуалисања општег осећања, прва испољавања и снаге душе, много моћнији од доцнијих духовних снага и много силније делују на човека, на његов живот и радње од ових.

Све велико у свету што је учињено било је то само помоћу и суделовањем страсти, и пошто су религиозне, политичке и социјалне идеје најближе људским интересима и осећањима, то су само оне ширене међу људе помоћу страсти, делујући на осећања људска, само се с њима дружио фанатизам, док философске идеје, далеко од осећања људских, нису никад могле добити фанатизам за се. И само страсти и афекти као најближи животу и дају му сву вредност с његовим милинама и боловима, тежњама и надама. Само су страсти толико моћне, да делују на тело, повишавајући му и трошећи му снагу и реметећи функције телесних органа, док је уплив духа на тело слабији и ограниченији. Делујући на тело, страсти силно делују и на дух човеков; само су страсти будиле и развијале интелигенцију и дух човеков; само су оне будиле, развијале и шириле и изводиле у живот све велике идеје и планове људске, јер само оне имају толико снаге, да савладају све многобројне препоне извођењу планова и идеја. Дајући снаге идејама, само су страсти изводиле све револуције и преврате у друштвима људским, те крчили пут и спремале земљишта напретку људском.

И међу страстима и афектима ранији су све моћнији од све доцнијих. Мржња и страх, првобитни афекти, који служе самодржању, јесу и најјачи од свих доцнијих афеката; мржња и страх

нису ништа друго него љубав себе у својој првобитној, најнижој форми; мржња свега оног што не годи своме ја јесте прва љубав себе; првобитно и увек у служби живота и одржања себе мржња је много моћнија и трајнија од љубави, пушта много дубљи и јачи корен у души него љубав и остаје увек најмоћнија снага, која одржава љубав и живот; по томе љубави може бити само онде где има мржње, она је само цвет на дрвету мржње и што је јачи и дубљи корен мржње, то је и цвет лепши. По томе природном реду треба да иде и све васпитање човеково. Дете и човека треба прво научити да мрзи све оно што је ружно и зло, неправо и лажно; љубав према лепом и добром, правом и истинитом сама ће се развити из те мржње. Пошто афирмативно, позитивно иде и треба увек да иде пре негативног, тако и мржњу треба васпитати и одгајити пре љубави; као и бол а незадовољство, тако је и мржња а не љубав позитивна; мршња је бол себе, свога ја, љубав је задовољство њега; само мржња иде на одржање живота, само она снажи ја, себе; љубав само тражи жртве, одрицања свога ја и откидања од њега; што је виша и јача љубав, то се и своје ја све више губи у ономе што се љуби.

И од свих форма и ступања љубави полна љубав, служећи одржању рода, најмоћнија је од свих других форма љубави, као што је и род, тип моћнији од индивидуе; она је првобитна општа снага, из које се одвајају и развијају доцније више, финије форме љубави; из ње потиче љубав према лепом и добром, према врлини и снази; узбуђујући најдубље и најјаче од свих других страсти, она потискује и гуши све доцније социјалне препоне; пред њом нестаје и хуманости и морала и виших општијих интереса, те је полна љубав један од најмоћнијих покретача људских на рад, борбу и мишљење. И у самој полној љубави првобитније телесне снаге и одлике много јаче и више узбуђују и одређују љубав него доцније више снаге душе и духа.

И међу социјалним страстима и афектима, који су много слабији од ранијих, природних, животињских, раније, као што су тапшина, властољубље и љубав својине, пошто им је корен још у животињском свету, много су моћније од доцнијих, као што су честољубље, славољубље, патриотизам и т. д., и врше много јачи уплив на човека у друштву од ових доцнијих.

И област етичкога код људи диже се само на моћном основу осећања људских; и у њој најјаче делују и одређују осећања. По томе осећање себе, као најраније, најмоћније и води људе, најјаче одређује њихову моралност, те је егоизам увек најјача етичка снага

људска. Пошто велика већина људи у свима друштвима и временима живи само чулним телесним животом, не уздижући се у раду, борби и мишљењу никад изнад себе и својих себичних интереса и потреба, то је егоизам, љубав себе и одржања себе, најмоћнији покретач све моралности нижег човека, већине људи, и све велике покрете у историји, у којима је и маса суделовала, подстицали су и изводили само себични, ситни интереси већине људи; сви ти велики покрети, од ширења хришћанства и крсташких ратова до реформације и револуција француске и америчке и до данашњег кретања маса народа под утицајем нових социјалних идеја, имали су посла с осећањима људским, с непосредним, себичним интересима масе нижих људи; само повредама својих ситних интереса масе су долазиле до свести о своме праву и кретале се тражећи га. По томе већина нижих људи у свима друштвима и временима остаје увек на првобитнијем нижем ступњу морала, осећајући само себе и задовољавајући само своје уске себичне интересе и потребе, радећи само за себе и мислећи само о себи и покоравајући се и водећи се само од својих осећања, својих тежња и наклоности. А најпозитивнији, првобитни и најјачи подстрек нижег човека на рад јесте глад, па тек после долазе доцнији слабији мотиви обичаја, таштине, моде, страха и т. д. Само мали број виших људи у свима друштвима и временима диже се на виши ступањ морала, диже се у свом раду и мишљењу изнад себе и својих себичних интереса и потреба, радећи за општије добро и интересе, мислећи о добру и других, многих људи; само њих, чисте и узвишене, могу кретати на рад, борбу и мишљење финије, слабије, више моралне снаге, симпатија, хуманост, племенитост, апстрактна љубав, док за тромог, тешког, нижег човека масе треба и много јача непосреднија снага, да би га кретала на рад, те га само егоизам може покретати. Тако мотиви за моралну радњу долазе код нижег човека из осећања, код вишег човека из мишљења, разума, свести.

И пошто је етичко код човека раније и моћније од доцнијег интелектуалног, то све велике преврате и револуције у друштву људском изводе само етичке и религиозно-етичке идеје, а никад интелектуалне, чије је дејство увек ограничено на мали број људи од разума и свести; и свака велика идеја само етичком страном својом додирује и интересује људе и утицаје на њихове интересе, њихове жеље, радње и наклоности. И у друштвеном животу моћније делује на људе морална одличност, храброст, пожртвовање, и т. д. него интелектуална, те карактер много јачу улогу игра у друштву него таленат. И у узбуђивању полне љубави морална је одличност

моћнија од умне; храброст, одлучност, племенитост много јаче одређују и полну љубав него снага мишљења, интелигенција и дух. А од свега интелектуалног само представа има снаге да делује на морал људски и да одређује морално понашање људи; живим изношењем конкретних слика, извођењем и цртањем стварних предмета, стања, односа и догађаја, уноси се и снажи једна иста представа у душе многих фантазијом; што је јача представа и фантазија тим се јаче делује на морал људски, док се свима другим, доцнијим, духовним снагама, појмовима, мислима, апстрактним принципима и идејама никако или врло мало може деловати на моралност људску и одређивати је.

И чула, првобитни и најмоћнији органи душе, првобитно су у служби раније јаче снаге живота и одржања његова, и док код животиња и код већине нижих људи чула остају увек само у служби живота, дотле тек доцније и код малог броја људи виша чула, уво и око, ослобођавају се од искључиве службе животу и добивају и почасну дужност да служе духу и интелигенцији. И код самог човећа чулност је мого јача од снаге апстракције, те је и чулна страна људске природе много јаче и боље развијена него духовна страна њена, апстрактно мишљење и разум, те су и чулна опажања много оштрија, јаснија и одређенија него идеје разума. Пошто су чулна задовољства и чулне потребе моћније и јаче покрећу човека него више духовне потребе, то нижег човека само чулне потребе могу кретати, те он живи само чулним животом и код њега су чула само у служби живота; он живи и ужива само чулима, само га чулне појуде и потребе воде и одређују његове радње и његово кретање у животу. Не дижући се у животу и уживају свом изнад чулног, он се не диже изнад чулног ни у духу свом; његови појмови и мисли остају увек у области чулнога, у области ствари; и као што му само чулни утисци буде и подстичу дух, тако и дух његов остаје увек у ниској области чула и само чулима служи. И пошто само чула имају толику моћ да крећу огромну тешку масу друштва људског, то само чулни људи, људи јаким осећања и страсти, и могу да крећу масе, и само су они и кретали и водили масе у свима социјалним потресима и револуцијама; они се највише виде и чују у друштву и историји, и маса нижих људи само за њих зна. И пошто чула у опште много сигурније воде човека кроз живот, док је дух колебљивији вођ, јер се мислима може да залута, то чулност најјаче и најсигурније води човека и у љубави и одређује љубав, те је и чулна љубав много јача од доцније апстрактне, духовне љубави.

И што се неко чуло раније јавља, оно је тим и моћније; чулни осећаји много су јачи у првобитнијим, вишим чулима него у доцнијим, вишим, те је у нижим чулима и живот много дубљи и снажнији. Осећање је најјаче у кожи и само у кожи незадовољство и непријатност пење се до бола; чуло коже посредује најинтензивнија и најдубља осећања човекова, најјаче милине и највеће болове. Осећање пријатног и непријатног још је јасно и јако при укусу и мирису, слабије је у слуху, док је најслабије у гледању; утисци које прима око само за то снаже пријатност до милине и непријатност до гнушања, што они најнепосредније и најјаче делују на душу и дух човеков, док су сва остала нижа, првобитнија чула више мање везана за тело, служе телу и изазивају само телесне болове и задовољства, а не служе и не доприносе души и духу, те не могу никад ни изазвати болове и задовољства душе и духа. Тако што су нижа чула, осећаји телесног бола и задовољства све су јачи, пошто све нижа чула све више служе телу и телесном животу; што су виша чула, тим све мање служе само телу и телесном животу, то су осећаји телесног бола и задовољства све слабији и на рачун тих осећаја све се више снаже осећања душе и духа, те се у вишим чулима страсна јачина и топлота осећања све више губе, а на рачун тога настаје све хладније и јасније суђење о утисцима; по томе само утисци ува и ока долазе до свести, док се резултати утисака коже, укуса и мириса не могу пети до представа, те и не долазе до свести, те и не служе духу.

Као што се само на чулима диже и одржава сав виши живот, тако се само на моћном основу чула диже и одржава и сав највиши живот духа, разума, свести; само чула, чулни утисци и опажања буде и развијају душу и дух; само чула посредују прво знање и познавање света, и чулни утисци и опажања јесу први и најмоћнији материјал, из кога се развија дух; ван чула нема никоје друге снаге у организму човекову, која би пробудила дух, посредујући знање ствари. Дух, разум, свест имају само да осветле онај свет, који чула дају и стварају, и само то и могу; ни најапстрактнија мисао, ни најсмелија фантазија не могу створити други телесни свет него онај што га чула стварају и дају. Засебан, самосталан свет, свет духа, постоји само у историји ума људског, те све велике идеје и принципи само су продукат историје а никад непосредни резултат чулних утисака; ни најдубљи дух, ни са најоштријим чулима не би никад својим индивидуалним чулним искуством могао доћи ни до каквог принципа, до гравитације, еволуције и т. д.; принципи и идеје раде се само у историји ума људског и само се

од ње добивају. Као што се на пипању дижу први појмови простора, као што нам чуло пипања прво доводи до свести да постоји један спољни свет, изван нас, и да он на нас делује, као што је пипање само непосредно гледање, гледање непосредним додиром ствари, те гледање и није ништа друго него даље, финије, апстрактно пипање, те и мишљење није ништа друго него финије, даље, апстрактно гледање, те је и разум само апстрактно виђење; — тако су и јаки болови, који су чулу пипања долазили од спољних непогода, гонили незаштићена човека да тражи и изналази средства, да би заштитио своје тело од тих спољних непријатности, топлоте и хладноће; тако су и укус и мирис били увек моћни вођи човека у изналажењу средстава да задовољи своје ниже и више телесне потребе и у отклањању и избегавању свега опасног и штетног по телесни живот. И док нижа чула, служећи непосредно само телесном животу, служе духу и подстичу га само посредно, из далека, дотле на вишим чулима, слуху и виду, непосредно се оснивају и дижу дух и разум људски; само виша чула непосредно буде, подстичу и развијају интелигенцију човекову; као што је слух развио музику, тако на њему почива и могућност друштва људског, језиком, пошто је он најбоље средство саобраћаја међу људима; звук је најзгоднији израз испољавања стања и расположења душе, њених болова и задовољстава, жалости и радости, те он прво и буди виша социјална осећања човекова, симпатију, хуманост, племенитост.

Али само највише чуло, чуло вида, највише, најмоћније и најнепосредније буди, подстиче и развија интелигенцију и дух човеков од свих нижих чула; само на чулу вида основана је сва виша цивилизација човекова, његова религија и уметност, науке и философија; само се вид, највише од свих других чула, ослобођава од непосредне службе телесном животу и најнепосредније служи духу; само се он диже и ослобођава од непосредне везаности за материјално, стварно, док сва друга чула могу посредовати осећања само непосредним додиром стварног, материјалног. Пошто само вид служи разуму, док сва остала чула служе више мање животу, то разумети није ни опипати ни окусити, ни омирисати ни чути; у последњој инстанци разумети значи само видети; разумети неку ствар значи видети све везе њене с другим стварима, све односе њене према другим стварима, видети је на свом правом месту међу другим стварима, значи продрети погледом унутра испод чулне површине, која се једино чулним оком може видети; отуд вид стоји онако исто према разуму као пипање према виду. Само се оно разуме и може се разумети, што се види и што се може видети; оно што је

у мраку, што није осветљено, оно се не види и по томе се не разуме, него се само осећа и верује; те и разум није ништа друго него унутрашњи, дубљи и даљи, вид. Са све већим ширењем разума све се више шири поље онога што се види; све веће ширење разума није ништа друго него све веће ширење светлости; те са све ширим и дубљим погледима све су шири и дубљи и појмови човекови, те појмови у основу и нису ништа друго него погледи; отуд се се само оно и онолико од ствари може разумети, што се и колико се могу видети њихови односи и везе. Отуд само вид допире до истине, док сва остала чула не излазе никад из тамне области осећања. И свака истина, т. ј. све оно што се потпуно види, што је потпуно осветљено, било је некад у мраку, у тамној области осећања; оно се прво слутило, назирало, док се, осветљено, није потпуно видело т. ј. разумело; слутња је прелаз од осећања ка виђењу и свака нова идеја и истина, полазећи од осећања, морала је проћи кроз фазу слутње. А круг онога што је потпуно осветљено и што се може видети бесконачно је мали према огромној области мрака и таме; бесконачно мален део живота природе отворен је и доступан људском осећању и разуму, док је све остало за навек затворено и сакривено од човека, који је са свим својим осећањем и умом затворен у врло узан кут живота природе, у само један кратак моменат живота свега. Отуд и највиши појмови дижу се само на представама и највише идеје и принципи само су симболи и сви симболи само су видни. Тако је простор само симбол времена; ствари распоређене у простору само су симболи појединих тачака, момената њихова постајања у времену. Нижа чула не могу стварати симболе. Отуд и сваки зрео појам тежи да пређе у представу, да добије видну форму; отуд и највиша, најплеменитија функција духа јесте само стварање форама. И пошто је вид најдаље од тела и телесног живота, пошто је најмање везан за њих, то га од свих других чула најмање муте, збуњују и ремете телесни осећаји, те најслободније може служити интелигенцији, те су опажања ока најјаснија од свих. Ослобођен од тесне везаности за тело, вид има најшири хоризонт од свих чула и огромна већина свих чулних утисака и опажања, из којих се доцније развија дух, долазе само од ока, те је око највише отворило спољни свет човеку и највише учинило да човек и себе види и позна у свету, пошто највише продире у даљину и у дубљину ствари и пошто утисци вида најјаче остају у свести од свих других чула, те је око једини орган духа и интелигенције. И као што већина инспирација духовних творевина, уметничких и научних, долазе од вида, тако и све уметности,

осим музике, и све науке оснивају се само на виду; све пластичке уметности и све науке говоре оку, и сви предмети природних и социјалних наука, као и предмети уметности, говоре само оку; светлост је једини језик, којим нам звезде говоре, те је сва астрономија основана на гледању, виђењу; тако и у свима природним и социјалним наукама око највише користи разумевању ствари. И ширење знања у масу друштва основано је само на оку, само на очигледности; отуд важност експеримената и илустрација за вулгарисање знања, пошто нижи човек разуме само оно што оком види и само му то у свести остаје; само слике у књигама, само видни резултати експеримената могу да заинтересују нижег човека и за научна знања, те образовање деце и масе људи треба да је у главном само у сликама и експериментима.

И као што се моћни и широки појам лепога развио само из гледања, тако је на гледању основан и сав *језик*; утисци на око изазвали су речи и језик, те првобитне речи описују оно што се видело; првобитне речи јесу читаве представе радња, које се виде и које се доцнијим процесом све више губе из речи (*dihitarkher*); отуд је језик тела и телесних покрета, мине и гестови, први језик; отуд првобитни нижи човек мисли само виђене ствари, његово мишљење не диже се изнад гледања ствари и појава, па и апстрактно мишљење, јесте само гледање али не ствари него њихових односа и веза, који се чулним оком не могу видети, те и разум није ништа друго него највиши, најдубљи, унутрашњи вид.

И у доцнијој вишој области духа како која снага духа настаје она добива све више од опште моћи и тим снажније делује на снаге, које се доцније јављају.

Као што су осећања много моћнија, као ранија, од доцнијих опажања, представа и мисли, тако су и опажања, првобитна радња духа, много снажнија од представа и од мисли као доцнијих и ни представе ни мисли не могу их потиснути ни угушити, и што је нижи дух представе и мисли све су слабије, док су опажања све јача; тако код животиња и код нижег човека. И само сензације виших, слабијих чула пењу се до представа, док сензације нижих, првобитнијих те снажнијих чула остају увек у области осећања и не пењу се никад до свести, до представа у њој. Тек на основу чулних опажања дижу се представе, слабија стања од ранијих опажања али снажнија од доцнијих појмова, мисли, идеја. И као што представа губи снагу и живост опажања и осећања, бистрећи се све више од чистих слика у свести, тако се и мишљење развија тек на основу ослабелих, избледелих слика у свести; мишљење није ништа друго

него процес обезличавања утисака од ствари, процес у коме не стаје слика ствари, предмета и појава из свести и на њихово место долазе апстрактне везе и односи ствари, те мишљење, појмови и мисли стоје онако исто према представама као што стоји данашње писање мртвим, обезличеним, конвенционалним словима према првобитном писању живим сликама; у представама дух ради и пише сликама, у мишљењу словима. По томе је мишљење, појимање, најдоцнија и најслабија снага духа, и од осећања и од опажања и од представа, и као најслабије њега најлакше ремете и осећања и опажања и представе. Отуда само опажања и представе као јаче снаге могу да крећу тротици духу нижег човека; мисао, идеја и сувише је слаба да би већину људи могла кретати; отуд појмови и идеје у наукама и философији настају и нестају, а маса их не чује, не види, не зна, не разуме, не интересује се за њих, те оне никад на масу и не делују, ако им не помогне снага осећања и представа. Отуд свака идеја, да би овладала друштвом, да би добила уза се масу друштва, мора додиривати њена осећања, мора се претворити у представе и слике, да би је маса разумела, мора говорити у представама, у сликама, да би је маса прихватила и борила се за њу. Отуд само оне идеје могу деловати на масу друштва и кретати је, које имају посла с осећањима, с непосредним, животним интересима људским, које могу говорити у представама, сликама и стварима; таке су религиозне, политичке и социјалне идеје, које имају посла с непосредним, животним интересима људским, које узбуђују нижа осећања човекова и које по томе могу говорити у сликама; док апстрактне научне и философске идеје, немајући посла с осећањима и непосредним интересима људским, и не добивају снаге од њих, да би могле деловати на масу нижих људи, те немају снаге да их крећу, те њихов уплив остаје увек ограничен на мали број људи од духа.

И што је која сензација, представа, мисао ранија по времену, тим је и моћнија, тим се јаче утискује у душу, тим снажније делује на људе; као што су први моменти једног надражаја увек најјачи, најсвежији и најживље буде свест, тако у најраније доба живота, у детињству, сви утисци делују великом снагом, и тада се брзо и силно ствара унутрашњи свет представа из добивених утисака и много трајније и дубље утискују се те представе у психички живот него доцније добивене представе; отуд су најраније представе најјаче. Што је доцније доба живота, што се доцније добивају представе, оне су све слабије и блеђе, све мање остављају трага у души; отуд се старци боље сећају живљих и јачих представа и утисака из

свога детињства него из доцнијег доба. Први психички развитак одређује и све потоње односе; њему се прилагођује и на основу њега се развија сва потоња душа. Најранија представа, представа себе свога ја, која се развија непосредно на основу животног осећања и која је основ свима другим доцнијим представама и појмовима, јесте и најјача од свих и најмоћније од свих делује на човека, на његова кретања и радње. Тако и међу појмовима и идејама што је који ранији тим је и силнији; појмови и идеје првобитног човека моћно делују на појмове и идеје свих потоњих времена, као што су и модерни појмови и идеје о свету и о човеку постали и развили се само под моћним упливом оријенталних и класичких појмова и идеја, само су даља, ширења, развијања и гранања њихова. Тако и аналогија, увиђање сличности међу стварима и појавима, као први, најранији ступањ апстрактног разума, остала је и увек најмоћније средство умовања и разумевања и сазнавања, и она моћно делује и одређује мишљење велике већине људи.

А пошто су представе, стварање слика ствари у духу, раније од апстрактних мисли, процеса атома и слова у духу, то је и фантазија, као првобитно мишљење, мишљење у сликама, ранија и по томе моћнија од доцнијег апстрактног мишљења, процеса бивања у духу, процеса атома и слова, и свако дубље мишљење развија се само на основу фантазије и помоћу ње и свака велика мисао и идеја постаје и развија се само под упливом фантазије и по томе мора увек долазити из дубине осећања и несвести; сама свест, чисто мишљење без помоћи фантазије, није никад ништа лепо ни велико створила, јер нема снаге за то. И као што су све велике идеје у науци и философији више продукат моћније фантазије него слабијег апстрактног мишљења, тако је само фантазија створила и религију и све велике, трајне, лепе творевине уметничке. Највиша моћ духа, моћ генералисања, почива само на фантазији, и само се из ње развија; што је јача фантазија тим она све веће низове представа држи у један мах у свести и само из што већег броја везаних представа могу се изводити виша суђења и закључци, дубље и више умне комбинације; те што је мање фантазије тим је и дух све слабији и све неспособнији за веће, шире и дубље радње ума. И имајући више посла са животом, с његовим боловима и радостима, фантазија моћније одређује радње и кретања људи, те дубље и моћније упливише на морални карактер човеков него свесно суђење, те само фантазијом може се и треба деловати на масу нижих људи у дизању њене моралности и њених појмова и у кретању масе, јер се само фантазијом могу будити и подстицати остале снаге душе

и духа; само фантазија крчи пут идејама у друштво, тамо их она шири у масу.

И пошто је фантазија ранија и моћнија од апстрактног ума, пошто је фантазија само мишљење у сликама, процес идеалног сликања, то су слике и ликови најмоћнији елементи духа, и никакво, и најјаче, апстрактно мишљење не може их избрисати из духа, те персонификација и инкарнација представа јесте једна од најдубљих и најмоћнијих снага духа, и не само да моћно делује и на потоње апстрактне појмове, него су симболи не само битни састојци него и последњи резултати свега научног и философског мишљења и умовања; изнад симбола, до чистог бића ствари, људски ум не иде и не може да иде; све оно последње и највише, до чега је људски ум дошао, — закон, материја, сила, етар само су персонификовани појмови, симболи, који у чулном, реалном износе идеално и апстрактно, само се у симболима могу представити, довести и до највише свести људске.

А фантазија је основ, на коме се диже и развија прва и најмоћнија снага ума, *вера*, прва форма слободног, свесног ума од притиска рода, типа, од несвесног инстинкта. На вери у моћ своју и у помоћ других људи основана је сва могућност живота човекова и по томе сва могућност друштва људског, јер се друштво држи само на вери људи један у другог, те сваким друштвом влада само вера а не знање, те се без вере никакво друштво не би могло замислити. И као што у сваком психичком акту човекову има много више вере него знања, тако и у свима историјским тековинама људским има највише вере и она их је најмоћније подстицала; вера је учинила највеће проналаске и открића, вера је створила највише идеје и принципе, те све знање, интелигенција и разум људски, сва цивилизација, науке и философија почивају само на моћном основу вере, те без вере никакав прогрес ума људског не би се могао ни замислити, јер сав прогрес јесте у томе, да се, верујући резултатима научног и философског мишљења, иде и пење више и даље. Кад би свака историјска генерација ума морала по ново испитивати критички оно што су прошли умови извели, то би се морало увек почињати из нова, с почетка, те никаквог прогреса не би могло бити; и само за то човек и може живети и чинити историју и прогрес, што верује, верује природи, себи и уму свом, верује другим људима, друштву, верује прошлости, садашњости и будућности. И сви резултати свесног мишљења, знања и разума, наука и философије, постају напослетку само предмети вере; процес свесног сазнавања траје врло кратко време и резултати и продукти тог про-

цеса делују на људе, њихов живот и напредак само тако, што их људи примају верујући, али не испитујући; те и сва извесност почиња на послетку само на вери. И предмет вере јесте не само оно што се људским умом може достићи него и оно што се не може; оно што би било највиши факат људске свести, оно најраније и најтрајније, оно из чега све потиче и у што се све враћа, то прво и последње може бити само предмет вере а не знања, те ће вера увек бити општи, последњи и једини основ разјашњења за све оно што је људском уму неразјашњиво; вера је атмосфера људског духа, без које он не би могао дисати те ни живети; из ње постаје све и у њу се враћа све. Само је вера створила све велико у историји; само дубоко уверење водило је и снажило велике духове људске у стварању и извођењу њихових планова и смерова, њихових идеја, њихових проналазака и открића; само је вера за све те велике творевине давала потребне снаге топлотом својом. Тако је само религиозна вера у једног Бога крчила пут научној вери у једну једину снагу, из које потиче све и у коју се враћа све. И сва најтежа и највећа питања била су увек и остаће за навек само предмети религиозне и научне вере, те знање и оно што човек сазнати може ишчезава према вери и снази њеној.

И сама сумња није ништа друго него вера и делује само вером, и кад год је сумња деловала деструктивно на духове људске у појединим временима, она је то чинила и могла чинити само изношењем и утврђивањем вере у друго нешто него што се дотле веровало, или вером у супротност онога што се веровало, те без вере не би никад могло бити ни сумње; да се није веровало у непокретност земље, не би се никад ни сумљало у то, те се не би никад ни дошло до тачније, правије вере у њено окретање; сумња је само пролазна фаза, кроз коју свака нова вера, религиозна и философска, мора да прође. И највише стање интелигенције и свести човекове биће покорити се нужности оних закона, до којих се свесним, научним испитивањем дође, верујући да тако мора да буде. Тако само вера крчи пут и шири хоризонат ума људског, снажећи човеково поуздање у моћ ума свог, и тако га нагони на откривање нових истина и идеја. Само вера даје снагу и величину људима, временима и народима; вера је најјача веза, која везује човека за природу, за друштво, за прошлост, саданшњост и будућност ствари и људи, те да није вере никакво друштво, никаква идеја ни принцип не би се могли замислити.

А прво индивидуализање те првобитне опште вере, први ступањ пробуђеног свесног духа човекова јесте религија, свест једног

спољашњег света одвојеног од човека, вера у моћ снага и појава тог спољашњег света над човеком; наука и философија јављају се много доцније на основу религије, као други виши ступањ вере, као вера у моћ човека и ума његова; и религија је вера само људског рода, и то целог рода, док су наука и философија вера само појединих времена, народа и људи. И религија, ранија од науке и философије, много је генералнија, трајнија, дубља и јача моћ од науке и философије, те у свима временима људског живота врши свемоћни уплив на цео људски живот, индивидуални и социјални, одређујући моћно односе, кретања и радње људи и друштава. Делујући и на осећање и на мишљење човеково, религија влада много већим делом душе човекове него мишљење, те је и много већа потреба душе човекове него философија, која треба само најмањем, најређем и најслабијем делу њену. И у свима временима људског живота религија је била најјача веза човека за природу и за друштво, најјача социјална моћ, основ из кога се све потоње развило, те је увек вршила највећи уплив и подстицај на све стране и односе живота људског.

Освећујући обичаје, који су од првобитних најјачих веза друштвеног људског живота, религија је један од првих основа свега вишег друштвеног и државног живота, те је у првим државама сва политичка власт долазила од богова. Подела на политичке области у Египту била је религиозна, те су номе зависиле од храмова; свака нова насебина духовничке касте с облашћу коју је задобила чинила је засебну ному, која се разликовала од других својим култом, који се мењао према месним и обласним приликама; отуд су египатске номе биле првобитно самосталне духовничке државе, те је средиште такве државе био увек храм, насебина духовника око које су постајале вароши, што доказују и сама имена египатских вароши; владалац у Египту добивао је оружје од Бога, да би ишао на непријатеља и после победе враћао му га; духовници су били први саветници владалаца. И у свима оријенталним државама духовништво је било прва аристократија, највиша класа, која је одржавала друштво страхом од богова, те је цео државни живот почивао у последњем основу на вери у поредак сталежа, као што богови хоће; тако је код Јевреја сва земља била божја т. ј. духовничка, а становници су били само најамници на њој, дајући духовницима десетак од свега.

Тако је и хришћанство моћно деловало на цео друштвени и државни живот нових народа; хришћанска начела братства и једнакости свих људи и уздизање достојанства жене, чему је допринео

и култ богородици, разрушили су ропство и дали много чвршће основе моногамији, те су тим разрушили и основ народно-правних и политичких односа друштва у старим државама и основали хришћанска друштвена, брачна, родитељска, старатељска и наследна права. А својим начелом слободе, рушећи стари деспотски и теократски систем, даје прве основе слободној, правној, модерној држави. Очистивши фамилију од чулности, од старих остатака полигамије и ослободивши је од себичне деспотске власти јачега, мужа, оца, прворођеног, старијег, уздигнувши тако достојанство и чистоту жене и фамилије, осветивши брак, — оно је очистило и државу од деспотске власти и ропства, пошто свако више друштво почива само на фамилији, те од фамилијарног система и живота увек зависи и друштвени и државни систем и живот.

Тако је у првим временима живота свих народа религија била једина јака веза, која је, везујући људе са истим божанским силама, везивала их и међу собом у друштву; она је прва освећивала обичаје и цео друштвени поредак; она је прва сила, која је укротавала првобитно дивљаштво и варварство људи и чистила их од крутих, животињских нарави, спремајући их и васпитајући за живот у друштву, те на моћи и вољи богова почивају сва прва друштва и културе. По томе је у свима временима религија била прва и најмоћнија веза појединих општина, вароши, племена у једну већу целину, државну и народну. Религија је била једина веза многих индијских племена у једну религиозну целину, и доцније је Буда изradio јединство у учењу и у литератури међу многим народима и тиме их ближе довео једно другом; све насеобине и вароши Финичана везивале су заједничке религиозне дужности, заједничка религија и у част националним боговима обављани су општи празници и приношене су жртве. Тако је религија била првобитно главна и најмоћнија одлика племена и народа, те је она највише и одржавала и подстицала племенски и национални дух. Као што је тирски Херкул био центар финичког савеза, тако и Јупитар лацијског; тако су и Грци, поцепани међусобним ратовима, само култом олимпијском Зевсу осећали да су један народ, те је националну заједницу и код Грка држала у главном само религија, те је заједнички култ и био једина веза међу варошима њиховим; Делос са жртвеником Аполону био је спона свих Јоњана, а приношење жртава на брегу Микали било је заједничко свима грчким колонијама у М. Азији. Тако је и код Јевреја култ њихову Богу уједињавао дванаест поцепаних племена; свети ковчег био је свето место, око којег се народ скупљао сваке године и славio велике свет-

ковине религиозно-националне; прекинуто религиозно јединство њихово донело је доцније и прекид политичког јединства; Јерусалим је доцније постао и политичка и религиозна престоница, седиште и Бога и краља. А пре но што је наступило светско, људско краљевство код Јевреја, њихов првосвештеник био је духовна глава целог народа и највиша инстанца у свима важним одлукама. Тако је религија везивала колоније Картаге с њом, као и Картагу с Тиром, и имала увек великог уплива на управу, и религиозни обреди вршени су при свима важнијим државним радњама.

Исту моћ и исти позив врши и хришћанство у ново доба; својим начелима братства, једнакости и слободе оно је дало први подстрек идеји општег светског мира, уједињујући све више европске народе у једну друштвену целину, рушећи преграде које су одвајале народе и изједначујући их у правима њиховим; прве тежње једном праведном друштву, први покушаји друштвених идеала развијали су се под окриљем религије, међу духовницима. С јединством једног јединог, великог и праведног Бога јавила се и идеја једног јединог човечанства; први основ правде људске, друштвене, била је једнакост пред Богом.

Тако је у средњем веку црква највише одржавала духовни саобраћај и везу међу народима, те одржавала и сав морал у то варварско доба; манастир је био често зачетак вароши и средиште индустрије и културе. Тако је и Мухамед својом новом религијом, као оснивач ислама, ујединио многобројна племена своје домовине у један народ и тим почео светско-историјски живот Арављана.

Као први основ свега друштвеног живота људског религија је давала прве друштвене уредбе и прве законе. Код Грка делфијски Аполо потврдио је Ликургове законе, а око средине 8. стол. нова уредба атичких племена добила је потврђење из Делфије, те је као религиозни центар Делфи био и политички центар Јелина. Делфички оракул заповедио је неколиким државама да израде себи устав и законе; он је водио целу колонизацију, он је доносио одлуке у унутрашњим споровима; савети оракула били су потребни при оснивању колонија, при увођењу нових устава и установа и при свима предузећима у рату и миру.

У цело старо доба религија је била једини извор законодавства и само је она могла давати законима потребну снагу; сви закони морали су добивати божанске санкције, да би се уважавали, и увек су законодавци, да би им дали више ауторитета, стављали законе под божанску протекцију или им приписивали натприродни постанак. Заратустра је основао своје законодавство на религији,

чији су се многобројни обреди односили на извесне догме, тесно свезане с политичким идејама. Египатско законодавство дали су духовници из религиозног извора, те су религиозни закони били углед грађанских закона; грађански закони били су само извод из светих религиозних закона; Мневис је први навикавао људе на поковање писаним законима и доводио их од Хермеса. Као што је Мојсије добио законе за Јевреје од Бога, тако су доцније духовници нашли и други јеврејски закон; учење Конфуција основ је целог државног устава и законодавства у Хини. Тако су индијске религиозне веле извор свега индијског законодавства. И код Римљана прво право било је религиозно, те је и раније религиозно *fas* моћније од доцнијег *ius*; као што је Ликург добио законе од Аполона, тако је и Минос на Крети од Зевса, тако и Етрусци од једног свог божанства.

Тако је и у средњем веку црквена јурисдикција била основ свега законодавства; велики и главни део свега права, црквено право има своје изворе скоро сасвим у хришћанским и црквеним одредбама и канонско је право један од три велика главна извора целог јавног и приватног права. И кроз цео средњи век у свима европским државама хришћанска и црквена начела и прописи били су непосредно и закони за светске правне односе.

И у исламу, коран и суна садрже у једно и све одредбе и законе за државно, грађанско, криминално и полицајно право, те право и правна наука мухамедовска, као и њихова теологија, почивају на научном тумачењу корана и суна.

Дајући прве законе и одредбе, религија је одређивала и прва права људи, друштава, фамилија, народа и држава. Фамилијарна права код свих старих народа била су религиозна; правно правило Арија да само најстарији син наслеђује имаће потекло је из религиозног правила да само најстарији син постаје религиозна глава породице, само он продужује фамилијарни култ, само он наслеђује фамилијарне религиозне традиције. Пошто је свака фамилија била под заштитом извесног божанства, то је и све њено имаће, сва њена својина била под заштитом тога божанства; право својине постало је прво под религиозном заштитом. Тако су божанства, штитећи доцније и читава племена и народе, штитила и одређивала и сва њихова племенска и национална права и имања. Тако је, искључујући женску из култа фамилијарним божанствима, религија одредила и положај жене у фамилији и друштву старог доба, док је хришћанство, дигнувши жену из њеног потчињеног положаја у фамилији и у друштву, дало други основ и њеним фамилијарним и

друштвеним правима. Тако је религија увек, одређујући прве законе и прва права људска, прва одредила и оснажила један од најмоћнијих социјалних принципа у свима временима — принцип наслеђа, на коме и почива све друштво људско и сва могућност његова прогреса.

Пошто религија делује и на осећање и на мишљење људско и пошто велика већина људи у свима друштвима и временима више осећа него што мисли и више се покорава осећањима него мислима, то је религија једина идеална историјска моћ, која је могла деловати на масе друштва и кретати их, што философија и наука, делујући само на мишљење, не могу чинити; религија, делујући на целу душу, више прожима и јаче загрева човека него философија и наука, које делују само на разум; отуда су само религиозно-етички покрети производили и подстицали и политичка и социјална кретања — Буда, хришћанство, ислам, реформација. Тако је само религија била моћна да диже масу историјског друштва људског на виши ступањ моралности, осећања и појимања, док философија и наука дижу само поједине класе, времена и индивидуе људске. Тако хришћанство својим учењем о једном Богу, који је створио све људе и пред којим су сви људи једнаки, мењајући односе људи према Богу и свету, променило је и односе људи једног према другом; одбацивање ропства било је по томе природна последица учења о једнакости свих људи пред Богом, те је хришћанство основало и дигло личну слободу сваког појединца, дајући сваком човеку његова лична, људска права, која су се у старо доба губила у општем праву племена, фамилије, државе. Тако је само религија (хришћанска) била толико моћна да мења осећања човекова, снажећи племенитија и виша на рачун неплеменитијих и нижих; милосрђе, правичност, верност на рачун суровости, себичности и сервилности. Одвајајући државу од цркве, земаљску од божје власти и ограничавајући тиме силу земаљских власти само над телесним животом човековим, оно је ослободило душу човекову од земаљске стеге и, ослободив тако индивидуу у човеку, оно је дало моћан подстицај свима потоњим тежњама за слободом европских друштава.

Пошто је само религија толико моћна да диже масе, да их идеално води и креће, то је религија једина идеална снага масе, једина философија њена, једина моћ, која може да унесе идеализам у масу и да је креће за извесним идејама; само је религија толико моћна, да креће масу у борбу и за виша идеална добра а не само за одржање свог телесног, земаљског живота. Тако је само идеја религиозне слободе повела народе европске у борбу против

католицизма, а религиозна слобода моћно је подстицала и доцнију политичку и социјалну слободу европских народа и друштава. Будући масу друштва и подстичући је на борбу за слободу, реформација је дигла и народне језике до органа литературе и науке, те је и знање и образовање постајало све више опште добро народа и маса њихових а не само искључиво добро појединих виших класа; реформација је ослободила живот западних европских народа од јакних веза римске цркве, које су везивале и веровање и мишљење, и рад и начин живота људи; она је пробудила националности превођењем Библије и увођењем земаљског језика у службу божју, она је ослабила штетну превласт цркве и духовништва и манастирских добара. Тако је само будизам могао пробудити масу народа и дићи њену општу свест код народа, код кога је свест о слободи била сасвим угушена, који није ни мислио да се стање његово може дићи и поправити; само је религија Будина била моћна да дигне народ у борбу против свемоћних брамина и да задре у политичко и друштвено стање Инда.

Тако је, делујући моћно на цео живот људски, религија дигла и подстицала и материјалну културу народа. У цело старо доба религија је штитила и подстицала трговину и саобраћај међу људима, племенима и народима. Пошто се трговина могла водити само на спокојним и безопасним местима, јер је морала бити далеко од грабљивих номада, и пошто се највише људи стицало око племенских и народних светилишта, где су племена светковала своје празнике, то се и прва трговина могла водити само око храмова, који су јој давали безопасност својом светињом. Тако сви главни сабори у Палестини, који су обично бивали код храмова, бивали у једно и главни вањари; код Египћана су се светиње истављале на трговачке улице; код Инда свете вароши биле су центри унутрашње и спољашње трговине, и трговина се развијала само на овим местима. И сви главни храмови код старих народа били су први новчани заводи, прве јавне банке и сместишта новца. Тако и у прво хришћанско доба вароши су постајале често на местима јако посећиваним због поштовања каквог свеца; епископска и света места била су и прва трговачка места, привлачношћу својих светиња и безопасношћу коју су давала трговцима, те су обично пијале држане недељом. Тако су калуђери први васпоставили агркултуру у великом делу Европе. Тако су и богови, који су силазили на земљу старим народима, учили народе како да сеју жита: У Индији Брама, у Египту Изис, у Грчкој Деметер, у Италији Церес; тако су исто држали Перуанци о кукурузу. Тако је реформација, одузимањем од цркава и манастира многих њихових добара у зе-

мљишту, предала огромне крајеве земље слободном обрађивању, а снажењу продукције допринело је и укинуће многих празника.

Као што је религија једина идеална снага, која може да креће масу нижих људи, да им потреса душу и да им буди дух и да их води ка идеалном, тако је она једина снага, која је управила и дигла рад и вештину човекову изнад свакидашњег обичног живота и његових потреба и интереса до идеалног и узвишеног; само је религија од простог занатског рада за живот могла дићи вештину човекову на идеалну висину уметности; само је религија пробудила уметнички дух човеков тежњом ка идеалном, узвишеном, племенитом, те је само она и створила уметности; у свима временима она је била најмоћнији подстрек и ослонац развитка свих уметности; само је она дала правац ка узвишеном, идеалном, и што је дубља и виша религија тим је из веће дубине цокретала уметнички дух човеков, тим је стварала дубље и више уметности и уметничка дела; религија првобитних племена и народа стварала је безмерно и безформно и у уметности, док су грчка религија и хришћанство створили оно што је највише и најлепше у уметности. Пошто је хришћанска религија најидеалнија од свих ранијих, узимајући да је Бог чист дух, и чистећи обожавање њега од свега чудног, земаљског — то је и најидеалније у уметности створила и подстицала само хришћанска религија, пошто је никоја друга религија не одушевљава више за све оно што је узвишено, племенито, идеално.

Тако су први предмети свих уметности код свих народа били религиозни, пошто је религија прво и подстицала све уметности; код свих народа религија је стварала сву вишу архитектуру; сва архитектура египатска била је концентрисана на храмовима, који нису били само за култ, него су ту вршене и најважније политичке одлуке, ту се судило и саветовало, те је и јавни живот Египћана пробудио се прво око храмова и ту је увек и остао; тако су храмови и гробови у Египту могли се зидати само по плановима духовника. И код Инда архитектуру је родила религија и ова се развијала само у религиозним здањима. Тако је и на целом оријенту архитектура била само за храмове, а после њих и за дворове, док је код Грка јавна архитектура, почевши храмовима, служила доцније и свима гранама живота. Тако је религија дала први и главни подстрек и скулптури и пиктури у цело античко доба, те су се ове првобитно развиле из религиозне архитектуре. Тако је и хришћанство прво пробудило и гајило уметност код нових народа, те су цркве и манастири били најстарији расадници све уметничке радње, и зидање цркава и манастира били су главни предмет архитектуре. Тако су и предмети

сликарства били већином религиозни, ликови Христа и богородице, предмети из историје старог и новог завета, свеци и т. д. Тако је хришћанство дало моћни подстрек свему развоју музике. Тако је и најстарије хришћанско певање подигло се у грчкој цркви; црквени оци први су певали химне.

Тако је религија свуд и у свима временима будила и прву појезију. Класички производи епске појезије код Инда јесу грана њихове религиозне литературе, те имају божански постанак, а из епске појезије развио се индијски свет богова. И у првим издањцима индијске лирике, у химнама и ведама, влада религиозно одушевљење, које се угасило у потоњој лирици. Тако је и код Грка лирска појезија била у тесној вези с религијом, од које је и произишла; и код њих су први епски хероји били богови, и код њих су духовници били први песници и певачи.

Као и епској и лирској појезији тако је и драми религија дала први моћни подстицај, религија је корен драме код свих народа и у свима временима. Индијска драма постала је из певања и игара при доношењу жртава. Грчка драма постала је од мимичких игара и мистерија при светковинама Баха, те се у тим првим драмама представљало страдање Бога, његова смрт и свечан ускрс. Као трагедија тако је и комедија постала из службе Баху, и то из песама које су певане при извесним баховским светковинама. Тако су и почеци римског позоришта били религиозне природе. И нова хришћанска драма постала је из службе Богу; клице драме налазе се већ у обредима најстаријих хришћанских свечаности, у светковини тајне вечере и у тадашњим дијалозима свештеника, ђаконата и народа, те прва литургијска драма, која се отуд развила, није ништа друго него драмска свечаност у спомен жртвене смрти Христове и из те литургијске драме и доцнијих мистерија развила се доцнија чиста светска драма.

Религија је први основ свега образовања и просвећења народног. Сва култура и просвећење античких народа биле су првобитно и у главном само религиозна традиција; језик религије свих античких народа јесте језик просвећених људи њихових, језик литературе и науке; број и бележење дана, основ свега рачунања времена, био је код свих свети; сва су усавршавања првобитно приписивана боговима; тако су Египћани своје образовање приписивали боговима; извесно божанство прво им је артикулисало језик њихов, дало имена многим стварима, изнашло слова и уредило култ боговима, прво посматрало поредак звезда и хармонију и особине тонова. Храмови антички били су први центри свега образовања и

културе. Код свих античких народа храмови су били прве библиотеке као и прве опсерваторије, прве болнице, прва прибежишта, прва света места; као што се на религији дизала сва култура и цивилизација старог доба, као што су антички духовници били носиоци свега знања и образовања тадашњег, тако је и хришћанство донело прве почетке културе и основе њене свима новим народима. Оно је прво упитомило дивљаштво и варварство нових народа својим узвишеним учењем; јеванђеље је било прва читанка покрштеним европским варварима, на којој су се они учили читати. Као што су Рим и Византија били расадници хришћанства, тако су били расадници и првог просвећења народног. Тако је увођење хришћанства изнело и Словене на позорницу историје у 9. и 10. столећу, а с њим је почела словенска писменост као и историја њихова; у преводу светог писма први пут је старословенски језик литерарно обрађен и тако постао црквени језик православних Словена, а пошто је прва литература била поглавито религиозна, то је тај језик религије постао и први језик литературе њихове. Као и код свих осталих народа тако су и духовници код Словена били први народни писци. Епископске столице и после манастири били су прва места, у којима су дизане школе; само су духовници умели читати и писати и били једини образовани људи у средњем веку. Пошто су само епископи знали нешто од науке, они су били и васпитачи краљевских фамилија и водили сву политичку кореспонденцију. Тако и преводи Библије оснивају прозну литературу код европских народа. Епископ Евсевије, савременик Константина Великог, јесте творац хришћанске историографије и главни извор хронологије и светске историје кроз цео средњи век. Тако су доцније протестанти, делујући на народ, могли му и говорити само његовим народним, живим језиком, а дизањем живих народних језика до органа литературе и науке отворено је поље и духовном дизању народа и просвећењу њихову. Имајући уплива на целокупни живот народа реформација, дижући народне језике до органа литературе и науке, имала је великог уплива и на унутрашњи живот нижих школа и гимназија а нарочито универзитета.

Тако је религија у свима временима била први извор, први основ развита и први и најмоћнији подстрек све науке и философије. Религија је била центар свега ученог образовања у Египту; религиозни системи били су прва философија египатска; астрономија и математика биле су у тесној вези с религијом и медицина је из ње непосредно излазила. Представа о будућем животу, која је код Египћана највише била развијена и која је прешла и другим

народима, постала је велика морална снага, и под упливом тог учења развили су се и први основи етике. Тако је и индијска философија била тесно везана с религијом, пошто су јој извор свете веде, и из разних тумачења тих књига постали су доцније и разни системи њихове философије, који су, по томе, сви у основу религиозни. Само су брамини код Инда имали привилегију не само да читају него и да објашњују веде, а пошто је у веди било скупљено све знање, то су само брамини и били учени и образовани; они су били лекари, јер су болести сматране као божанске казне за извесне преступе, те и медицина као и све остале вештине и науке произлази код Инда непосредно из веда. Код Халдејаца је Бел обожаван у слици сунца, Астарта у слици месеца, те је тај култ одвео култу звезда, а из култа звезда поникло је претказивање будућег по положају њихову — астрологија, а из тог претказивања будућег постала је доцније самостална наука — астрономија, слободна од свог религиозног основа, и одатле се прво раширила. Тако код Јевреја сва литерарна дела њихова само су покушаји посредовања између Бога и изабраног му народа. Тако је и код Грка култ Дионисију био главни носилац целог духовног развитка народног, а њихова религиозна митологија била је једини и главни извор све потоње философије и науке њихове; религиозни мити јесу клица и грађа њихових доцнијих философија и наука; место личних божанстава и духовна философија је учила о снагама и законима у природи. Тако је и медицина грчка потекла непосредно из религије; свака болест имала је свог духа, који ју је доносио и лечио, те су поједина божанства имала своје медицинске области; Асклениос, бог медицине, био је син Аполонов и у његовим храмовима је и поникла медицина, јер су њима долазили болесници тражећи помоћи у Бога, и Хипократ је доцније из тих духовничких искустава, традиција и својега искуства саставио први систем медицине, одвојене од теологије. Тако су и код старих Гала друиди били носиоци све духовне културе њихове, учитељи, песници, пророци, посредници између богова и људи, уметњаци и судије; само су они били свесни једне опште народности галске и држали у заједничкој вези поцепана галска племена. Тако је и нова хришћанска религија основ све модерне философије у њену тражењу јединства снаге и закона на основу религије једног Бога и дала је моћан подстрек развоју и напретку наука у модерно доба. Тако је реформација ослобођавајући народе политички дала силан подстицај развоју политичке литературе, на којој се доцније диже наука о друштву, као што је подстицала студију старих језика и класичке литературе, узимајући свето писмо

као једини извор вере, као што је, имајући велика уплива на васпитање, дала подстрек развиту праве педагогике. И као што је канонско право један од главних извора и основа свега права европског, тако је сав међународни саобраћај био прво у рукама духовника, који су по томе оснивачи дипломатије у Европи. Тако је хришћанство дало прве основе новој науци о моралу, учећи о правди божјој према свима људима и о слободи, једнакости и братству међу људима, и тек доцније етика, као и друге науке, ослобођавају се од религије, одвајали су се од теологије, с којом је првобитно у тесној вези и из које је и израсла. А једна од најважнијих функција хришћанства јесте што је оно једна од првих и најмоћнијих веза старог и новог доба у једну велику историјску целину, пошто је хришћанству корен дубоко у животу античког света и може се разумети само разумевајући сав живот друштава старог доба.

Тако је религија као најранија и најмоћнија снага пробуђеног, свесног духа људског у свима временима најмоћније деловала на целокупни живот друштава и људи, дајући прве основе свима историјским тековинама људским, крчећи и отварајући прве путеве свега прогреса људског, дајући прве правце свима племенитим, узвишеним, идеалним жељама, тежњама и снагама људским; она је у свима временима моћније одређивала судбу човечанства него све филозофије и науке што су то могле.

Као религија тако је и *лепо* једна од првобитних и најмоћнијих снага историјских, које су деловале на човека у свима временима. Прво више осећање, које фантазија и религија буде, јесте осећање лепога и лепо, првобитније од истине те и првобитнија потреба човекова него потреба истине, увек је деловало моћније на људе и моћније одређивало њихове радње; и пошто су и осећање и потреба лепога моћнији од осећања и потребе истине, то су и естетичке способности код људи развијене много јаче и у много већој мери него апстрактне способности научне и философске, те је и уплив уметности и вештина на живот и на развитаку укуса и појмова код људи био увек много већи него уплив философије и наука. Тако је потреба украса ранија и моћнија од потребе одела, и многа дивља племена траже да је задовоље на штету свог сопственог тела, те укусу за украс у свима историјским временима игра моћнију улогу у избору одела него потреба да се човек покрије и заштити од хладноће. Само је лепо у правом смислу творачко; добро и истина само су доцније деривације лепога и могу се само на основу лепога дизати и развијати; по томе појам лепога буди и подстиче појмове добра и истине и он их одређује тако, да од појма

лепога зависе појмови добра и истине; од онога шта човек сматра и појима као лепо зависи шта ће он сматрати и појимати као добро и истину; по томе само на основу естетичког васпитања може се дизати све доцније морално и интелектуално васпитање; по томе код масе нижих људи као и код деце само естетичким образовањем може се будити и подстицати етичко и интелектуално образовање. Тако је појам лепога као првобитнији и моћнији и из веће дубине одређује човека него доцнији појмови добра и истине. И пошто лепо одређује добро и истину, то укусу одређује висину и хармонију друштва и ступањ његове моралности; што је нижи, првобитнији укусу, тим је и ступањ друштва нижи и обратно.

А од свих уметности, у којима се творачка моћ лепога испољује, манифестује, најдубљи и најјачи уплив на људе у свима временима имале су појезија и архитектура, као најраније од свих. Код свих народа архитектура је служила материјалним потребама и задовољавала идеалне тежње народа, те је архитектура увек претезала над свима другим пластичким уметностима, пошто је више скопчана с генералнијим и моћнијим материјалним потребама него доцније уметности; сви су народи зидали и код свих је архитектура и ступањ ње подстицала и одређивала остале пластичке уметности, које су се на основу ње развијале. И све велико у историји човековој само су виша апстрактнија манифестовања тог архитектонског нагона човекова; државе и друштва, стистеми религија, филозофија, наука, велике институције нису производ ни скулпторске ни сликарске снаге духа човекова; то су апстрактне грађевине, производи архитектонске снаге духа људског, док су доцније пластичке уметности развијене у много слабијој мери, само код појединих народа и у појединим временима, те је и њихов уплив на живот човеков био увек много слабији од уплива архитектуре; тако је од свих уметничких нагона људских нагон зидања најгенералнији, најтрајнији и најснажнији, пошто је ранији од других уметничких нагона, те је архитектонска уметност најмоћнији израз човекове снаге.

Тако је и појезија, делујући дубоко на осећања и душу људску, била у свима временима једна од највећих историјских снага, које су одређивале и кретале живот друштва људског. Примитивним људима и варварским племенима песме су све њихово идеално благо; у њиховим су песмама њихова религија, филозофија и искуство, њихови закони и обичаји, њихова историја и њихови идеали, њихов морал, радости и жалости, болови и милине; у њиховим су песмама изражене прве и основне карактерне одлике племена и народа као и времена. Песма је од првих укротилаца дивљаштва људског, пе-

сници су били први законодавци, судије, учитељи, пророци и утешитељи племена и народа, као што су песници били и први будиоци народне свести и износили народима идеалне смерове, којима треба да теже; песме и појетске традиције јесу прва историја племена и народа. Песма је увек била најмоћније средство да се унесу мишљења, појмови и идеје у народ и да се он покрене у извесном правцу; песма је увек била први излив незадовољства и бола народног, те увек од најмоћнијих покретача масе у револуцијама и бунама. А тим моћније деловала је појезија у првим временима, што је она тада била још жива, у устима народа и тако је непосредније деловала на душу него доцнија писана појезија, јер је тада деловала уједињеном снагом појезије и музике, које су тада још биле спојене у живој песми и од које се музика доцније одвојила. И код свих историјских народа на доцнијем, вишем, историјском ступњу појезија је први основ свега даљег образовања, спремајући и усавршавајући језик и износећи прве погледе и појмове народа о свету и човеку и будући народну свест. Код свих народа песници су стварали виши народни језик, на коме ће се доцније зидати његова философија и наука. И не само да је била будилац народне свести и свега даљег вишег историјског образовања, него је појезија увек била најмоћнији чувар свести, историје и карактера једног народа, онда кад је свега другог нестајало што један народ има; многих народа, који су губили своју политичку самосталност, своју државу, нестало би сасвим, да им нису њихова религија и њихова појезија преносиле с колена на колена успомене прошлости њихове, загревајући им душе, дајући им снаге да истрају у несрећи и ропству и одушевљавајући их у борби за слободу, те су биле од најмоћнијих историјских веза нараштаја и чувара националне свести. И тај првобитни савез религије и појезије у загревању душе и у подстицању духа људског у свима важним и одсудним тренуцима остао је моћан у свима историјским временима; у свима религијама култ и рити врше се песмама, певањем.

На основу естетичког и религиозног развија се прво *етичко*; појам доброга и тражење доброга јесте први резултат деловања и појма лепога, и у свима временима етичко је много дубље и моћније деловало на људе него доцније интелектуално; само су етичке идеје биле увек толико моћне да делују на масу људи, да је крећу и уздижу, док чисто интелектуалне идеје никад то нису могле; етичко додирује и потреса душу човекову, оно има посла с добрим и злим човековим, с његовим животом, боловима и радостима, с његовим непосредним интересима, док је интелектуално, као доц-

није, далеко од свега тога и високо над тим. Отуд етичко много моћније суделује у оснивању и у одржавању друштва људског него интелектуално; отуд је друштвено добро основ свега етичког и свега морала, те су добро и зло чисто социјални појмови, који се не могу применити на области ствари у спољној природи, те је све добро социјално и све зло антисоцијално. А пошто је религија вера у моћ спољашне природе и њених сила над човеком и обожаваће тих сила и пошто прва зла и прва добра човекова долазе од природе и њених сила и појава и тек доцније од човека, то је и први морал морао увек бити религиозан.

Отуд од ступња висине морала људског т. ј. њихове социјалности зависи и ступањ висине друштва; што је нижи морал људи, што они више гледају само своје себичне интересе, што више само за себе раде и брину се, тим је и друштво ниже. Пошто је етичко раније и моћније од интелектуалног, то је и моралност од веће вредности у друштву него интелектуално, те је и морална одличност пријатнија и привлачнија за масу људи него умна. Отуд у сваком друштву и у свима великим и судбоносним тренуцима народа и друштава карактер игра много већу и виднију улогу него таленат, много се више цени од већине људи и много је пречи већини људи него таленат, и много моћније делује на људе него таленат, пред осталог и због тога што само карактер може подстицати снагу подражавања, која је генерална, снага свих људи, и само се карактеру може подражавати а таленту никад.

Пошто је етичко много ближе животу и његовим непосредним интересима и има много више посла с њима него интелектуално, пошто тако етичко делује дубље и моћније на живот него интелекат, то је и *практично* као првобитније моћније од доцнијег теоријског, апстрактног; живот је моћнији од мишљења и потребе живота моћније одређују човека него потребе духа. Потребности живота јесу основни и први подстрек свега рада човекова, оне прво буде душу и дух човеков; глад и жеђ, хладноћа и спољашне опасности нагнале су првобитног човека да се довија, да тражи, да се напреже; оне буде, развијају и снаже прве снаге душе и духа човекова у првобитној тешкој борби за живот и одржање његово; практичне потребе прво су подстицале сав напредак и остале увек најтрајнији и најчврћи основ свега напретка људског у историји. Отуд су у свима временима и у свима друштвима практичне способности, као најпотребније, највише подстицане те и највише развијене и најмоћније од свих способности човекових и увек су најмоћније деловале на живот и одређивале односе у њему, те су увек и нај-

више биле цењене, те је увек практична, видна, радња била много више цењена од апстрактног мишљења. Отуд практички карактери много моћније делују у друштву него таленти; отуд обичаји много јаче владају човеком, много упливније и моћније одређују народни живот него закони, које разум појединих даје друштву; отуд и наука само она и само онда цвета, која је и кад је потребна, која, кад и ако служи практичким, животним интересима друштва. Пошто је тако практична потреба најјачи фактор у животу људском, пошто она најмоћније одређује све односе живота, то она одређује меру и границе снаге и ума људског; човек може испитати, сазнати и разумети само онолико колико му треба, никад и ништа више, и све што и колико сазна и разуме сазнаће и разумеће само за то што му то и толико треба да сазна и разуме. Отуда су и практички непосредни интереси увек моћније деловали на људе и кретали друштва него апстрактне идеје; као што је одобравање порезе основ свега парламентарног живота и развитка, тако су финансијски интереси и заплети подстицали све велике револуције, и француску и инглеску и америчку; тако су и политику свих народа и свих времена водили само интереси, и сви велики догађаји у историји, сви ратови, револуције, потреси и буне, из којих су као резултати потицали шири погледи, већа правда и виша култура и цивилизација, само су производ сукоба тих интереса; идеје као вођи и подстицаји кретања друштва настајале су тек доцније на основу интереса; и религиозној реформацији 16-ог столећа, као и америчкој и француској револуцији, први су основ, узрок и подстицај финансијски заплети и забуне; идеје које су оне изведе настале су и развиле су се тек доцније. Тако су интереси у свима временима били најмоћнији подстицаји и фактори свега историјског напретка људског; они су будили и подстицали и највише идеје људске — идеје правде, истине и слободе; интереси су одређивали односе људске у свима друштвима и временима, они су правили ратове, револуције и преврате, они су бунили људе, народе и друштва против насиља, заблуде и неправде, они су творци напретка људског, на њима је подигнута историја човекова, док је моћ — апстрактних идеја много слабија и њихов је уплив врло ограничен, само на поједина времена и на поједине људе.

Тако је од свих историјских снага човекових најдоцнија његова снага *свест*, свесни ум, најслабија од свих. Пошто радња мозга није одата само мислима него у највећој мери одржању живота и телесних функција, пошто су органи интелектуалности много мањи и по томе слабији од органа телесног живота, то је и интелекту-

туалност најмања и најслабија снага човекова, по томе човек може само један ограничен део ствари сазнати и разумети. Ум човеков никад не може сазнати ону унутрашњу суштину ствари, ону основну и првобитну снагу, од које су све ствари и појави само испољавања и манифестовања, те ће му она остати увек тајна, неразјашњиво као што је и само мишљење; ум никад не може сазнати почетак и крај ствари, пошто нема никаква ослоњаца за испитивање тих тачака; никад не може сазнати ни материју ни дух, пошто су обоје само симболи неке моћи, првобитне, унутрашње и апсолутне, која се никад не може провидети; никад не може, као ни суштину ствари, сазнати првобитне узроке свега; могу се знати само појави а не биће и само дејства а не узроци; никад се не може разумети како физичко кретање прелази у осећање; никад се не може разумети ни осећање ни мишљење; ум никад не може одредити границе времена и простора. Од свега људског, од свих функција и процеса виталности човекове апстрактно мишљење, као најдоцније, јесте и најслабије и одржава се само са највише напора, те се и најлакше даје реметити од свега осталог, те се и повлачи у борби са свима другим ранијим, психичким и физичким снагама, осећањима, страстима, нагонима и т. д., те мишљењу треба велике неге и јаког заклона од свих непогода људског живота, да би могло успевати.

Не само да су моћи ума људског повучене сталне и неуклонљиве границе у сазнавању и разумевању ствари и појава, него је и творачка моћ свести човекове, моћ уплива свести и свесне воље човекове, ограничена на најужи, најмањи део ствари. Као што у друштву човекову све друге раније снаге моћније одређују односе и живот људски, јаче упливишу на њих него интелекат, тако је уплив свесног ума човекова и на спољашњу природу још више ограничен. Свесним умом човек највише може упливисати само на човека и на друштво људско, много мање на животиње и на биље, — само на површину земљину, ни мало на друге светове; човек никад не може променити суштину материје, ни умножити ни умањити је, као што не може променити, умножити ни умањити основне елементе, ни стварати их ни уништавати их; свесни ум никад неће моћи променити законе живота, нити стварати нов ред ствари у природи; он може само сазнавајући и разумевајући законе природе упућивати људе да живе по њима и тако мењати само односе друштва људског; и као што не може мењати ред ствари и снага у природи, тако им не може давати ни други смер, он може само у извесним правцима подстицати и допуњавати природу, али само у оном истом смеру који је она дала. И пошто човек не може ства-

рати предмете и снаге, то их може само репродуковати, а репродуковати може само друкчије комбинујући, те само разлажући, рушећи, те је моћ свесне воље човекове највише и поглавито у рушењу и рушећи највише упливише на себе и на друштво људско; човек може разорити читаве фамилије, племена и народе, биље и животиње, као што му је и уплив на површину земљину највише рушилачки. А пошто човек не може ни стварати ни уништавати основне елементе него им само репродуковањем, комбинацијом, разлагањем, рушењем може давати и уништавати форме, то је сва човекова моћ ограничена само на стварање формама. А пошто је све човеково у историји, племена, народи, фамилије, државе, религије, философије, науке, уметности, — пошто су све те ствари само разне форме, које стварају историјске снаге човекове, то су мисли, идеје и теорије, које ствара апстрактни ум, само највише форме које човек може стварати, те је стварање идеја и теорија највиши ступањ стварања; идеје и теорије јесу највише и најплеменитије творевине човекове, највиши ступањ стварања формама. Само су идеје најчистији производ човекове снаге, највиши и најчистији резултат историје његове; у стварању свих осталих формама историјског живота човекова свесни ум човеков био је мање више пасиван, све је мање суделовао у њему, те све остале форме осим идеја јесу много мање људске, много више природне, несвесне, невољне, туђе свесном уму човекову.

А пошто су идеје и теорије највиши производи човекови, најслабије снаге његове; пошто је уплив идеја и теорија ограничен само на поједине највише људе у појединим временима, пошто је свест само светлост, коју просипају идеје и теорије, пошто тако свест не ствара ништа ново него само осветљује и распоређује оно што је пре ње у мраку створено, — то све историјске творевине човекове и тековине његове јесу само производ несвести. Као што се човек рађа, живи и умире независно од своје свесне воље, као што његово тело постаје, живи, расте и опада без његове свесне воље и против ње, тако је несвест створила и фамилије и племена, прва друштва, народе и државе, тако је невољно постао и растао и језик човеков, његова религија и уметности, као и његови први појмови о свету и себи. Све ново што је у историји стварано, и језик и уметност и религија и морал и право и држава, стварано је само несвесно а не вољном, свесном радњом човековом; свесни бивају само резултати стварања и само они долазе до свести; по томе само оно и може бити свесно, што је пре тога створено, дато, што је пре тога постајало у души као несвесно; из свршеног, учи-

њеног дела, из створеног, датог потиче свест као резултат. По томе несвесно одређује свесно; нека виша неразумљива воља и свест одређују вољу и свест човекову; свесна, напрегнута радња никад не може извршити оно и онолико што врши и колико врши несвесна снага духа; невољна, несвесна осећања наша одређују ход и склоп идеја разума и овлађују њима, док ове никад не могу одређивати осећања и остале ниже првобитније снаге душе. Сва велика открића и проналасци у историји учињени су невољно, те привидно случајно; свима великим идејама зачетак је у несвесној радњи духа; свесно, вољно, намерно није учињен ни један проналазак ни откриће, није откривена ни једна велика идеја; тако и оно што је најлепше и највише у појезији и осталим уметностима створено је из дубине несвесне душе а никад свесном, намерном вољом, те су производи свесне воље у појезији увек најслабији производи. По томе штогод је нека снага даља од свести т. ј. првобитнија, она све поузданије, енергичније и моћније води и одређује човека; што је ближе свести, што је више осветљена свешћу, то је све колебљивија и слабија; нагони сигурно и поуздано воде човека и моћно делују на његове радње и живот, док се са све свеснијим мишљењем све више развија и сумња, непоузданост и колебљивост. Тако је индукција свесна радња човекова, вољно, намерно тражење истине дедукција је несвесна, невољна, ненамерна радња духа; она је продукт историје и њених закона, који не зависе од човека и од којих човек зависи; и све велике истине, проналасци и открића нађени су путем дедукције а не индукције, т. ј. увек оно што је нађено и откривено није тражено; сила историје нагнала је човека на њих. Да је човек чекао да индуктивним путем пронађе Америку, штампу, гравитацију, еволуцију и т. д. т. ј. да је био у напред свестан да те ствари постоје и да треба само да скупља искуства и дата, из којих би могао сигурно извести да те ствари доиста постоје, — било би му за то кратко све време, које му је одређено да проживи на земљи.

Пошто је несвесно као првобитније моћније од свесног, то је и невољно, ненамерно моћније од вољног, намерног. Невољно одређује све правце и сва кретања човекова и воља излази само као резултат невољног; невољна радња одређује вољну радњу; само невољно ствара, воља никад не ствара него само распоређује, мења и бира од онога што је створено, дато; ни врлина се не може вољно учити као што се ни васпитањем, намерним деловањем на душу, не може у њој ништа ново створити, ништа споља у њу унети, него се само једне снаге душе могу намерно, вољно, развијати и сна-

жити на рачун других; и као што се дубоке и велике мисли не мисле и не стварају вољно и намерно, као што се ништа велико, трајно и значајно не ствара вољно, тако ни геније не постаје вољно; геније је само невољна одушка несвесних снага из дубине историје.

По томе све свесно, пошто се као врло слабо мора одржавати само великим и мучним напорима, тежи да пређе у несвесно, те и свака вољна слободна радња тежи да пређе у навику, као што и свако мишљење тежи да постане догма и као што сваки закон тежи да постане обичај. По томе је навика много јача и много дубље упливише на све људске радње него свесна воља, те је навика једна од најмоћнијих снага које владају човеком. Не под непрестаним напрезањем свесне воље него под упливом навике врши човек већину радња у животу и она овлађује свима стањима душе и духа. Наука је психичком животу човекову оно исто што је наслеђе његову и општем органском животу; као што без наслеђа не би могло бити никаква напредка у животу и историји, пошто би сваки нараштај морао из нова да ствара оно што су други пре њега створили, те никад не би могао на основу створеног, наслеђеног да зида и развија даље, тако би без навике и живот и радње и мишљење били много спорији, кад би се све то морало изводити непрестаним понављањем и напрезањем свесне воље. Тако су наслеђе, навика и вера три форме једне исте основне снаге, која одржава и покреће цео живот; као што вера уштеђује човеку труд поновног и непрестаног испитивања онога што је испитано, тако и навика, уштеђујући труд непрестаног напрезања свесне воље, ослобођава човекове сувишне снаге за друге радње, те би се без навике, као и без наслеђа и без вере, морало увек све из нова почињати, те би тиме сваки прогрес био немогућан; само навика одржава онај континуитет у животу појединаца, народа, друштава, времена, на коме је и основан цео прогрес у историји човековој; само навика, копајући корито току душе, олакшава живот, тупећи оштрину осећања и штедећи снагу човекову за подношење нових болова. Тако људским животом и начином мишљења не управљају теорије и идеје него навике; навике су много јачи покретачи у животу него начела и теорије, као што су и обичаји моћнији од закона и догме од идеја.

По томе теорије и науке као производ радње интелекта делују само на ум и само појмове о стварима мењају, док све друго раније од појмова не подлежи упливу ума. Ни једна наука ни философија није кадра деловати на целу људску душу, као што могу

религија, фантазија, појезија, потребе живота; ни једна није кадра мењати људска осећања, опажања и представе; њихов уплив ограничен је само на појмове и само њих мењају. Осим тога наука и философија могу деловати увек само на ограничен број људи од духа и остају увек без уплива на огромну већину људи.

Пошто је моћ свесног ума најслабија од свих других снага човекових, то је и његово свесно деловање и упливсање ограничено само на оно што је чисто људско, на друштво његово, најдоцнију, највишу, најужу и најслабију област земљина живота; на природу и на природно у човеку он не може деловати. Отуд *цивилизација* може да делује и упливише само на оно што је историјско а не на оно што је природно; моћна је само толико да створи оно за што има историјске могућности и само оно да уништи или промени што је у току историје човекове постало, што није природа непосредно дала и створила. Све остало првобитно, што лежи дубоко испод историје човекове и на чему је историја његова и основана, цивилизација не може променити, те нема смисла тражити од цивилизације да начини људе бољима, племенитијима и интелгентнијима него што су; она не може мењати оно што је природа створила у људима и дала им, него само оно што се у току историје развило у друштву: уклонити неједнакости политичких права и дужности као историјске резултате и основати их на природним основима; друкчија, праведнија подела рада, имања и уживања, као чисти продукти историје. Али уклонити неједнакости духа и душе међу људима, које је сама природа усадила, цивилизација никад неће моћи. Ма колико моћна и висока цивилизација никад неће моћи изменити суштину, природу човекову; она ће увек остати само најтањи и најслабији слој душе човекове, само политура душе, спољна, углађена маска, коју човек узима на се у друштву и коју радо скида чим се ослободи веза друштвених; она може мењати само акциденталне појаве у друштву, само од историје добивене особине човекове. И највиша цивилизација никад неће моћи угушити она природна осећања, која су заједничка свима људима, природним и цивилизованим, у свима временима; никад неће нестати ни мржње ни љубави, ни гнева ни страха, ни зависти ни себичности; увек је довољан само какав мали потрес у друштву, па да се здере та политура цивилизације, да се скине маска љубазности, племенитости, хуманости, правде и љубави. Тако цивилизација не може изменити природу човекову, основне особине његова тела и душе; крв је подједнако топла код цивилизованих и код дивљака; количина, комбинација и пропорција телесних органа свуд је иста; тако су код

свих људи једне исте основне особине душе и не мењају се цивилизацијом. Цивилизација и историја мењају само мисли човекове, а оне су последњи, најфинији, најслабији и најпроменљивији резултат историје и цивилизације; ниже, првобитније снаге душе, које су код свих људи исте и код свих људи подједнако раде, остају исте у свима историјским временима — афекти и страсти, осећања и представе. Мењајући само појмове цивилизација глача човека, она је политура дивље, животињске суровости, али та је политура и сувише танка; сваки јачи потрес у души и у друштву — гнев и бол, ратови, револуције, разбијају ту политуру и испод ње се одмах види животињство човеково, које у мирно време покрива политура цивилизације.

Као што је све велике творевине човекове у историји створила несвест, тако је несвесно постао и развио се и *језик*, најраније и по томе најмоћније оруђе ума, без којег се ум никад не би могао развити. Језик је први и најмоћнији основ и услов свега прогреса ума људског, основ и услов историје човекове; само је језик омогућио традицију, наслеђе стеченог и континуитет у историји, без којег се ни историја човекова ни икакав прогрес у њој не би могао ни замислити ни разумети, јер само језиком може један човек за кратко време свог индивидуалног живота добити све оно што су сви историјски нараштаји од почетка живота човекова на земљи до данас стекли и тиме од првобитног ступња на коме сваки човек стоји при рођењу попети се на висину историјског, цивилизованог човека, те само језиком добива човек у наслеђе тековину мисли, појмова и идеја свих прошлих времена. Језик везује највише идеје историјске за прве представе и појмове човекове; он везује све људе свих времена у једну велику целину историјску. Као што је језик основ и први услов појезије, наука, философије, тако је он од првих основа и услова друштва људског, које би без њега било немогуће; само језик везује људе у фамилије, племена, народе и државе, као што ће бити једна од најмоћнијих веза људи у једну једину велику целину — у целину човечанства. Језик је од првих и најмоћнијих веза, којима се човек везао за Бога и спољни свет и за све остале људе; он је отворио душу човекову; на њему је основан и у њему је развијен дух људски; преко њега бива цела историја човекова. Пошто је језик, као услов живота и развика свих духовних снага човекових, најранији од свих, то је он и најмоћнији од свих; он је најмоћније оруђе човекове историје, прогреса и цивилизације.

Тако што год је нешто у историји раније по постанку и развитуку свом оно је све моћније, све дубље и свестраније упливише на све што је доцније постало и развило се. Као што први психички развитак сваког индивидуалног човека одређује у главном и основном цео потоњи живот и развитак душе и духа његова, тако и у историји човечанства прве представе, појмови и идеје одређују форме погледа и мишљења свих потоњих историјских генерација; појмови и идеје првобитних народа јесу основ, на коме се дижу и развијају сви доцнији историјски појмови човекови о свету и о себи; сва модерна наука и филисофија диже се на основима, које су дали оријентални и класички народи; модерне идеје у науци и философији само су деривације и варијације и даљи развици старих идеја, које остају моћни, трајни и непроменљиви основ свега даљег развитка духа човекова. Тако су први проналасци и открића човекова највећр и одређују и условљују све потоње проналаске и открића; ватра и оруђа, језик, писме, металургија, земљорад, шивење јесу највеће и најмоћније тековине човекове, те је за њих требало и највише напрезања, јер их је било најтеже створити, и оне одређују и условљују цео потоњи историјски живот човечанства, оне су стални и моћни основ, на коме се диже цео историјски прогрес човеков, сва његова историја, култура и цивилизација; ти први проналасци јесу најдубљи и најмоћнији подстицаји свега прогреса човекова у историји; учињени пре историје они су темељ, на коме се диже сва историја човекова. Тако дизање човека на ноге и тиме ослобођавање руку и погледа пробудило је душу и дух човеков и ослободило га од везаности животињске за земљу. Тако и цивилизација и култура модерних народа почивају на основу културе оријенталних и класичких народа.

Према том закону да оно што је раније моћније је од доцнијег и дубље и свестраније упливише на све доцније и моћније га одређује и условљује, — *прошлост* је један од најмоћнијих фактора и снага историјских, најмоћнији услов свега прогреса човекова у историји, све његове даље и више културе и цивилизације. Прошлост, историја, дубоко и моћно одређује цео живот појединаца, фамилија, племена, народа и човечанства и разликује се од свих других историјских фактора и тим што његова снага све више и непрестано расте, из столећа у столеће, из дана у дан, и све више постаје најмоћнији мотор свега живота и прогреса људског; прошлост је темељ све културе и цивилизације, у прошлости су учињени први, главни и најважнији кораци свега прогреса, у прошлости је прокрчен онај пут, којим човечанство иде и којим ће и даље ићи.

И не само да је прошлост услов и темељ свега живота човекова у историји, свега прогреса његова, него је услов и темељ свега раз-
 витка ума, свега разума, услов разумевања садашњости и будућ-
 ности ствари и човека. Сва култура и цивилизација човекова, сав
 прогрес његов омогућени су наслеђем од прошлости, наслеђем те-
 ковина прошлих, ранијих времена и нараштаја историјских. И као
 што је у области нижег органског живота наслеђе, као ранији мо-
 менат, много моћније од доцнијег прилагођавања, као што су при-
 родне склоности особине и снаге тела и душе, које човек доноси
 собом на свет као наслеђе рода, много дубље и моћније него оне које
 човек доцниве добива од друштва и историје; као што су нагони и осе-
 ћања, страсти и афекти, као природно наслеђе човеково, много моћ-
 нији од мишљења и разума, који се тек доцније и само у друштву
 и историји развијају; као што је животињско у човеку, као прво-
 битније, моћније од хуманог и племенитог у њему, које се доцније
 развија; као што су наслеђени, сарођени природни нагони само-
 одржања, расплођавања, моћнији од доцнијих, добивених, социјалних
 нагона; као што је наслеђени нагон тражења хране моћнији од доц-
 није добивеног нагона тражења добра, истине, правде и љубави,
 као што је егоизам у човеку као првобитнији моћнији од доцнијег
 патриотизма и љубави према друштву и човеку: тако и у области
 вишег историјског живота наслеђе од прошлости много моћније од-
 ређује судбу и живот човека у друштву него садашњост; свако исто-
 ријско доба много је више наследник прошлости него творац сво-
 јих прилика; свака садашњост почива само на свима ранијим вре-
 менима, а то се најбоље види по идејама, које се само у историји
 развијају и само се као наслеђе од историје добивају, јер ни једна
 велика идеја није производ чулних утисака, није резултат сада-
 шњости и напора у садашњости; обе се израђују само у дугим исто-
 ријским временима; корен је свакој идеји дубоко у дубини исто-
 рије, те се могу добивати само као наслеђе од историје, јер никоји
 појединац и са најоштријим чулима не би никад дошао до једног
 принципа генералног у науци и философији.

Као што, као и у свима другим областима, и у религији при-
 оритет у времену одређује моћ и снагу и пропорционалан је њима,
 као што хришћанство са својим апстрактним Богом и својим пле-
 менитим принципима никад неће моћи ухватити тако дубок корен
 у људској души као раније религије освете и суровости, страха,
 себичности и чулности, као што је у опште свака идеја тим моћнија
 што је старија, — тако и у области наука, свака поједина наука тим
 моћније и свестраније упливише на живот људски и на остале на-

уке, што је раније настала и развила се, т. ј. према нашем закону у I делу ове књиге: да човек мисли о стварима и изучава их оним истим редом, којим су ствари постајале, по томе свака поједина наука тим моћније упливише на живот људски и на остале науке, што је предмет те науке старији, ранији по постанку у времену. Према томе по снази и уливу на целокупни живот људски и друштвени међу свима наукама на прво место долази астрономија и све остале науке развиле су се само на основу астрономских закона, као зависности астрономије, као што је и цела земља са свима њеним областима и појавима и целим својим животом само једна зависница сунца и као што од сунца добива земља потребну топлоту и светлост и законе свог живота и свега на њој. Као што су астрономски појави ранији и по томе моћнији од свих земаљских појава и упливишу на све њих, тако су и астрономски закони ранији и по томе моћнији од свих земаљских закона и упливишу на све њих; као што је небо раширено над свима земљама, тако су и закони астрономије раширени над свима наукама. У свима временима астрономија је била најкориснија наука, јер је највише служила животу и његовим потребама; она је и будила све остале науке редом, кад је која затребала човеку и остала увек основ и ослонац свих њих. Пошто су астрономски закони само математски закони, то је астрономија пробудила и основала математику, која је с астрономијом била првобитно тесно спојена и од које се тек доцније одвојила, и математика је увек остала једно од најмоћнијих оруђа духа људског, један од највећих инструмената свих наука, тако да висина и ступањ научности у изучавању сваке области појава зависи од количине математскога у њему, тако да све науке теже да се што више сведу на математику; дух људски у процесу прогреса свог тежи, да све науке о свима појавима и стварима на земљи буду само одсев астрономских и математских закона, да у свему земаљском нађу што више небескога. И као и остале природне науке развиле су се и медицина и ботаника на основу астрономије и првобитно су биле тесно спојене с њом; биље је тражено под планетарним уливом, под којим су справљани и лекови, да би били снажни, те су и болести првобитно приписиване планетарним узроцима; тако су се само на основу астрономије развиле и физика, хемија и геологија. И као што су астрономски закони моћно упливисали на живот човеков и на законе и развитак свих осталих наука, тако су астрономски појмови упливисали и одређивали појмове у свима другим областима знања. Догод је земља била центар васионе, око које се и сунце окретало и по томе док је била симбол мира и не-

помичности, дотле су мир и непомичност владали и у свима другим областима живота па и у људском друштву; стагнација у људском друштву била је одсев стагнације земљине у васиони. А појам да је земља само један мали део сунчевог система и још мањи део целе васионе изменио је појмове човекове о свима другим областима ствари и појава па и о самом човеку; кад је земља престала да буде центар васионе, ради које све у васиони постоји и око које се и сунце окреће, онда је с другим стварима и човек добио други, тачнији положај у свету; место да као изабрани створ божји буде центар, око којег све у свету окреће и ради којег све у свету постоји, он је постао само један мали део целокупног живота земље и света. Појам да земља не стоји него да се окреће око сунца донео је појам кретања и у све области земљина живота па и у људско друштво, и само на основу тог појма кретања развили су се доцнији појмови прогреса и еволуције; док је земља била мирна, дотле није могло бити кретања и напретка ни у којој области њена живота па ни у људском друштву. И сазнање законитости у астрономским појавима донело је тражење законитости и у свима земаљским и најпосле и у људским појавима; догод је у астрономским појавима владала ћудљива воља духова и божанстава, дотле ни у земаљским ни у људским стварима није могло бити никакве законитости ни правилног напретка, те су закони у људским и земаљским стварима само деривације, последице и резултати астрономских закона.

После астрономије најмоћније су упливисале на живот људски и на историјски прогрес његов физика, хемија и геологија; оне су с механиком усавршиле индустрију и агрикултуру и дале им велики полет; оне су извеле велику материјалну културу најновијег доба и отвориле велики светски саобраћај свих крајева земље и тиме у велико крче пута великом смеру човечанства и историје — јединству; умноживши снагу човекову над земаљским стварима и појавима, оне су повисиле ступањ историјске висине човекове и отвориле велике области духу људском и напретку разума. А биолошке науке, као доцније од наука о неорганским стварима, имале су и много мање уплива на целокупни живот људски и друштвени; доцније и по том апстрактније од неорганских наука, њихов је уплив више и ограничен на дух људски, на област ума, док неорганске науке делујући моћно и на стварни живот, деловале су и на ум људски; уплив наука о неорганском свету по томе је не само моћнији него и свестранији, шири; уплив биолошких наука као доцнијих не само да је слабији него је и ограниченији, ужи; био-

лошке науке, не упливишући толико на живот, упливишу само на појмове. Као што је модерна астрономија променила однос земље према другим козмичким телима, тако је и модерна биологија променила однос човека према другим стварима на земљи, према животињама и биљу и тиме му одредила тачнији, праведнији, истинитији положај према њима и тиме су дале моћан подстрек и основ рационалној историји да разуме човека у свима његовим односима простора и времена. Тако је и првобитна философија, метафизика, моћно упливисала на цео потоњи развитак философије, одредив јој у главном пут и дајући јој главне елементе. Основи све потоње философије, основна питања о духу и материји, о природи и о човеку, о простору и времену, о души и Богу, о апсолутном и релативном, о првом узроку, дошла су модерним наукама од метафизике као наслеђе од ње и све се оне крећу у границама, које им је метафизика одредила.

Док науке о природним стварима и појавима уздижу моћ човека у природи и упливишу на све стране и правце живота људског, дотле доцније социјалне науке делују само на односе људи једног према другом у друштву и, разумевајући све више природу човека и друштва, уносе и утврђују све већу правду међу људе. Науке о неорганским стварима уносе правду у свет неорганских ствари, појава и снага, дајући свакој ствари њено право место међу другим стварима према њеној величини, снази, трајности и вредности за друге; науке о човеку и друштву уносе све већу правду међу људе, дајући сваком човеку, класи, народу, друштву, времену, сваком социјалном појаву, њихово право место међу другим људима, класама, народима, друштвима, временима и појавима, према њиховој величини, снази, трајности и вредности за друге људе, класе, народе, друштва, времена и појаве, и сви ти моменти зависе од приоритета у времену. Моћ и уплив социјалних наука ограничени су само на друштво људско и могу мењати само односе у друштву људском, све више разумевајући човека и његово друштво и тим све више уклањајући неправде из друштва. По томе главни посао свих наука јесте изрицање и утврђивање што тачније и више правде; све виши разум доноси све вишу правду; правда је последњи смер свега прогреса разума човекова. Као што је астрономија одала правду сунцу и космосу, уклањајући земљу с неприродног и неправедног места, које је дотле заузимала, тако је биологија одала правду животињама, скидајући човека с оне неприродне висине, коју је дотле неправедно био заузео према њима. Пошто је правда последњи, једини и главни смер разума, то највишу правду може донети само

највиши разум. А највиши разум само је у историји свега, људи и ствари, и историји је главни задатак да, разумевши прошлост и будућност свих ствари, ода највишу правду свима стварима; и као што су највиша правда и разум само у историји, у дубинама прошлости и будућности, тако и историја има посла само с прошлошћу и будућношћу ствари, а да би видела и разумела прошлост и будућност ствари она се мора дићи изнад садашњости и стварног живота; историја нема посла са садашњошћу и стварним животом, она је далеко од њега, високо над њим и нема никаква уплива на њега; по томе њена стварна материјална моћ мања је, слабија је од свих других ранијих наука, док је њена идеална моћ највиша, њена је светлост највећа; она је највиши разум и највиша правда, последња инстанца апела духа људског. По томе све друге раније науке моћније упливишу на стварни живот садашњости, моћније стварно одређују односе ствари и много више интересују и подстичу обичног човека садашњости него права историја; уплив њен на стварни живот као најдоцније, најапстрактније науке слабији је од свих других ранијих наука. Као што историји не требају те немају вредности за њу ни једно чуло те ни чулни, стварни живот садашњости, тако и чулима и чулном стварном животу и чулним људима не треба историја и она нема вредности за њих; она има вредности и она треба само оним људима од духа и разума, који траже истину и правду у свету, а тих је људи најмање од свих других људи и тако су ретко посејани у просторима живота и у временима историје, да са никад не могу састати у веће друштво, да би чинили и представљали неку моћ. Отуд је и права историја, као наука о времену, наука о стварима и свету у времену, најмање обрађена и развијена од свих других ранијих наука, пошто интересује само најмањи број људи, те јој се најмање њих и одаје. И као што је свака наука тим тачнија, научнија, што у њој има више математскога, тако је и свака наука тим племенитија и идеалнија, што има више историјскога у њој. Као што човек, последњи и највиши резултат ствари, делује оплемењујући на ствари и стварни свет дижући их до себе, узимајући их у службу себи, тако историја делује оплемењујући на науке, дижући их изнад стварности и садашњости, изнад материјалних, земаљских потреба тела и живота у свет идеја и идеала, у племенити свет духа и мисли. Све се науке баве стварима у садашњости, само се историја бави стварима у времену; а пошто се ствари и појави не могу разумети без знања њихове прошлости и провиђања њихове будућности, то се науке о свима стварима све више дижу до историје и све више тону у историју; и као што се

човек користи стварима само разумевајући их, као што се са прогресом разума множе и ствари корисне човеку, множе везе човекове са све већим бројем ствари, и као што ће највиши ступањ разума донети уверење да све ствари и појави који постоје, који су постојали и који ће постојати, да су сви они корисни, да су сви потребни ма где, ма кад, ма чему, да су сви везани везама зависности; као што ће тако највиши разум везати некад све ствари и појаве у свима просторима и у свима временима, везама корисности за човека, — тако ће и прогрес историје и историјског разума све више везивати све остале науке за себе. Историја продире све више у области свих других наука, осваја их и диже до себе, тако да ће на највишем ступњу свом све науке бити само елементи и органи историје, као што ће на највишем ступњу историјског прогреса човекова све ствари и сви појави органског света бити само елементи и органи човека и његова живота. Пошто је садашњост ствари и чулно посматрање и испитивање ствари недовољно за разумевање њих, то ће све поједине науке све више престајати да буду самостални организми и све ће више постајати само органи и инструменти историје. Отуд ће и једина форма праве највише философије бити све више само историја, т. ј. у сваком систему мисли тим ће више бити философије што у њему буде више историје; у свакој науци око једне главне идеје организују се остали закони ствари у њеној области и пошто су све идеје само производ историје и у њој се распадају на поједине састојке и факте, то права историја све више постаје само организам од идеја. Само је једна свест, један разум, који је позван да да последњи и највиши суд о свима стварима, света и човека, а то је историја. Историјски разум јесте највиши разум људски, највиши суд свега, најпоузданији критеријум сваке истине, највиша тачка за посматрање свега; отуд са све већим разумевањем историје она све више заузима друкчи, особени положај према осталим наукама, као што је и сунце заузело друкчи и особени положај према планетама, што су оне више престајале да буду сунца.

И у области друштва људског ранији моменти и снаге моћнији су од доцнијих, одређују ове и упливишу на њих.

Природни, животињски човек ранији је од друштва људског, од социјалног човека, и особине, снаге и потребе природног човека моћније су од особина, снага и потреба социјалног човека, као што су физички живот и потребе његове прва подлога свега духовног живота, као што су физичке потребе први будиоци духа — тако су оне и први основи на којима се диже и развија све даље друштво људ-

ско; само првобитне, најниже потребе одржања живота и одбране од спољашних опасности и склопиле су прва друштва људска и оне су увек остале најмоћнији основ и подстрек друштва људског; духовне потребе јављају се много доцније и оне су увек најслабији ослонци и подстицаји друштва. Човек је прво животиња, тек после у друштву постаје човек, те су његове животињске потребе, као раније, јаче од његових социјалних потреба, и човек остаје животиња и онда кад све социјално и хумано у њему изумре. И као што смо видели првобитне природне снаге, клима, вода, земљиште, мултипликација човека и наслеђе, много моћније одређују човека у друштву и његов прогрес него доцнији чисто социјални и историјски фактори. Отуда пошто су физичке природне потребе створиле друштво људско, као што оне стварају друштва и код животиња, то је први и главни смер сваког друштва задовољавање физичких потреба људских; прогрес душе и духа, племенитости и хуманости, правде и разума тек доцније постаје смер друштва људског и као доцнији он је и спореднији и слабији од првобитног главног смера. А пошто на задовољавање физичких потреба свако друштво троши највећи део свога рада, времена и снаге, то је и правог прогреса, прогреса душе и духа врло мало, на мало крајева на земљи, код мало народа, који не троше сву своју снагу на своје физичко и политичко одржање, и само ти народи и имају вредности у историји и за њу.

Пошто је природни животињски човек с природним животињским потребама тип човека, свих људи и свих друштава људских а не социјални, историјски човек, то је и све првобитно, природно у човеку моћније од социјалног и историјског у њему, од хуманости и племенитости, од духа и разума. Отуда је себичност у човеку много моћнија од социјалности и племенитости у њему, која се доцније развија у њему; отуд себични интереси појединих индивида, фамилија, племена, народа, држава, увек моћније одређују и крећу људе него општији, несебичнији интереси и само ти поједини себични интереси одржања себе и стварали су све догађаје, реформе, ратове, револуције и прогрес историје, као што су створили и све друштво људско.

Пошто физичке, природне, првобитне потребе човекове стварају све друштво људско, то је и економни живот основ свега даљег вишег политичког и социјалног живота и само се на основу њега и могу развијати; отуд форма и ступањ економног живота одређују форму и ступањ политичког живота, одређују и висину историјског живота; што је нижи, првобитнији начин привреде, тим је

и друштво ниже и простије; рибари и номади нису могли никад стварати већа политичка друштва, која се развијају тек на основу земљорада, трговине, индустрије и наука; што је једно друштво моћније да на једном извесном простору земља, храни што већи број људи, тим је и ступањ његова политичког, социјалног и духовног живота виши. Пошто су у ново доба привредни извори, отворени трговином, индустријом и науком, много обилнији и већи него у старо доба, то су и модерна друштва виша и праведнија од старих друштава, којима су привредни извори били много ограниченији, оскуднији. Отуд се само на економном основу могу дизати моралност, правда, слобода, хуманост и социјалност, истина и разум; гладан човек, онај који мора да тражи, хране себи и својима, не зна и неће да зна и не може да зна те ствари; отуд само гладни људи стварају прогрес и цивилизацију, а само их сити уживају. Тако само од висине привредног развитка, од ступња економног зависи подела природних и политичких права људи; на њему је основан ступањ правде у друштву.

Пошто је економски живот најмоћнији и најшири основ свега даљег вишег социјалног живота и не само основ него и услов и подстицај њега, то су и економне снаге као првобитне моћније од доцнијих социјалних фактора у друштву. И међу њима раније по постанку у времену моћније су од доцнијих и одређују их. Најстарија економна снага, која је и отворила цео потоњи прогрес друштва јесте и институција *својине* и на основу ње развили су се и сви правни и морални односи друштвени, по томе и сва могућност друштва и културе; догод су само животна средства била предмет својине, које има и код животиња, дотле није ни могло бити никаквог друштва ни културе; што се појам својине ширио и на остале предмете и на земљу, тим су се ширили и множили и правни односи, тим је и супањ друштва бивао виши. И само на основу својине и могао се развити *земљорад*, који је у свима временима остао најмоћнији и најсигурнији основ вишег друштва људског, држава и народа и најобилнији извор благостања људског, јер само земљорад чини, да се велика друштва могу одржавати и хранити на једном извесном простору земље. И на основу земљорада диже се и развија *трговина*, која множи богатство и благостање људско, која све више везује све људе свих крајева земље у једну једину велику целину човечанства, која је прва рушила преграде природе између појединих племена, народа и крајева земље; интереси трговине створили су *новаци*, једно од најмоћнијих оруђа вишег саобраћаја људског и по томе прогреса и цивилизације људске; ин-

тереси трговине створили су и сва средства саобраћаја међу људима, од првобитних средстава до лађа и железница, телеграфа и телефона, и отварајући и ширећи погледе човекове они су моћно подстицали и више потребе човекове, сазнања и разума, науке и философије; умножавајући богатство и благостање, дижући човека и крећући га на рад и мишљење, трговина све више диже и ступањ историјске висине човека, те је она један од најмоћнијих историјских фактора свега прогреса и цивилизације људске, јер умножавајући потребе човекове она умножава и рад и снагу човекову и тим је подстакла и развила и *индустрију*, која је изазвала потребу што већег познавања и разумевања природе, те су потребе трговине и индустрије и изазвале сав полет природних наука у модерно доба, које тако постају најдоцнији економни фактор у историји. И само интереси трговине и индустрије као моћнији од интереса духа делују на друштво људско, раде његов прогрес и мењају његове односе; интереси трговине и индустрије пре ће и моћније основати и утврдити интересе једног човечанства на рачун интереса појединих народа и тиме утврдити општи светски мир, него интереси духа људског, који ће тек доцније утврдити да *треба* да буде општи мир у једном човечанству, што су животни, економни интереси људски, интереси трговине и индустрије, *морали* утврдити, као што су само ти животни интереси и изазивали све борбе и ратове у историји, међу племенима и народима, и те борбе племена и народа као један од најстаријих биле су један од најмоћнијих фактора свега прогреса људског у историји. Само су ратови доводили до свести појединаца њихово племе и њихову народност, само су они напрезали њихову заједничку снагу за борбу с непријатељем; отуд су успомене из бораба и ратничка дела највиднији моменти у историји једног народа, најмоћнији чувари националне и племенске свести, основ и подстрек националних идеја и први будиоци националне појезије и литературе. Свака национална појезија постаје опевањем борбе с непријатељима и слављењем јунака у тој борби, и велики ратници, освајачи и борци јесу најпознатија имена маси људи и једина имена, за која она везује историју племена и народа, једини моменти историјских успомена; отуд су велики ратови у историји најмоћнији подстреци развитака и око њих се групише све велико и сјајно у историји.

Тако знање људско и наука, основани на животним, економним интересима људским и подстакнути њима, улазе последњи у службу животу и служе му осветљујући путеве, откривајући нове привредне снаге и изворе и проналазећи нове ствари потребне животу. Тако

су само моћне и све веће потребе живота и могле пробудити најдоцније, најслабије и најмање развијене снаге човекове, снаге духа и ума; само су потребе живота могле постићи и развити потребе правде и истине, најслабије и најфиније потребе човекове, те се без потреба живота не би никад ни могле развити те најплеменитије снаге човекове. И науке и философије само се тако могу одржати, развијати и цветати, ако служе интересима и потребама живота људског и ако њих задовољавају, и само их потребе живота и могу будити, оснивати и развијати; саме по себи оне се никад, и пробуђене, не би могле одржати и развијати.

Тако је првобитно људско друштво, *фамилија*, остала у свима временима најмоћнији основ, услов и подстрек свега даљег, доцнијег, вишег људског друштва, племена, држава, народа, човечанства; она је орган умножавања људи, у њој људска индивидуа добива прве основе свега даљег, друштвеног и духовног живота; она прво и најјаче учи човека да не живи само за себе него и за друге; из фамилије се рађају племена и народи и она много моћније одређује човека у животу него народ и држава, које се доцније дижу на основу ње; фамилија ствара и одржава *обичаје*, на којима и почива народност и који су много моћнији од доцнијих закона, који из њих израстају и који само тако и могу имати вредности и снаге, ако су потекли из обичаја, ако су на обичајима основани; отуд су закони без обичаја мртви и без снаге, док обичаји и без закона одржавају друштво и народ; отуд народ остаје и кад му пропадну закони, али га нестаје с нестајањем његових обичаја; обичаји стварају прву моралност и прво право, прве основе сваког друштва.

И као што је у опште све раније моћније од доцнијег, тако и принцип *требања*, слободе, много слабије одређује и води човека у његову животу и у његову кретању и раду него ранији принцип *морања*, нужности; огромна већина људи у свима друштвима и временима ради само оно, онолико и донде, које, колико и докле мора да ради, да би се одржала у животу и друштву, те не само да је *треба* ограничено на човека, него се до висине *треба* уздижу само ретке, племенитије душе и духови људски.

Пошто је раније независније и моћније, то је све раније све апсолутније, све доцније све релативније.

Што је нека снага ранија, тим апсолутније влада свима доцнијима; животне потребе, нагони и осећања крше све преграде, границе, услове и сметње, које ум и историја стављају; пред све дубљим, све првобитнијим осећањима човековим нестаје свега доцнијег, вишег, што им смета — она крше и газе и верност и мо-

ралност, и племенитост и хуманост, и правду и истину; осећања не знају за границе у простору и времену, које ум ставља; отуд све дубље осећање све се више изражава само суперлативним појмовима — никад, увек, нигде, свуд. Тако је лепо апсолутније док је истина релативнија; истина зависи од многих момената и услова, и да би нешто било истинито, оно мора бити лепо и добро и праведно, и на свом месту и у своје време; лепо не зависи ни од чега од тога; основне, првобитне лепоте природне лепе су увек и свуд.

ГЛАВА 7.

Пошто је раније моћније и лакше се одржава, то све раније добива и троши више од опште снаге, која је одређене, ограничене количине; по томе све доцније добива све мање од опште снаге, све му мање снаге остаје, као и све мање од општег одређеног простора и времена; све доцније све је слабије.

Као што је природа главну снагу своју, највећи део своје снаге утрошила на стварање неорганског света, мање на стварање органског света, то и највећи део опште снаге добива неоргански свет и за то се најлакше и одржава, пошто га земља одржава главном снагом својом, највећим делом своје целокупне снаге. По томе је за човека, за његову историју и цивилизацију, остао најмањи део од опште снаге земљине, те човека и његову цивилизацију природа држи само сувишком све све своје снаге. И као што човечанство живи само од сувишка енергије земљина живота и на рачун њен, тако је исто и човеков психички живот само сувишак енергије његова физичког живота; као што је човек луксуз природе, тако је и мишљење луксуз човека.

Највећи део времена, живота и снаге троше и поједини људи и народи на своје одржање, на физички, чулни, политички живот; у средствима за храну троши сваки човек, свака породица, сваки народ, већу суму вредности него у свима другим потребама заједно. На физички живот и одржање његово троше сви људи највећи део све своје снаге, те за психички, највиши, живот остаје само најмањи део од све целокупне снаге. Као што један човек троши само $\frac{1}{6}$ психичког еквивалента своје топлоте, добивене храном и дисањем, на рад, а осталих $\frac{5}{6}$ служе за варење и друге животне функције, тако и мозак, добивајући $\frac{1}{5}$ целе количине крви у телу, и ако је с чулима једини орган психичког живота, и ако заузима сразмерно врло мали део организма човекова ($\frac{1}{40}$ тела), опет је главни посао и мозгу и чулима добављање хране за тело и чување тела од спољашних опа-

сности и на то троши највећи део своје снаге. (И ако од свих чула само вид и слух служе интелигенцији, а сва остала чула служе само физичком животу, ипак и вид и слух служе интелигенцији само најмањим делом своје снаге, а највећим делом снаге служе телу и души). Све остале више функције мозга, посматрање, мишљење и т. д., и код самог човека само су споредни послови мозга, те су и развијене у врло слабој мери код појединог човека и сразмерно код врло мало људи, пошто за њих остаје најмањи део од све мождане и нервне снаге, јер је мождана и нервна снага само мали део све животне снаге; код огромне већине људи мозак служи само стомаку и телу.

Тако и у друштву људском сваки народ троши највећи део све своје снаге на своје одржање, на свој физички, чулни, политички живот; отуда само они народи дижу се до историје, само они имају вредности за човечанство, за његов прогрес и за његову цивилизацију, који не троше сву своју снагу на одржање физичког живота, којима према томе остаје сувишак енергије за виши, психички, историјски живот човечанства, док сви људи и сви народи, који троше сву своју снагу у физичком, чулном, телесном животу, немају вредности за човечанство, за његову историју, цивилизацију и прогрес; отуд је до данас тако мало прогреса у историји, пошто сви народи троше највећи део свога времена и своје снаге на борбу с природом, на борбу за храну и одржање, те је у свима временима продукција материјалних добара, потребних за одржање материјалног, телесног живота трошила највећи део свих друштвених снага. И као што човек највећи део своје снаге троши у борби с природом, тако је и човечанство највећи део своје снаге утрошило на стварање првих основа своје историје, у добивању првих својих историјских добара и тековина — фамилије, ватре, оружја, земљорада, језика и писмености, и у одржавању тих првобитних добара оно троши највећи део своје снаге; за све потоње тековине, прогрес, цивилизацију, њему остаје само мало снаге.

Тако је и уметност у свима временима добивала и трошила много више од снаге људске, која је остајала сувишна од снаге потрошене у борби за живот него наука и философија, којима је у свима временима и код свих народа остајао најмањи део од све људске снаге, те је у уметности човек много више, савршеније и племенитије стварао него у науци и философији; отуд у уметности и има много више стварања и творачког него у науци и философији. А од свих уметности највише рада, времена и снаге трошили су сви народи, у свима временима, на архитектуру.

Пошто све доцније добива све мање од опште снаге, то се све доцније све брже и лакше и троши и по томе га све брже и лакше и нестаје; по томе све раније, добивајући све више од опште снаге, све се спорије и теже, и троши и по томе све дуже постоји и траје.

Вегетативно мање се троши него анимално, ово мање него психичко. Највише се од свега троши снага ума, много мање се могу потрошити средства за храну, док воду и ваздух сви људи не могу никад потрошити. И не само да апстрактно мишљење, добивајући најмање од све снаге, најбрже се троши од свега људског, те је и снага апстракције најслабија од свих снага човекових, него и што је више апстрактно мишљење, што се један философ пење на све већу висину све мањег броја општих принципа, са којих може прегледати све већи број ствари у све дужим и већим временима, то он све брже троши и ствари и људе и све већи број људи и ствари, тако да се мислилац засити људима и стварима у овом свету пре од свих других људи. По томе је за велике идеје и теорије философске најмање хране у овом свету, јер га оне најбрже троше са свима његовим стањима и појавима, стварима и људима, променама и временима. За истину има много мање хране у овом свету него за лепо; по томе истина много брже троши свет и ствари и људе у њему него лепо; лепо има и налази себи хране свуд, у свима областима живота природе и живота човекова, у свима временима и на свима ступњима историје, те уживање у лепом много мање троши ствари и људе, те се оно много мање и троши и исцрпљује него уживање у истини, за коју има најмање хране у свету; отуд је и лепо много трајније и много се лакше одржава него истина.

Као што је човек луксуз природе, тако је и мишљење луксуз човека и одржава се само луксузном снагом човековом; и као што се у пропадању и невољи човек прво одриче луксуза, те луксуза прво нестаје, тако ће и природа, губећи животом све више од своје снаге, кад јој буде нестало сувишне снаге, у невољи одрећи се прво човека и његове цивилизације. Тако свест, свесно мишљење, добивајући најмање од све снаге човекове, најбрже се и троши, те је најбрже и нестаје, док физички, чулни живот, добивајући више од опште снаге, мање се троши, те дуже траје и онда кад нестане свести и мишљења, апстраховања; отуд се свест најбрже и умара од свих ранијих снага човекових, те њој највише и треба одмора, док све друге раније снаге у човекову животу и у природи раде са све мање умора, потребујући све мање одмора, пошто добивају све више снаге.

Тако се човек са свима својим снагама троши много више од животиња и биља, те ће га много пре нестати, и кад се све органске снаге буду потрошиле и угасиле, снаге неорганског света трајаће и деловаће и даље.

Трошећи се све више, све доцније све брже и нестаје; тако ће појезија и религија преживети науку и философију; физички, чудни, телесни, материјални живот преживеће виши историјски живот; дивљи, природни човек преживеће цивилизованог, хуманог човека; животиња ће преживети човека, неорганско ће преживети све органско као и сунце земљу.

ГЛАВА 8.

Пошто је оно што је раније независније, има мање потреба и мање услова за свој постанак и одржање, то што је нешто раније тим све лакше постаје, лакше се добива, лакше се одржава, те по томе све ранијем све мање треба борбе за одржање: то је за њега све мање ремећења, зала и болова; и пошто све доцније има све више потреба и све више услова за свој постанак и одржање, пошто све доцније добива све мање од опште снаге, те је све доцније све слабије, пошто све раније добива све више од опште снаге: то све доцније све теже постаје, све се теже добива, одржава се све мучније, са све више напора и по томе све лакше пропада и нестаје га, све се више мора борити за свој постанак и одржање; што је доцније мора се све више борити са све више снага и ствари; отуд све доцније трпи све већа ремећења, зала и болове.

Неоргански свет, пошто му много мање треба него органском свету, одржава се и много лакше од њега, са много мање напора. И у неорганском свету доцнија сложенија тела много се теже одржавају него ранија, простија тела, те се брже распадају и нестаје, их; тако вода, ваздух, светлост, електрицитет, као доцније и сложеније снаге неорганског света, теже се и одржавају од првобитних, основних материја, те при умирању козмичких тела њих и нестаје где је било услова да постану.

Органски свет, доцнији од неорганског, постаје и одржава се много теже и са више борбе и напора него ствари и снаге неорганског света. И биље и животиње распадају се после извесног времена живота и враћају атмосфери и земљи супстанце, које су биле утврђене и распоређене у њихову организму. И што су ранија и по томе нижа органска тела, лакше постају и лакше се одржавају, јер онога што њима треба има много више и лакше се добива него онога што треба доцнијем, вишем биљу и животињама. Ваздуха, најпотребније ствари за живот, има свуд и свагда и он се добива без тражења, рада и напора, а тако и вода, која има у себи довољно

материја, соли и гасова, да нижим органским телима може дати довољно хране потребне за одржање.

И у области органског света биље, као раније од животиња, лакше постаје и лакше се одржава од животиња; биљу треба много мање борбе да би живот одржало, пошто добива све од природе што му треба за живот и пошто постаје само онде где има све што му треба, те се тако потпуно покорава спољашним условима, не ослобођавајући се никад од њих. По томе биљке могу поднети више ремећења и дуже прекиде радња него животиње, теже се распадају и труле него животиње; тело животиње много је више сложено него биљке, те се више и пре ремети; квари и распада. И храну потребну за живот биље добива много лакше и више него животиње; биљка добива храну готову од природе, животиња мора да је тражи и често да је отима; биљци је довољна земља и вода, ваздух и топлота којих има свуд, животињи је потребна још и нарочита материја за храну, која се мора тражити и бирати; код биља животне материје прелазе непосредно у сокове, животиња их мора само извесним кретањима уводити у органе варења; биљу је довољан додир површине са атмосферским ваздухом, животиња мора кретати органе за дисање да би ваздух соковима њеним дао оно што је потребно за одржање њена живота; животињи је много теже добити заштите од спољашних опасности и штодљивих улива него биљу, те животиња има много више непријатеља, много је више у природи непријатељских снага и ствари за њу него биљу; по томе животиња и осећа болове које биље не осећа, те је животињи и потребно да осећа, док је биљу снага осећања непотребна; по томе је и борба за живот много крвавија и упорнија у области животињског света него у области биљног света.

И међу самим животињама што су раније и по томе ниже и простије, тим лакше постају и одржавају се, тим им је мање потребна борба за одржање, тим више и пре налазе у својој најближој околини, у којој постају, довољно материје за храну, тим подносе све већа ремећења; што је доцнија и по томе виша и сложенија животиња, што има више потреба и по томе више односа према спољашној природи, тим више има опасности за њу, тим је више ремећења код ње, која све теже подноси, тим се теже одржава; што је животиња доцнија и виша и по томе ближа човеку, тим јој је све теже заштитити живот од спољашних опасности, тим све теже добива храну, тим је борба њена за живот све тежа и крвавија.

Пошто се живот тешко одржава и лако пропада, и пошто све виши живот све се теже одржава и све лакше пропада, пошто су

му све многобројнији и већи непријатељи и сметње, то је живот у опште луксуз земље и природе и одржавају га само сувишком своје целокупне одређене снаге, само луксузном енергијом својом; милијонима органских клица пропадају, да би само неке остале у животу, да би само неке имале све што им треба за живот.

Најдоцнији моменат живота по реду времена, човек, најслабији од свих, најтеже постаје и најтеже се одржава од свих ранијих, са највише напора, болова, патња и бораба; он има највише непријатеља у природи и природа га најмање штити од свих. Док природа штити и биље и животиње, одевајући их према потреби и дајући им готово оружје за борбу, дотле човек нема ништа од природе чиме би се заштитио од хладноће и одбранио од непријатеља; он мора своје одело да отима од животиња, као што и своју храну мора да отима од природе, а оружје за борбу мора сâм да ствара, а и непродуктивних крајева на земљи, неповољних човеку, има много више него продуктивних крајева на земљи, повољних. Док је животиња после кратког времена од рођења готова и спремна за живот, снабдевена одмах свим оним што јој треба за борбу у животу, дотле се човек мора дуже него ма која животиња спремати, док не буде спреман за живот и борбу у њему, дотле се човек рађа потпуно без снаге да сам себи помогне и његов живот и судба потпуно су остављени одраслима; детету треба много више помоћи, неге и чувања пре него што се може само кретати него животињи; дете много доцније добива снаге, да би могло подмирити своје потребе и савладати спољашне опасности, јер се код њега много спорије и теже развијају органи потребни за кретање и заштиту као и чула него код животиња. И дете је много теже одржати, гајити и развијати него ма коју животињу и дете се много теже одржава на свом ступњу него ма која животиња; људско дете много брже и лакше може да падне испод свог људског ступња, много брже подивља него ма која животиња; дете, које је одрасло међу животињама и после враћено међу људе, не може се никад више васпитати до човека. И човекова продуктивност много је слабија и више ограничена по времену него код животиња; борба с природом за човека је много тежа и оштрија, јер је према њој и њеним препонама слабији својим телом и телесним органима, те је човек најмање заштићен од природе од свих других животиња, те му је од свих најтеже одржати свој физички живот; отуд је код човека више и разноврснијих болести него ма код које животиње и подложен је болестима од рођења до гроба, те је код животиња и с те стране много мање патња и болова него код човека. Не добивајући ништа

готово од природе човек мора с напором, трудом и радом тећи и учити све оно што животиња доноси собом готово на свет.

Тако природа много лакше, са много мање напора одржава биље и животиње него човека, док човека одржава само сувишном своје снаге, најмањим делом целе своје енергије; отуд за човека има много више непријатељског, неповољног, деструктивног у природи него за животиње; отуд се човек као луксуз природе, одржава само с највећим напорима у најмучнијој борби; он мора да отима и да брани од многобројних непријатеља и своју храну и одео и стан, и своје друштво и живот и све своје историјске тековине, културу, цивилизацију, прогрес; отуд тешка, дуга и крвава борба човекова са свима стварима, појавима и снагама око њега, па и са људима, да би одржао себе и своје људске тековине. Пошто човек има много више потреба него ма која животиња и пошто и са напорима снаге своје никоји човек и никоје друштво не може их све подмирити, то је човек најмање задовољен и задовољан од свих животиња и ствари на земљи; животиња налази у свету све готово што јој треба за живот и више ништа и не тражи, те код животиње нема никад оних болова, који настају и развијају се само код човека у напорној борби његовој.

И у области човека, међу самим људима, у људском друштву много лакше, са много мање напора и болова одржава се првобитнији, нижи човек, природни човек него доцнији, виши, историјски човек; нижи, природни човек имајући само ниже, природне, телесне потребе, лакше их задовољава, те се и лакше одржава од доцнијег, вишег, племенитијег човека, јер ствари у природи, које подмирују прве и најпрече потребе човекове, потребе живота, има много више, доступније су, те се и лакше добивају него ствари које подмирују његове доцније, више потребе. Ваздуха и топлоте има свуд, воде више мање, па и потребу хране, коју биље добива готову од природе, коју животиње налазе готову, човек подмирује са много мање напора своје снаге него доцније, више потребе своје. Што је човек нижи тим се сама природа више брине за њега, тим се све лакше он одржава; са сваким даљим прогресом човек је све више остављен самом себи, без икакве спољашне помоћи и подстрека од природе, тим је човек све више упућен на самог себе, тим је човек човеку све потребнији и скупљи; хуманост је само једна консеквенца тог процеса, природа одржава само животињу човека; виши, историјски човек мора сâм да се стара, да би подмирио своје доцније више потребе; хуманост, цивилизација, прогрес, разум — све је то остављено само човеку и све то човек добива и одржава само

великим борбама и напорима, јер природа даје човеку само оно што му је потребно за одржање његова нижег, телесног, живота. Природа је пријатељ само човеку животињи, али је непријатељ вишем, историјском човеку и цивилизацији његовој, коју човек мора да одржава тек неприродним напрезањем својих снага; против човекова живота раде многе ствари и снаге у природи, против прогреса ума његова ради све у природи и међу људима; сва доцнија своја историјска добра човек мора сам да тражи, тече и отима; те и највише и најскупље добро човеково дух, разум, свест, човек је отео само по цену скупе казне, што су лепо оличили мити о Прометеју и Адаму; све што човек има најплеменитије и највише, сва најскупоценија добра своја, човек је морао отети, те добити само преступом, кривицом. Отуда су прогрес ума и цивилизације човекове немили природи и све историјске тековине човекове природа руши на сваком месту и у свако време, где их човек будно не чува највећим напрезањем свих својих снага. А пошто је храна најпреча потреба човекова, коју човек не добива готову од природе и пошто хране мање има и теже се добива од ваздуха, топлоте и воде, пошто је према томе у свима временима у историји највећи део свих људи трошио највећи део све своје снаге и времена на добивање хране, пошто је борба човекова у историји у основу борба за храну, за одржање, пошто је та борба све крвавија, животињскија, што је човек несавршенији, што је друштво ниже, и пошто према томе цео процес прогреса историје човекове иде на то да се што више и лакше добавља храна за све више људи, то је за одржање своје цивилизације и својих скувих историјских тековина човеку увек остало најмање снаге; као што природа одржава човека само луксузом своје снаге, тако човек одржава цивилизацију само луксузом своје снаге; отуд је у свима временима цивилизација појединих народа и времена најмучније одржавана и најлакше пропадала, и друштва и народи враћали се брзо у стање варварског живота, док нису прошле опасности или док нови народи нису се довољно оснажили и сазрели да је могу одржавати. А пошто је целокупна снага човекова, од првог јављања на земљи па кроз ова историјска времена до последњег човека, ма колика да је, ипак само једна одређена ограничена количина, то човек све даљим животом својим кроз историју све више троши и губи од те ограничене своје снаге, све му мање остаје луксузне снаге, да би одржао своју цивилизацију и прогрес ума и разума свог, пошто ће му општа снага постајати све слабија, те се напоследку мора опет вратити оном стању из кога је изишао и потекао — природном, животињском стању.

А пошто само виши историјски човек ради цивилизацију и прогрес ума, пошто само он тече она узвишена, племенита, скупа историјска добра човекова, а не нижи животињски човек, човек типа, рода људског, то што је виши човек, што су виша добра за која се он бори, то све више осећа болова и све више болове осећа, са све више бола мора добивати и одржавати оно што му треба; што је нижи човек он све мање осећа бола, болови су му све нижи те и пролазнији и са све мање бола задовољава своје ниже, природне потребе. Нижи, чулни човек брзо се нађе у животу, брзо и лако иде својим одређеним правцем у животу, лако задовољава своје ниже, чулне потребе, ближи му је смер који има да достигне, нижа му је висина на коју има да се попне и лако се задовољи и засити оним што му природа и његово друштво дају и не тражи ништа више; отуд само за нижег човека има среће на земљи. За вишег, племенитијег човека дубље душе и вишег духа нема ништа готово и спремљено у свету; он мора дуго лутати и крваво се борити, док не прокрчи себи свој пут и правац; он много теже и ређе задовољава своје више потребе, те врло ретко умире задовољан и засићен; на његову путу има много више препона и сметња, он остаје увек даље од својих идеалних смерова, те су и његови болови много трајнији и дубљи него болови нижег човека. И пошто се до највишег и најскупљег добра — до свести долази само кроз највећи број највиших болова, пошто се свест само болом одржава и подстиче, то са све вишом свешћу расте и висина бола и туге; све више и све виших болова треба, да би се све виша свест човекова могла одржати; као што је бол живота пробудио и подстакао свест човекову, тако ће је некада бол свести о немоћи ума људског, бол неразумљивости и успавати. Пошто природа радије и лакше одржава оно што је ниже и простије него оно што је више и племенитије, то је земљин свет идеалан само за камење, савршен само за биље и животиње, добар и леп само за нижег, животињског човека, горак за онога који дубоко осећа, неразумљив за оне који мисле.

И за развитак вишег човека, потпуне, савршене личности има много мање услова и у самој природи, те само ретко и само у појединим крајевима земље достиже он до више-мање потпуног развитака.

Пошто се нижи, телесни, чулни човек много лакше одржава него виши племенитији човек од духа, то се и чисто телесни органи у организму човекову лакше одржавају него органи који служе духу; мозак троши трећину целог оксидационог процеса тела

и петину целокупне масе крви у телу и тиме петину целе количине хране у њој; мозак и нервни систем лакше се могу повредити и разорити него други нижи органи, и губици и болести мозга и првеног система много се теже накнађују и лече него код нижих органа. И у самом мозгу они делови, који су највише напред и који се најдоцније развијају, највише и најјаче трпе, док они који се најраније развијају, и који су највише назад, најмање су подложни ремећењу. И као најслабији органи мозак и нервни систем најпре и најлакше се умарају, те им највише треба одмора и накнаде у снази, док првобитнији, нижи органи, срце, стомак, црева не спавају никад, јер им и не треба одмора. По томе човеку треба много више муке и напрезања за мишљење него за дисање и варење, те се и свесно мишљење најтеже и одржава од функција свих осталих органа, те га је најлакше реметити и покварити од свих других функција. За духовни рад треба много више напрезања него за телесни, и духовни рад троши много више од целе, одређене животне снаге једног човека него телесни рад, који је по томе лакши и нижем човеку и мелији него духовни рад; отуд је и много више болести услед напорног духовног рада него услед телесног; отуд и снага духовног рада много пре ослаби и закржљави, одређени правац и пут мишљења много се пре забатали и поквари него снага и правац телесног рада; после дужег прекида много је теже мозгу мислити него другим органима вршити телесне, нагонске, природне функције.

И у области душе људске раније снаге и елементи лакше постају и лакше се одржавају од доцнијих. Тако је осећање много лакше него мишљење, за које треба напора и труда, те је и непријатније од осећања; отуд представе које имају више везе са осећањима лакше се репродукују и по томе се лакше изазивају и у сну него чисто умне представе које се брзо губе; мишљење много више троши од опште крви и снаге у телу него осећање, те много теже и постаје и одржава се него осећање; отуда је много лакше писати за осећање него за ум, и пошто велика већина људи живи чисто осећајним животом, то је за њу многе лакше и писати него за мањину умних људи; отуда су песници и уметници, који раде поглавито за осећање и на њега делују, ближи и разумљивији великој већини људи него философи и људи од науке, који раде за ум и на њега делују.

Тако и све несвесно, све што мора да буде, постаје и одржава се без муке и напора; све телесне функције у човеку, све његове нагонске радње бивају саме од себе и за њих не треба човеку

никаквог изучавања ни вежбања ни добивене умешности и окретности; оне бивају и раде без његове воље и свести и због тога се никад и не умарају, те им никад и не треба одмора, док се при најмањем спољашњем или унутрашњем потресу свест одмах ремети и губи; треба непрестаног приноса свеже крви да би се свест одржала и она се од свега у човеку највише и умара, те јој највише и треба одмора.

Тако је владање собом много теже него владање стварима и људима; тако је рад у опште тежи од перада и рад без обзира на спољашњи успех, на корист, страх и т. д. много је тежи од обичног рада од кога се тражи корист, успех или се ради из страха; тако је и много теже радити прогрес него живети у садашњости; отуда се тако тешко чине нови проналасци и открића; отуда су тако ретки они који налазе нове истине, чине нова открића, крче нове путеве.

Тако и у области чула првобитно и генерално, кожа, чуло пићања, није ограничено само на један орган, на један део или једно место тела као доцнији виши органи, те се због тога много лакше и одржава, док се доцнија, виша чула, у јаким потресима, болестима и у старости, губе, разоравају и слабе. Тако и у области језика, језик тела, телесних покрета и мина постаје лако, сам од себе и развија се и одржава лако, док се језик речи мора напорно учити.

И у области духа раније лакше постаје и одржава се него доцније.

Фантазија постаје сама од себе, из дубине људске душе и за њу не треба човеку никаквог напора и изучавања, док за свесно мишљење, процес којим се долази до истине, треба непрестаног напора и изучавања, да би се оно одржало. По томе и истина, која се добива само напорним мишљењем, много теже постаје и одржава се него лепо и добро, за које треба мање напора и изучавања. По томе истина стоји онако исто према човеку као човек према природи и стварима у њој; као што се човек према природи врло тешко, с великом муком и борбом одржава, тако и истина међу људима; човек је најмање потребна ствар у природи а од свега људског истина; за то се човек а још више истина тако тешко и одржавају, јер се ствари одржавају тим лакше што су потребније. Тако се од свега у природи најтеже одржава разум, јер за њега треба највише услова и подмирује потребу најмањег броја људи. Много се лакше одржавају религија и језик, подмирујући потребу свих људи и лакше него цивилизације, народи и државе, за чије одржање треба непрестаног бдења и напрезања. А од њих се још лакше

одржавају првобитније, ниже психичке снаге, које су уједно и чисто животињске, антисоцијалне снаге, јер за њих не треба никакве нарочите неге и оне долазе готове и снажне с човеком на свет. А од свега људског најлакше се одржава органски, физички човек са чисто животињским, органским потребама, јер је те потребе најлакше задовољити; то су потребе свих људи и највише у природи има ствари, које могу задовољити те прве и најпрече потребе човекове, док разуму нигде није природа тако отворена и доступна, да би је непосредно, без напора, могао разумети. Отуд и велика већина људи и живи само задовољавајући те најниже животињске потребе; уморена борбом за живот њој не остаје снаге да ступи у још мучнију и тежу борбу за истину. Јер знање не долази само човеку као ваздух, нити се може тако лако добити као вода и храна, оно се добива само великим радом и напором, оно се мора дуго и мучно тражити пре но што се добије. Отуд велика већина људи брзо достиже границу свога знања и снаге мишљења, заустављајући се на оном што је потребно за живот и садашњост у друштву; за даље више образовање у наукама и у философији треба дугог и мучног рада и напора и бдења, те се само мало људи дижу до висине науке и философије, а још мање њих раде прогрес у њима.

И првобитније знање, знање које се добива чулима, много се лакше и непосредније добива и много се лакше одржава него доцније више знање, које се добива апстрактним мишљењем и одржава будном свешћу. И пошто је чулно знање лакше од апстрактног разумевања, то је и индукција лакша од дедукције, чулно посматрање лакше од мишљења, знање од разумевања. По томе је и практика лакша од теорије, те је лакше наћи себи компас у обичном животу него у сфери идеја, разума и духа; по томе је и теже радити на прогресу идеја него живети у садашњости. Па и у чулном знању много је јаче, много дубље и трајније трагове оставља оно знање које се добива у детињству и младости него оно знање које се добива у зрелости и у старости, пошто енергија мозга са све већом старошћу све више слаби и све му мање снаге остаје за одржање нових утисака; отуд док се доцније добивени осећаји и представе брзо губе и распадају, дотле се ранији утисци и представе одржавају до најдубље старости. Отуд је на природним наукама, чији су предмети доступни чулима, много лакше успешно радити, те оне лакше и постају и одржавају се од доцнијих апстрактних наука, чији предмети нису доступни чулима, као што су социјалне науке, психологија, историја.

И пошто је чулно знање лакше од доцнијег апстрактног и пошто се чулима могу сазнавати само поједини делови а никад целина, то је увек много лакше сазнати део него целину; много је лакше појмити и разумети поједину снагу, поједине ствари, појаве и правце него њихову заједничку везу, њихово укупно и заједничко деловање. Отуд је философија најтежи рад људски, јер за њу треба највише рада и напора од свега; најтежи посао ума људског јесте дићи се на висину једног принципа, са којег се може видети једна велика целине са свима њеним снагама, стварима, везама и разноликим појавима у њој, у којој су сви појави само манифестације једне исте основне првобитне снаге, у којој су све ствари и снаге само поједине, далеке вибрације једног истог основног тона. Отуд се на ту висину принципа дижу само поједини, моћни духови, само после дугог, упорног и напорног рада, учења и мишљења; утуд велики духови имају највише препона у животу, јер за њих треба много више повољних околности него за успех у другим правцима рада; отуд генију треба много више заштите него обичном човеку, јер гледајући далеко он не види пред собом, те често посрће и пада у животу, спотичући се о многе ствари које обична памет увек уме да обиђе или да прескочи; отуд духу треба највише оружја, јер он има највише непријатеља од свега другог.

Пошто је чулно много ближе и доступније нижем уму већине људи, то се све чулније све лакше и одржава у животу и све лакше хвата корена у њему, по томе све више и даље, све апстрактније и племенитије, све теже; отуда хуманост и социјалност много теже постају и одржавају се него себичност; нижи човек много теже осећа и разуме општину, народ, државу, човечанство него фамилију и своје себичне, личне интересе.

Пошто се чулима може сазнати само површина ствари и пошто је истина увек у дубини, те се мора трудно копати и тражити, то је и заблуду увек много лакше сазнати него истину наћи и одржати, и заблуда много лакше и много дубље хвата корена у људској души него истина, јер само заблуда диже човека и ласка му о његовој величини, снази и вредности, док свака све већа и дубља истина све више ограничава вредност, величину и снагу човекову, спуштајући га све више до невољне, безотпорне ствари у општем процесу бивања; отуд је права, чиста истина увек немила људима и она увек бива гоњена, те се тешко и одржава, док је заблуда милија, те се лакше и одржава, те заблуда лакше креће и одушевљава људе него праве и високе истине. Отуд свака велика истина и идеја само тако може добити снаге и одржати се међу људима,

ако додирује осећања људска, ако блажи болове и подржава наде и тежње људске; отуд се маса нижих људи радије поводи за заблудама и више се одушевљава заблудама него високим, апстрактним истинама. По томе истина, највише и најплеменитије добро коме човек може тежити и које може на земљи добити, најтеже се налази и добива и најтеже се одржава од свега другог; не само што врло мало људи могу тражити и налазити истину, него врло мало људи и воле истину. Свест је велики терет, који слабе душе нижих људи не могу да поднесу; отуда је и много теже живети свесно, управљати се у животу по разуму и начелу него по навикама и нагонима.

Пошто је апстрактно мишљење најмучнији, најнапорнији посао духа, и пошто се само све апстрактнијим, све вишим и дубљим мишљењем стварају све више и све племенитије форме, то је и стварање форама најтежи од свих послова ума. И пошто се само апстрактним мишљењем долази до највишег разума, до најдубље истине, то много више треба напрезања да се нешто разуме него да се верује; вера је првобитна снага духа; она најлакше постаје и одржава се и најтеже се ремети и распада, те велика већина нижих људи и не диже се у духу никад изнад добивене и наслеђене вере у оно што и како постоји. Тако од свега на свету разум се најтеже добива, најтеже постаје и одржава се; он има да се бори са свима другим ранијим снагама и диже се и развија само савладавши све друго раније; он има да се бори и с природом и с друштвом, с временом и животом, против силе и ауторитета, против осећања и религије, против фантазије и заблуда, против илузија, обмана и чула, и разум ремете и кваре све друге ствари и снаге — предрасуде, заблуде и осећања, жеље, наклоности, страсти и афекти, љубав и мржња, природни нагони, брига за живот, притисак друштва и времена, те је по томе од свега најтеже наћи истину, јер је најтежа борба са заблудом, те се на ту борбу усуђују само узвишени појединци, док велика већина људи, уморена бригом и борбом за живот, не диже се никад до ње.

Пошто је лепо првобитније од истине и по томе пошто га има више од истине, те се лакше и добива и одржава од истине, то је и уметничка радња, тражење и извођење лепога, много лакша од умне радње, тражења и извођења истине, то и уметности лакше постају и одржавају се него науке и философије, јер су ближе, потребније и задовољавају пречу потребу велике већине људи него науке и философије. Отуд уметности имају много мање препона и непријатеља, те им много мање треба заштите од спољних опасности

него наукама. Борци за разум и истину увек су бивали највише мучени и гоњени и увек су са највише жртава икупљивали та највиша добра човекова, од Прометеја и Христа па за увек у свима временима историјског живота човечанства; истина и разум имали су увек највише да се боре са највише препона и непријатеља, били су увек окружени са највише опасности, те их је увек и најтеже одржати од свега људског, те увек при свима потресима у друштву прво нестаје философије и науке из живота, прво се губе разум и истина, јер за њих треба највећи број повољних услова, да би се могли одржати; — философија је биљка, која расте и успева само на чистим, светлим висинама, која се гаји само великом негом и напором људским; она подивља у низинама живота или угине, њу прља нижа атмосфера пуна ниских, земаљских испарења људских.

И међу уметностима производи архитектуре много се лакше одржавају него производи доцнијих осталих пластичких уметности, које се брже кваре и распадају. Па и дела и творевине осталих уметности лакше се одржавају него творевине науке и философије; имена уметника и песника живе кроз многе нараштаје, док се имена научника и философа брзо заборављају. И међу самим наукама много лакше постају и одржавају се природне науке, јер су појави природе доступни и обичном уму људском и подмирују прече потребе живота него философија и историја, које имају да откривају далеке узроке, да испитују прошлост и будућност ствари, а непосредних дата за то изучавање природа, спољна и чулна, нигде не даје човеку, и што оне подмирују само далеке, највише потребе ума и потребу ту увек осећа само најмањи број људи; отуд је свака права философија, која тражи основне принципе, далеке и дубоке узроке бивања и ствари, далеко од живота, јер се тешко одржава у њему, јер је мало повољних услова за њу у животу. Тако је и у области наука најтежи, највиши јер најдоцнији посао ума — мирење супротних праваца, идеја, метода а тако и оригиналност појмова и идеја. Тако исто много је лакше појмити ранији простор него време, појам којег се доцније развија, и простор је много лакше мерити него време, јер нема никаквог чулног оруђа за изучавање далеких времена као што их има за простор.

И религија, првобитна манифестација људског духа, вера у моћ природе над човеком и у везу природе с човеком, много лакше постаје и одржава се него наука и философија. Религија, најјача веза људи с природом и међу собом, која се дотиче првобитнијих, дубљих страна човекова живота, његових осећања, ра-

дости и жолости, нада и жеља, лакше се одржава и по томе теже пропада него наука и философија с њиховим законима и принципима, јер за религиозну веру не требз човеку никаква напрезања и мишљења, док за апстрактне истине треба дугог и великог напора и рада; религија је биљка, која расте из душе човекове сама од себе, без икакве неге и напора чевокових, док је наука много нежнија биљка, коју треба непрестано гајити и штитити од спољних опасности и која брзо вене у друштвеним потресима и невољама.

И у области религије доцније, више, племенитије форме њене теже се одржавају и лакше пропадају него њене раније, ниже форме; првобитна вера у фетише, зле и добре духове, у непрестано уплетане Бога у људске ствари, хвата много дубљи и трајнији корен у људској души и лакше постаје и одржава се него доцнија виша вера у једног далеког Бога, који свима стварима управља по разуму и закону; већини нижих људи појам једног Бога и сувише је висок и апстрактан, те им је врло тешко да у множини разноликих ствари и појава схвате једног Бога; по томе монотеизам и није религија за масу људи него само за више, племенитије духове, док ће се маса увек задовољавати нижим формама религије и остајати својим умом увек на нижим првобитнијим ступњима њеним, и та првобитнија нижа религиозна вера увек и у свакој прилици потискује код масе нижих људи вишу, племенитију веру, која им се само насилно, вештачки може наметати и која се код њих по томе може чувати само непрестаним бдењем и штићењем, васпитавањем и уверавањем. Тако је племенита хришћанска религија могла за све време своје ухватити само плитак корен у обичној људској души, начинити само површан, танак слој на њој, који живот и нижа вера пробијају и кваре на сваком кораку; отуд се хришћанство почело кварити, чим је ушло у живот и постало државна религија; његово распадање почело је са увођењем јерархије, која датира из пре хришћанског времена и његово изметање види се његовом немоћи за живот, пошто су његови принципи остали чисти и светли само на појединим узвишеним тачкама, у појединим временима.

Пошто се хумани, историјски човек одржава много теже него природни животињски човек, са много више бораба и болова, и пошто хумани човек постаје и развија се све више у све вишем друштву људском, то се и све више друштво људско одржава много теже, са много више напора и борба него првобитније форме, племена, фамилије и појединци. Само у друштву може виши човек задовољити своје више хумане потребе, само кроз друштво постаје се

виши, хумани човек. Али друштво људско много је теже одржати него физички живот индивидуе, животињског човека, јер је свако друштво састављено из већине оних који раде само за себе, за своју уску, личну корист, и мањине, оних који се жртвују и раде за општа добра друштва и уклањају општа зла, боре се против општих опасности; већина људи у сваком друштву нерадо се покорава законима, на којима почива и оснива се свако друштво, те је већина људи противна друштву и ради против њега. И зло у опште, т. ј. све оно што је противно друштву, развија се у човеку без муке и напрезања, док свако добро, т. ј. све оно што годи друштву, негује се и добива само великим напорима и борбама. Да би се друштво одржало треба социјалних врлина, које се врло тешко и споро гаје, док себичност расте и развија се сама од себе, без муке, напора и изучавања. Право и моралност, доцније људске тековине, врло су слабе препоне, које друштво иставља природној себичности људској, те их себичност врло често пробија и газује, те свако друштво само великим напорима и борбама сузбија ту себичност човекову у одређене, допуштене границе; много више међу људима самим има деструктивних снага за друштво, антисоцијалних порока, страсти, себичности, мржње, злобе, зависти него конструктивних, социјалних, племенитих — симпатије, љубави, пријатељства; као да су добре радње човекове само рудименти његових рђавих радња, отуда је ступањ моралности већине нижих људи у сваком друштву врло низак; довољно је не бити злобан и завидљив па да се буде добар т. ј. социјалан, моралан. Отуд је на вршење општих социјалних дужности и обавеза већину људи увек нагонила само невоља и сила, ауторитет и религија; за већину нижих људи социјални су интереси висок апстрактан појам, док је одржање себе и подмирење својих личних, себичних потреба ближи и разумљивији појам за њих. Сила је владала у свима друштвима људским од како су постала; влада силе и ратови јесу најопштији факти историје друштва људског, те се свако више друштво одржавало само великим борбама и напорима и брзо се распадало при јачим потребима себичних сила изнутра и притиском јачих сила с поља. И место страха од Бога и силе, који су до данас били од најјачих веза, које су везивале и држале људе у друштву и с чијим је губљењем долазила и пропаст народа и држава, — место тога, што се све више губи, истиче се прогресом свести и снажи једна нова веза, која везује људе у друштво и одржава их у њему, а то је све веће увиђање узајамне користи од живота у друштву, све свесније уве-

рење потребе друштва, да би се могле задовољити све многобројније и разноликије потребе појединаца.

Тако човек мора савлађивати много животињског у себи да би могао живети у друштву и да би се друштво одржало; као што мора отупити своја чула, да би могао развити ум, тако мора отупити своје животињске снаге, да би у њему било места за хуманог социјалног човека. Тако се потоње више форме, које је човечанство на себе узимало у процесу своје историје, народи и државе одржавају много теже, са много више напора, мука и бораба него раније, природније форме његове — племена и фамилије; нема ни једне државе у историји, која није претрпела многе и јаке ударе, преврате и катастрофе, изнутра и споља; нема ни једног народа, који није проливао много крви своје и подносио многе и велике жртве да би се одржао. А само те више форме живота и друштва људског, народа и државе, кадре су да развију у појединцима и да им даду све оно узвишено и лепо што човек тако скупо купује; само оне могу да подстичу и развијају све оне узвишене социјалне врлине, које су главна карактеристика хуманог човека; и те велике, мучне и крваве борбе народа и држава и подстицале су и оснивале све велике историјске тековине човекове и инспировале највећа дела духа људског.

Пошто је природа непријатељ хуманом, вишем човеку и пошто је велика већина људи непријатељ друштву а пријатељ само себи и пошто се само у друштву могу добити највиша добра људска, то је добитак сваког добра скопчан с великим напорима и боловима; свако добро, све лепо и племенито купује се само по цену многих мука, болова и зала; што је веће неко добро, веће су и муке и болови, да се оно добије и одржи; отуд толико зала и болова у друштву људском; човек мора трпети многе болове, да би себе одржао, да би одржао народ, државу, друштво, цивилизацију; велика зла мора човек савладати, да би добио велика добра. Тако сва зла код човека потичу у главном из два извора: из непријатељства природе према човеку и из непријатељства већине нижих људи према друштву т. ј. из непријатељства природног животињског човека према вишем човеку, племенитом и хуманом. Отуд је сва цивилизација људска, сав прогрес човеков у лепом, добром и истинитом, само крвава тековина, која се врло мучно добива и врло тешко одржава, а никад поклон или налазак; најмањи немар од људске стране доноси ремећења и зла у друштву и за кратко време може да пропадне све оно што се столећима текло и зидало. Човек мора бити вечито будан и на опрезу не само од природе и њених неприја-

тељских, деструктивних снага према човеку, јер она радије и пре руши све људско — државе, народе и цивилизације, него што их диже и одржава, него и од масе нижих, природних, животињских људи, који су са својим животињским и себичним нагонима и снагама увек непријатељи свега вишег друштва. Велика већина нижих људи крије у себи своје животињске потребе и пожуде, друштво је моћно само да маскира животињу у човеку, цивилизација је само политура животињске суровости човекове, а унутра у души сваког човека вру животињске снаге и нагони; испод политуре цивилизацијв остаје животиња, чиста и гола. Отуд у сваком друштву човек се јавља маскиран хуманошћу и ту своју маску племенитости скида радо и свуд где може, кад је сâм или у потресима и превратима друштва.

А пошто човечанство располаже само одређеном количином снаге, физичке и духовне, и пошто само сувишком, луксузом своје снаге и по томе само с највећим напорима одржава цивилизацију своју, то ће морати доћи време, кад ће човек морати прибрати сав остатак своје снаге, да би само одржао свој физички, органски живот, и ако какав ранији потрес и преврат земљин не буде угасио живот човека, последњи човек биће онако исто природни, животињски, дивљи човек као и први човек.

Тако и језик, који је ранијег постанка од народа, држава и цивилизација, као и религија, лакше се држе него ти доцнији моменти и одржавају се и онда кад народи и њихове државе и цивилизације пропадну.

Друштво човеково као највиши моменат живота одржава се тешко и напорно и с те стране што врло мали проценат рођених индивидуа у сваком друштву долази до потпуне зрелости, кад је најпотребнија и најкориснија друштву; гајење деце скупо је и највећи проценат умре у доба, кад још не могу сама зарађивати, те врло мало њих достигне доба кад може вратити друштву што је оно на њих потрошило. Израчунато је, да вредност целокупног непокретног имања у Пруској износи једва $\frac{1}{3}$ од трошка учињеног на негу и васпитање нараштаја, који долази, да би достигао само ону висину на којој друштво већ стоји, а пошто највећи број индивидуа у сваком друштву умире у то прво доба, док није достигло висину свог друштва, то велики део све снаге и напора друштва пропада увек без користи.

Пошто је само више друштво носилац све цивилизације и свега прогреса људског, то се и цивилизација врло тешко одржава и увек је нестаје при јачим потресима изнутра и споља. И пошто се све

оно што је доцније и више све теже одржава, то је и сва додана наша цивилизација човекова много више култура природе и тела човекова него култура душе и духа; човеков прогрес до данас много је више у материјалној, телесној култури, док ни душа ни дух човеков нису добили много поред свега прогреса те културе, поред свих открића и проналазака; врло је мало смањена сума телесних болова, док болови душе и духа постају тим прогресом све дубљи и шири. Отуд је човечанство у главном учинило врло мало правог напретка, који се од свега најтеже одржава и сваки корак тог напретка плаћен је врло скупо, само великим борбама и напорима. Па и сама спољна природа није повољна тој правој цивилизацији човековој; не само да је врло мало крајева на земљи повољних њој, него и сама природа нигде није толико отворена човеку, да би у њој могао без напора задовољити потребе душе и духа свога; нигде сама природа не блажи болове душе, нити човеку даје да одмах, непосредно разуме њено бивање, њене појаве и ствари.

И сва добра и тековине друштва, које се добивају само саваљавањем природних снага, његова оруђа у техници, саобраћају, индустрији и у друштвеном животу брзо се ремете и кваре, потамне, зарђају и опадају под притиском природе и њених снага, те се и могу одржавати само непрестаном будношћом и напрезањем човековим.

Тако из непријатељства природе према човеку у опште а према његовој души и духу највише, из непријатељства природног животињског човека према социјалном племенитом човеку, из тешког одржавања те лаког пропадања свега скупог, лепог, племенитог и узвишеног, што виши историјски човек тече и ствара, из немоћи достићи правду и истину и из свести о немоћи својој потичу сва зла и болови, сва жалост и туга код правог вишег човека, те у животу његову има много више мука и болова него радости и милина, док нижи, чулни човек садашњости обично налази у животу све што му треба, те је и сума његових болова много мања.

Тако у опште пошто је све раније све потребније, то оно и постаје и одржава се све лакше, са све мање напора; што је доцније све је непотребније, све је више луксуз, те се све напорније и теже одржава; човек, луксуз природе, одржава се врло тешко према другим стварима, цивилизација и дух, луксуз човеков, још теже,

Пошто се све доцније све теже одржава, све раније, све лакше, то све доцније тежи да пређе у раније, т. ј. да га нестане, да се изгуби у општијем, моћнијем од себе. Пошто је рад мучан и тежак човеку, пошто већина нижих људи раде само за то, само оно и оно-

лико, што и колико мора да ради и пошто само виши, племенитији људи раде без обзира на успех и корист, на страх и последице од рада, то рад тежи све више да пређе у задовољство, као што и напорно, свесно мишљење тежи да пређе у знање и веровање, у науку, као што и наука и философија теже да пређу у религију и човечанство у фамилију.

II. Пошто раније има мање потреба, те се тим боље и дуже одржава, и мање услова, те тим лакше постаје, и пошто је поред мање потреба раније све задовољеније, — то је *све раније све више спонтано, све доцније постаје са све више напора и болова.*

Тако првобитни телесни органи — стомак, црева, плућа функционишу сами од себе одмах по рођењу, без икакве спреме и вежбања човекова, док за ход и кретање руку треба вежбања и учења.

Тако осећање постаје само од себе без подстицаја и суделовања наше воље и свести, док се разум развија врло споро и тешко, с великом негом, напором и учењем; тако нижи живот одржава се сам од себе, пошто од природе добива све што му је потребно, док све виши живот а највише дух постају и одржавају се само с највећим напорима, пошто је за њих све мање потребних услова за постанак и одржање. Тако и фантазија постаје и развија се без икакве неге, спремања и учења, док за апстрактно мишљење треба дуге и многе спреме и напора; тако и појезија расте сама од себе без заштите, без наставе, док за развитак науке треба и заштите и рада; тако заблуда лако постаје и тешко се потискује, док се истина мора дуго и мучно тражити и не долази никад готова човеку и сама од себе; тако и религија према науци и философији. Док религија, нарочито нижа, расте сама од себе у души човековој, без икакве неге и напора човекових, дотле истине, које траже наука и философија, и за које нема никаквог непосредног подстицаја ни услова не само у животу у опште, него и у души човековој, добивају се само после дугог рада, напора, бораба и болова.

III. Пошто раније лакше постаје и лакше се одржава, то се раније лакше и више преноси и одржава наслеђем него доцније, по томе *све раније све се више наслеђује, све доцније све мање.*

Тело, телесне, физичке особине и снаге, као раније, лакше се и више наслеђују од потоњих снага душе и духа, које се доцније развијају. Најлакше се наслеђују опште форме тела, пропорција појединих органа према другима по величини и снази. По томе се лако наслеђују и оне особине и снаге душе, које више зависе од телесне организације, које су више везане за тело и његов живот и које су према томе раније; тако заједно с општим телесним склопом и

нервним системом наслеђују се и дуговечност или кратковечност, снага и слабост тела, темпераменат и т. д. Тако и уметнички дар, дар за музику, цртање, архитектуру, више је везан за телесни организам него апстрактне снаге; дар за науку и философију и уметнички дар лакше се и више наслеђује него философски.

По томе само оне снаге и наклоности душе и духа наслеђују потомци од родитеља и тиме се одржавају, у колико су оне више моћне да учине ма колику измену у телесном организму; јаке страсти, наклоности, као пијанство, лудило, више ремете телесни организам и нервни систем и остављају дубљег и јачег трага у њему него образовање, ученост, генијалност философска, које се доцније добивају и развијају, те јаке страсти и наклоности као и лудило лакше се и више наслеђују него ове доцније стечене особине и снаге; по томе умне способности најређе и најтеже се наслеђују, те се најтеже и одржавају од других нижих, ранијих снага душе; ум је оно што је најпосле стечено, добивено чисто људским, индивидуалним напрезањем, а никад као наслеђе рода људског, те је и умна снага увек на површини душе и толико слаба да није моћна оставити дубљег трага у организму, да би се могла с осталим снагама душе пренети на потомке.

Што је нешто раније и по томе дубље у организацији, то све дубљи и јачи корен хвата у души и у телу и по томе се лакше наслеђује и одржава; што нешто доцније постаје, добива и развија се, тим му је све мање места у души и телу, тим све плићи корен може ухватити, тим је све више на површини, тим се све лакше ремети и губи, тим се све теже наслеђује. По томе се најлакше наслеђују инстинкти, и свака животиња и сваки човек наслеђују нагоне самоодржања и расплођавања; по томе се и себичност лакше наслеђује, јер јој је дубљи корен у души него племенитост, која се тек доције и само великим напорима, негом, самоваспитањем добива; тако се и осећања, чулне способности и моралне и неморалне склоности и нагони много лакше наслеђују него доцније развијене и стечене умне способности; тако се и раније и дуготрајније навике и склоности родитеља лакше наслеђују него њихове доцније добивене навике и расположења.

По томе у опште душа, као ранија снага и више везана за тело него доцнији дух, лакше се — пре наслеђује непосредно с родитеља на потомке него дух и његове снаге. Душу имају и животиње, духа има само човек, и душу имају сви људи, духа само мало њих; душа се преноси наслеђем с родитеља на децу, јер је по-

требан атрибут животињског живота; дух се преноси и наслеђује само преко историје; душа је тековина целог рода и њу наслеђује цео род, сви људи; дух и ум јесу тековина само појединих узвишених личности људских и тековину појединих духова не наслеђују њихова деца и потомци ни род људски него само поједини умови т. ј. историја човекова, јер само они и чине историју човекову, те се дух и ум могу наслеђивати само преко историје и кроз њу.

И у области духа лакше се и пре наслеђују дарови и наклоности за изучавање ранијих ствари, као што су простор, број — математске склоности и дарови, него за доцније апстрактне науке. И од свега духовног најтеже се наслеђује и одржава у једном роду генијалност, пошто је то најмање лична снага, највише историјска, те се по томе најмање може преносити непосредно с родитеља на потомке.

IV. Пошто се раније лакше одржава од доцнијег, то све раније све је мање пропадљиво, све се мање може уништити, и по томе све доцније све лакше пропада, све се више и лакше може уништити.

Тековине духа, разума, мишљења и истине, свест, појмови и идеје, духовна напрезања читавих нараштаја, народа и времена пропадају без трага, док споменици материјалне културе и архитектонски, одржавају се много дуже и преживљују доцније пропадљивије споменике и тековине народа и времена; тако и хуманост, племенитост, разум, образовање, ученост могу потреси уништити у поједином човеку, док се никад не могу уништити сурове, чулне, животињске особине и снаге душе; тако потресима у природи и општим законитим процесом пропада и сав органски живот, док се ствари и снаге неорганског света никад не могу уништити. Тако и првобитно чуло пипања никад се не може потпуно уништити, пошто је раширено по целој површини тела, док сва остала доцнија чула могу се изгубити и уништити и то тим пре што су доцнија т. ј. виша, као око и уво.

По томе све раније све се мање може потрошити, све доцније све се више и брже троши, пошто је ранијега све више, доцнијега све мање.

V. Пошто све раније има све мање услова и све мање потреба, све лакше добива све оно што му треба, све лакше задовољава своје потребе, то је *све раније све више задовољено, задовољно и срећно, све доцније све је мање задовољено, задовољно и срећно.* За животиње има највише хране на земљи, за дух најмање; живо-

тиња је увек засићена на столу живота, дух ретко кад, јер и што има мало хране за њега на земљи, она се мора дуго тражити и дубоко копати; тако и за ситније, ниже духове људске има много више хране, јер му треба простије и ситније, обичније хране које има свуд у животу, него за високе, племените духове, који се увек морају мучно дизати изнад земаљског, изнад стварности и садашњости, да би нашли хране себи. Отуд је земљин свет, овакав какав је, идеалан само за камење, савршен само за биље и животиње, добар и леп само за нижег, животињског човека, док је горак за онога који дубоко осећа, неразумљив за оне који мисле. Природни, дивљи, животињски човек много је задовољнији и срећнији у животу него историјски, племенити, виши човек, и што је дубља душа, што је виши дух, тим га је све теже задовољити, тим је све мање срећан.

ГЛАВА 9.

Пошто све доцније све лакше и брже пропада и нестаје га, пошто се све теже одржава, то све доцније све мање траје и по томе све раније све више траје, све је трајније, све доцније све је пролазније. Трајност ствари пропорционална је њихову приоритету у времену.

1. Трајност ствари пропорционална је њихову приоритету у времену; што нешто раније постаје тим више траје, што доцније постаје тим мање траје.

1. — Унутрашње планете, које су се доцније одвојиле од сунца, давно су се охладиле, док се спољне планете, које су се прво одвојиле од сунца, још налазе у стању врло мале густине; дакле доцније унутрашње планете брже живе од ранијих спољних; и кад живот на унутрашњим планетама буде прошао све фазе, кад сав виши живот, и човеков и органски, буде на њима потпуно изумро, оне ће, по механичким законима астрономије, пре и вратити се сунцу од спољних планета. По томе ће сунце, заједничко централно тело свих планета, од којег су се оне сукцесивно одвојиле и које је према томе старије од свих њих, и преживети их све.

Тако ће механичко кретање мртвих маса козмичких, које је првобитније од свега органског живота, трајати и даље, пошто се сав органски живот буде давно угасио; органски живот као доцнији моменат општег процеса траје врло мало према трајности првобитнијих момената. А пошто ће закључним падањем планета на сунце настати опет магловити хаос, којим је процес света и почео, то ће се у њему изгубити они доцнији моменти тог процеса: хармонија, гравитација, еволуција, пропорција. По томе су и хармонија данашњег комоса, и гравитација и еволуција, као доцнији моменти општег процеса, до којих се дошло тек после дугих времена, само пролазни тренуци у вечитом процесу света; и као доцнији много мање трају од првобитнијих момената његових; као што је до појмова гравитације и еволуције људски ум тек доцније дошао и није их

увек било у њему, тако се и до гравитације и до еволуције тек доцније дошло у стварном процесу света, није их увек било у свету и неће их до века ни бити; њих ће дуго преживети првобитнији моменти, стања и снаге света.

Као што је мрак првобитно стање општег процеса, пошто се светлост тек доцније одвојила од топлоте, тако ће све већим хлађењем сунца све више и нестајати светлости, као доцнијег стања, док ће топлота и тежина преживети све остале снаге, као што су и првобитније од свих, као што и у опште светлости брже нестаје него топлоте.

И козмичке силе, првобитније од земаљских сила, као што раде свагда и свуд на земаљској површини, деловаће на земљу и онда кад земља изгуби све своје сопствене снаге, кад телурске снаге као доцније буду потпуно престале радити.

И неорганско у човеку као и у свакој животињи, као првобитније од доцнијег органског, и преживљује све органско у њима; неорганске снаге и делови остају и онда кад потпуно нестане живота и свих органских снага и делова у телима.

2. — И код човека, који је најдоцнији моменат општег процеса и за кога према томе има најмање времена у свету, кога ће преживети сви ранији моменти од њега, — сви природни, првобитни моменти трају много дуже од доцнијих његових социјалних и историјских, стечених особина и снага, као што је природа у опште старија од човека и као што је све природно код човека првобитније од хуманог, историјског; ова иста данашња природа преживела је првобитног, природног човека, преживела је све досадашње расе, народе и државе човекове, као што ће преживети и цело човечанство.

Закони природе, — механички, физички, хемијски, физиолошки, закони тела владају човеком од његова зачетка до распадања у гробу; закони социјални и историјски, закони друштва и духа, трају само од зрелости његове, додирују живот његов само у мало ограничених тачака, док га закони природе обухватају целог и за време целог живота; социјални и историјски човек само је један пролазан моменат у животу човекову; природни човек траје цело време живота и дуго преживљује социјалног и историјског човека. Природни човек дуго ће преживети историјског човека, кад нестане и племена и народа и држава, и културе и цивилизације човекове, као што је дуго пре њих и постајао. Тако је сва цивилизација и сва историја човекова само последњи, највиши, најфинији, најслабији и најпролазнији звук опште хармоније света. Животињско,

природно у човеку, тело и његове потребе и првобитне снаге душе, давно преживљују све што је доцније у друштву и у историји стечено, и код сваког појединца и у целом човечанству.

Тако наслеђе, првобитнија, природнија снага живота од доцнијег прилагођавања, траје од почетка до свршетка живота, траје и онда, кад је прилагођавање свршено; све особине и снаге добивене наслеђем, које човек донесе собом на свет, преживљују све оно што је човек у друштву задобио. Тако оне особине човекове, које је задобио у првобитно доба свог дивљег природног живота, преживљују све оне особине и снаге, које су племена и народи добили у току историјског живота, на потоњим стаништима, јер су ове доцније више спољне и по томе више површине и по томе слабије и пролазније, док су оне првобитније дубље, више унутрашње и снажније.

Првобитније физичке потребе човека, потребе тела, дуже трају и преживљују потребе душе и духа, као доцније више потребе, као што болови и радости душе и духа трају само за кратко време зрелости човекове, док телесни болови и радости увек трају и тело је увек за њих способно. Тако и говор телом, првобитнији од потоњег говора речима, језик телесних покрета и израза лица, траје и онда кад говора нестане и кад човек не говори или изгуби способност говора, као што се по телу и лицу човекову могу читати извесна стања и расположења унутрашњости његове, кад он и не говори. Тако осим говора речима и све оне функције које су доцније развијене у процесу нестајања и распадања раније нестају (полност, мишљење) од првобитнијих, елементарнијих функција (варења, дисања).

3. — И у души човековој много су трајније оне природне првобитне особине и снаге, које човек у зачетку свом донесе заједно с телом на свет, а мање трају оне које човек доцније стече васпитањем, искуством, изучавањем, као резултат друштва и времена — историје. Први моменти душе, први афекти и осећања, који се буде у човеку и који су старији од свих потоњих добивених снага и особина, прате човека кроз цео живот, свеже су и онда кад се угасе снаге духа и умиру заједно с телом. При природном слабљењу живота свести у сну, пијанству, болести, нестаје прво интелектуалних способности и тековина, које су најдоцније по постанку, за тим нестаје и моралности, а остају и трају и даље првобитна, дубока расположења, осећања, тежње и склоности душе човекове, које свест за свог живота претрпава и крије у дубину душе. И у роду се дуже одржавају осећања, јер се више наслеђују, него ин-

телектуалне склоности и снаге; осећање, које много спорије постаје од сазнања, постаје пре њега и траје и онда кад сазнања нестане. Отуд човек раније престаје да мисли него да осећа; осећање, чула, њихов живот и њихова дизања до илузија и фантазије, трају од почетка живота човекова на земљи и трајаће до свршетка његова; разум траје само кратко време живота појединог човека и целог човечанства, као што и првобитни човек и сваки човек у доба детета осећају, али још немају разума.

Тако за првобитне афекте, нарочито за страх, душа је увек способна, пошто за одржање живота мора бити способна за њега, док за доцније више афекте, љубави, радости, бриге и туге, она није увек способна и раније престаје да буде способна за њих него за првобитније афекте. Љубав је онако исто моментана и пролазна као и свест и слободна воља; љубав је врхунац и с ње се брзо силази у трајније стање равнодушности и живота; тако и туга и брига дуже трају од радости и милине. Тако су ранији нагони, одржања, храћења, трајнији од доцнијих, као што је расплођавање, које доцније настаје и пре се гаси од првобитнијег нагона храћења. Тако и чуло општег осећања, коже, првобитније од свих других чула, трајније је од свих њих; и онде где нема никојих других чула има њега, као и кад нестану и не помажу више сва друга чула, где их је било и где их има, чуло коже остаје и даље.

Тако првобитније снаге душе трају дуже од доцнијих снага њених и снаге душе у опште, афекти, сензације, страсти, првобитније од потоњих снага духа, трају дуже од њих и преживљују их. Свест, највиша тачка до које се душа само мало људи пење и на којој најмање времена остаје, јесте само пролазан моменат у процесу живота човекова; оно првобитно нагонско и рефлекторно траје и онда кад свести нестане; животињско и вегетабилно преживљује све човечно. И најсвеснији људи проводе до три петине свог живота у сну, незрелости, детињству — у несвести; свест траје најмање времена код свих људи. Као што се много брже прелази из свесног у несвесно него из несвесног у свесно, као што у целој историји земље доба живота траје само један мали разломак целог времена њена, тако је иста пропорција свесног према несвесном животу код сваког човека, код сваког народа и у целом човечанству.

И међу снагама духа, првобитније — посматрање, разликовање, упоређивање ствари у простору дуже трају и дух је за њих увек способан, док апстрактно мишљење, снаге генералисања, уједињавања, везивања трају кратко време и способност духа за њих брже се губи. Тако дух прво види и појима радњу, тек доцније до-

лази до појма бивања, до мисли, и радњу је човек увек ценио и увек ће ценити, док је мисао тек доцније добила вредности, и има вредности само за мало људи. Тако се и у памћењу најдуже задржава форма предмета, која се прво види; боја предмета, доцнији атрибут ствари и која се доцније опажа, брже се губи из памћења.

Тако снага духа, доцнија од снага душе, пре нестаје од ових, а живот, првобитнији и од душе и од духа, преживљује обоје и трајаће и онда кад нестане душе и духа.

4. — Лепо и манифестовање лепога у уметностима првобитније је од свих осталих манифестација историјског духа људског, и као што је постојало пре свих трајаће и онда кад свих нестане; тражење и обожавање лепога трајаће и онда кад нестане тражења доброг и обожавања истине; на свима ступњима свог живота у историји човек је волео лепо, тражио и стварао лепо, само што се укус мењао; појезије је било увек и биће је увек; стари песници и данас су свежи, док су системи старих философија и наука давно заборављени; уметности остају једном народу и онда кад изгуби своју слободу и самосталност, кад заборави своју литературу. И у самој појезији најдоцнија форма њена, драма траје и цвета најмање времена код свих народа, она је први цвет у општем цветању цивилизације једног народа, и као што цветно доба народа најмање траје од свих других епизода живота његова, тако и цвет драме нестаје с пролажењем цветног доба народа; у првобитнијим формама појезије излива се душа сваког народа и даље, кад се угаси драма његова. Тако и међу пластичким уметностима архитектура, најстарија од свих, преживљује их све; производи архитектуре трајнији су од производа свих осталих уметности; пирамиде, грчка и римска зидања трају и данас, кад су њихови народи постали већ дубоки слојевии историје човекове. Тако језик и укус у драми, роману и животопису брже застаревају и заборављају се него језик и укус архитектуре и лирике, првобитнијих и природнијих, као што је лепо у природи првобитније и трајније од лепога код човека и у његовој уметности и лепо у природи трајаће и даље кад свега лепог код човека нестане.

5. — Религија, првобитна историјска форма вере, старија је од свих доцнијих историјских форма, манифестација и институција човекових — старија је од племена, народа и држава, од морала, литературе, философије и науке. Народима који су губили политичку самосталност остајала је с појезијом и језиком само религија, да им столећима живота у мраку без историје чувају свест о њихову племену и националности. Из религије су потекле философије

и науке и у њу ће се најпосле оне и вратити; све философије и науке теже да постану религиозне, сви резултати философија и наука теже да постану религиозне догме. Доба философије и науке код сваког народа, као и код сваког човека и у целом човечанству, траје најмање времена, док их религија прати од колевке до гроба; као што у мраку, кад човека издаду сва друга чула и не помажу му више, остаје му само пипање, тако и народу и човеку кад свега другог нестане, кад му не помажу више ни философија ни наука, остаје му само религија, да њеном кандионом светлошћу назире у мраку, у ком је остао. Тако су науке и философија само пролазна фаза у историји ума људског, као што су законитост и хармонија пролазне фазе у процесу света. И у наукама и философији мисли, идеје, старије од система, преживљују их и узимају у процесу историје друге форме; док систем, најдоцнији део философије, најмање траје, те се најбрже распада, те се сваки систем у процесу времена сведе на једну или неколико идеја.

И сви заостаци из старих и најстаријих времена најдуже се одржавају у култу, док их је из живота и свести давно нестало (воштане свеће), и код свих народа језик религије увек је најстарији и по томе најмање разумљив, преживљујући народе, који су њим говорили; отуд неразумљиве речи у гатању и бајању и у култу, које су давно преживеле народе, који су их говорили и знали им смисла.

И првобитна форма религије, обожавање појединих ствари и снага дуго ће преживети потоњу форму њену, монотеизам, највиши ступањ религије, на којем се она пење до философије и са којег философија силази у религију; монотеизам је философска религија и са нестајањем свести и разума нестаће и њега из духова људских.

6.— Тако је и језик старији од народа и државе, од литературе, философије и науке и он их све и преживљује; кад један народ изгуби своју државу и своју политичку слободу, остаје му с религијом и појезијом само његов језик. И кад један народ умре, остаје му његов језик или као свети религиозни језик или као језик литературе и виших слојева друштва.

7. — Као што је свуд опште првобитније од појединог и преживљује поједино, тако и у друштву људском човек је старији од племена и народа, који су само разне поједине форме човека, разне боје које је човек у процесу историје узимао на себе, и кад се исцрпи живот племена и народа остаће само човек, који ће преживети све историјске индивидуалности своје. Индивидуалност човека развија се тек доцније у друштву, под упливом историје и времена и као доцнији појав она је пролазна и брзо је нестаје; отуд

ма колика да је индивидуалност појединог човека, ма колико велики поједини човек био, он је велики само за своје доба. Тако и прва форма друштва човекова, фамилија, остаје и онда кад се угаси живот појединих племена и народа и фамилијарни савези остаће последња форма друштва човекова; фамилија ће преживети доцније пролазне историјске форме друштва — народе и племена; фамилија је прва и последња инстанца свега друштва људског. А пошто су закони постали потребни тек с већим друштвима, док су за владе фамилија били довољни обичаји, то ће и обичаји, старији од закона, и преживети законе, пошто и сами закони друштвени теже све више да пређу у обичаје, као што и свесно прелази у нагонско и слободна воља у навику. Тако ће и потчињеност човека човеку, први услов и прва потреба сваког друштва, преживети све доцније историјске форме и покушаје друштвене; потчињености било је увек, само што је у току историје човекове узимала разне форме на себе, од античког ропства, основаног на етничким разликама, до умне зависности и потчињености масе друштва, које никад нестати неће.

И у животу народа прво доба, доба консолидовања и стварања једног националног језика, траје дуже од свих осталих доба живота његова, а од свих доба живота једног народа најмање траје, најбрже пролази цветно доба његово, кад се народ пење на врхунац своје снаге, кад му остаје довољно снаге за стварање лепог, великог и племенитог у уметности, литератури, науци и философији; са тог врхунца сваки народ брзо силази.

Тако су и прва практичка открића и проналасци — ватра, оруђа, земљорад итд. — и прве потребе човека и сваког друштва, и те прве потребе ће преживети доцнију мању потребу доцнијих открића и проналазака. И као што ће обичаји преживети законе, као што је практички живот старији од духа, од теорије, тако ће најпосле практички живот преживети све теорије, пошто оне све постају из њега, враћају се у њега и служе њему, пошто теорија стоји према пракси живота онако исто као што стоје закони према обичајима.

8.— Тако је живот света само један сахат, на коме цео човеков живот, кроз целу историју његову, траје само један секунд, органски живот један минут а неоргански, механички живот материје цело време. Све доцније брже живи, брже га нестаје од ранијег, а пошто је све доцније све савршеније по организацији својој, све пропорционалније комбиновано, од неорганског живота до човека и од првих држава до једног човечанства, то све савршеније и пропорционалније мање траје од простог и једноликог. Пошто је пропор-

ција последња принцип општег живота и пошто све потпунија и савршенија пропорција настаје све доцније и у човеку и у његову идеалном друштву достиже свој врхунац, то ће од свих ствари, од свих стања најмање трајати оно идеално стање пропорције света, кад сви елементи општег живота, кад све ствари и све снаге и у друштву човекову као и у природи буду заузимале своје право место у скали света, у тој једној ограниченој целини простора и времена, према времену свог постанка и по томе према својој величини, снази, вредности и трајности, кад свака ствар буде онолико добивала од опште снаге, колико јој треба и само онолико колико јој треба и кад према томе свака ствар буде имала своју праву вредност. Тај *једновремени* живот свих ствари, свих елемената општег живота, једних поред других, трајаће најмање времена од свих стања. Нестајањем свега доцнијег, сложенијег и различнијег и враћањем у све простије, једноликије и раније и по томе претезањем и превагом свега ранијег, простијег, једноликијег, нестајаће све више и те идеалне пропорције свега.

И кад буде нестало свега доцнијег и вишег, остаће само човек са својим животињским, физичким, органским потребама и животом, да дуго преживи сав живот и развитак духа свог у историји и сву своју цивилизацију. Цео живот човечанства од почетка до свршетка јесте најмањи део живота земљина; он је најтежи конач у сплету живота њена, најфинији, најслабији, последњи звук хармоније живота њена, који се мора прекинути и изгубити при најмањем потресу и преврату њену, у почетку губљења енергије њене. И слабљење, гашење живота земљина мора се прво дотаћи живота човечанства, и кад земља буде почела умирати, човечанство т. ј. човек прво ће подлећи општој смрти а за њим и остали органски живот, јер земља одржава човека са свом његовом цивилизацијом само сувишком свог живота и своје снаге, и опадање земљине енергије мора ће се прво осетити у нестанку човечанства, које је само лукеуз њена живота. И најпосле ће земља опет остати нема, као што је првобитно и била.

Тако ће само онога увек бити, чега је увек било; што је ма кад у времену постало, ма кад ће га у времену нестати; само оно никад нестати неће што никад постало није.

Пошто за све раније све више има времена и по томе пошто за све доцније све мање има времена, пошто све доцније добива све мање од опште, одређене, ограничене количине времена, то за све доцније време има све веће вредности и значаја, пошто га све мање има, и по томе за све раније време има све мање вредности и зна-

чаја, пошто га све више има. По томе највише вредности има време за човека, најдоцнији моменат општег процеса и то све више што улази даље у историју, што се пење на све већу историјску висину, а све мање што је првобитнији, природнији живот. По томе од свега људског време има највише вредности и значаја за дух људски, последњу и најфинију снагу општега, природе, који буди само све даља и виша историја човекова.

II. Пошто је раније трајније и потребније, то је све раније трајнија потреба и по томе све доцније све је малотрајнија, све пролазнија потреба; све доцније јесте потреба само појединих времена, само појединих момената.

Сунце са својом топлотом и светлошћу, ваздух, вода, биље требали су човеку у свима временима и остаће му потребни за цело време његова живота; потреба животиња доцнија је потреба и животиње пре ће престати да буду човеку потребне од осталих ранијих ствари. Првобитније потребе ватре и оруђа јесу потребе човекове у свима историјским временима, док су потребе штампе, железнице, телеграфа потребе само појединих, доцнијих времена. Телесне потребе, потребе језика, земљорада, архитектуре, религије, фамилије, првобитније су потребе, те ће и дуже трајати и преживети доцније духовне потребе, потребе виших уметности, науке, државе и народа, које су потребе само појединих времена, пролазне моментане потребе човекове у процесу историје. Тако ће првобитне ниже и теже снаге душе човекове, завист, себичност, суровост, лукавство, подлост и грабљивост, преживети и хуманост и племенитост, и љубав и братство, пошто ће у све тежој борби за живот и храну све мање имати места за тако fine и слабе ствари као што су племенитост и љубав, и пошто ће потреба суровости и грабљивости преживети потребу хуманости и братства; животиња у човеку преживеће хумано у њему; живот ће преживети правду и истину.

III. Пошто је све раније све трајније, то је и вредност и значај ранијих ствари трајнија, траје дуже времена; по томе све доцније ствари имају све пролазнију вредност и значај, све доцније ствари имају вредности и значаја за све краће моменте живота и историје.

По томе вредност неке ствари тим је већа што заузима више простора и времена. Фамилија и језик, ватра и оруђа, земљорад и религија имају вредности у свима временима човекова живота, на свима ступњима човекове историје; државе и народи, штампа и електрицитет, наука и философија, као доцнији историјски моменти, имају вредности само за поједина времена историје, за поједине ступње живота и све пролазнију, малотрајнију вредност што доц-

није настају. Ватра има вредности од првих до последњих времена човекова историјског живота, штампа има вредности само од неколико столећа, док за сва остала огромна ранија времена штампа није имала никакве вредности, те је није ни било, као што ће јој све даљим процесом историје вредност све више опадати, као и осталим доцнијим моментима историјског живота човечанства.

IV. Пошто доцније зависи од ранијег и пошто је раније трајније од доцнијег, то је и зависност доцнијих ствари од ранијих ствари трајнија него њихова зависност од доцнијих ствари; све раније све је трајнији услов доцнијег.

Човек се никад не може ослободити зависности од првобитнијих ствари, од сунца, ваздуха, воде и земљишта, од неорганског и органског света на земљи; а са све даљим прогресом човек се све више ослобођава зависности од доцнијих момената општег процеса и живота; данас цивилизација човекова не зависи више од спољне природе, од zgodних места и крајева на земљи, од којих је зависила у првом дизању свом, као што ни појмови и идеје човекове не зависе више од спољне природе и њена уплива и њених утицаја, као што су сви први религиозни појмови, као и појам геопентрике, производ уплива спољне природе на душу човекову; ум човеков као и сав напредак цивилизације његове зависе све више само од ранијих дубљих снага, ранијих од спољне природе, које су деловале пре него што је спољна природа настала, пре него је природа добила спољну форму своју. Са све већим разумевањем природе, све већим овлађивањем њеним првобитнијим механичким снагама човек се све више ослобођава зависности од животињског света, животињске снаге све му мање требају. Све виши разум све се више ослобођава зависности од доцнијих момената, зависећи све више само од ранијих момената и снага; све виши разум ослобођава се зависности од чула; да би разумео историју, човек не мора видети ствари и времена, пошто их не може видети; да би разумео историју, историку не треба ствари ни предмета. Све виши разум све се више ослобођава зависности од тела, од друштва, од свога времена, од садашњости, као и од спољне природе, све се више ослобођава зависности од свих доцнијих момената. Тако ће се човек у процесу историје ослободити зависности од државе и од народа, од науке и философије, од доцнијих момената свог историјског живота, али се никад неће моћи ослободити зависности од природе, фамилије и религије, од ранијих историјских момената. По томе и човек и дух тим су виши, што у свом кретању мање зависе од садашњости а више од прошлости, што су слободнији од уплива са-

дашњости, свога друштва, свога времена, свога тела; по томе су највиши духови најслободнији људи, јер се само они дижу изнад садашњости, не зависећи од ње, од њених потреба и њених подстрека, као што се све виша душа и све јачи дух све више ослобођавају зависности од моменталних чулних подстрека и стимула садашњости.

Пошто је тако човек најзависнији од свих ствари у природи и пошто су сви људи зависни, то би се класификација људи могла извести према томе од чега који човек зависи. Што је нижи човек, све више у својој души и у свом духу зависи од најближе, најнепосредније спољне природе, од земље и воде, брегова и равница, биља и животиња, од свога тела и његове организације, од друштва и времена у којима живи, од своје садашњости; што је виши човек, све је слободнији од зависности од тих доцнијих чулних момената.

V. Пошто све раније упливише и одређује све доцније и пошто је све раније све трајније, то је и улив све ранијега све трајнији, улив све доцнијега све пролазнији, све мање траје.

Човек се никад не може ослободити уплива и владе сунца и основних неорганских снага и појава, док са све већим прогресом све се више ослобођава владе и уплива доцнијих момената — човека, животиња, биља, земљишта, климе.

ГЛАВА 10.

Пошто раније све више траје, то све раније заузима све више од општег одређеног времена. Трајност и трајање ствари пропорционалне су времену потребном за њихов постанак; што нека ствар више траје, треба јој више времена да постане; да би нека ствар трајала дуже, треба јој више времена да постане и да се развије, и што јој више времена треба да постане, тим више траје и тим више треба да траје. По томе што нешто раније постаје, то више заузима од опште ограничене целине времена и по томе што је нешто позније заузима и добива све мање од тог истог времена. Оно што је најраније, заузима цело време општег живота и по томе преживљује све доцније моменте, најдоцније заузима најмањи део тог истог времена. Што је нешто раније, тим спорије постаје и спорије нестаје, и по томе што је нешто доцније брже постаје и брже нестаје. Пошто све ранијем треба све више времена и заузима све више времена, то за њега и има све више времена; за све доцније има све мање времена.

Пошто је цео свет заједно с човеком у целој историји његовој само једна једина велика целина, одређене величине, снаге и трајања, и пошто су се из те првобитне једне велике целине одвајале поједине ствари и поједини делови извесним редом у времену, то по оном истом реду, којим су се ствари одвајале и постајале у времену, оне заузимају своје место у простору времена, у тој једној великој ограниченој целини времена. По томе што нека ствар раније настаје она заузима више времена у општој целини времена и што доцније постаје све јој мање времена остаје у тој једној ограниченој, општој целини времена.

1. — Морало је проћи стотинама милиона година, док се земља одвојила од првобитне једне целине са сунцем и осталим планетама и док се од првобитне високе температуре охладила до данашњег ступња. И десетинама милиона година прошло је од како су се сви земни слојеви наслагали, док земља није добила данашњи

облик. И у тој ограниченој целини времена живота земљина највише је времена требало за формацију првобитног слоја њена, кад још није на њој било никаквог органског живота, док за формацију последњих слојева њених, терцијарног и квартерног, носилаца вишег, органског и човекова живота, требао је један врло мали део тог времена.

Ма колика била цифра тих времена, износила она десетинама, или стотинама или хиљадама милијона година, пропорција ранијих и доцнијих момената тог процеса живота земљина остаје једна иста; поделило се цело време живота земљина на милијон или на хиљаду или на стотину или на десет делова, пропорција времена ранијих и доцнијих момената процеса земљина живота остаје иста; први моменат заузима највише времена, доцнији моменти све мање, најдоцнији моменат заузима само један врло мали део целог тог времена.

И пошто су биље и животиње првобитнији моменти живота земљина, пошто су настали много пре од човека, то и постајање биља и животиња заузима много више времена од постајања човека; биље и животиње давно су постојали пре него се јавио човек.

2. — Најдоцнији моменат процеса земљина живота јесте човек; много после пошто су се наслагали земљини слојеви, пошто се земља довољно охладила и пошто су већ давно постојале биљке и животиње, јавио се и човек на земљи, тако да је цело време човекова живота на земљи, од како се јавио на њој до данас, само један врло мален део оног времена, које је било потребно земљи да постане оно што је данас.

И првобитни период живота човекова на земљи заузима највише од целог времена живота човекова. Највише времена требало је човеку, док се одвојио од њему најближих животиња, док је спремио физички основ за свој потоњи духовни развитак. Мање од тог времена заузима други период човекова живота, за које су се време из специје човека, одвојеног од животиња, одвојили варијетети човека, од којих су данашње расе само бледи остаци; док су се из једног пра-типа људског рода одвојиле природне и историјске индивидуалности човекове. Још мање времена заузима трећи период човекова живота, од како се јавио као засебна специја, диференцирана у варијетете, док није почео употребљавати ватру и оружје, прва оруђа у борби за живот, први ступњи на које се човек уздигао изнад животиња; док није учинио прва открића и проналаске и док се није језик почео развијати; док су постала прва друштва људска. Четврти период човекова живота, од како

је почео употребљавати ватру и оружје, од како је створио језик и прва друштва па до првих држава, заузима много мање времена, и доцнији, пети период, који се вулгарно искључиво зове историја човека, од првих виших појава друштвеног живота, од првих држава до данас, заузима најмање од свега времена човекова живота на земљи.

Пошто је цео живот човека на земљи само један деривативан моменат општег процеса, пошто су и човек и животиње и биље и земља само поједини моменти општег процеса, пошто све то чини само један процес, то и у процесу свега влада једна иста пропорција; пропорција времена појединих периода живота човекова јесте иста пропорција времена појединих периода живота земљина. Као што је првом слоју земље требало највише времена да се сталожиа доцнијима све мање, као што први период земљина живота заузима највише времена а доцнији све мање, тако и први период човекова живота заузима највише времена, доцнији периоди све мање, па узели које било цифре за целу суму времена живота земље и живота човека; последњи моменат заузима стотину пута мање времена него први моменат и у животу човека и у животу земље. Да се човек из једног друштва које је имало језик, које је употребљавало оружја и оруђа, које се дигло до извесне религије и до извесних моралних појмова — да се из тог стања дигне до данашње културе и цивилизације, до висине данашњих појмова о свету и о себи, требало је човеку 20—30 хиљада година, а од првог појава човека до тога стања требало му је стотинама хиљада година. До првих основа све цивилизације своје, до језика, фамилије, оружја и оруђа, човек се дизао веома мучно и тешко, отуд веома споро и лагано; на већ једном добивеним основима култура и цивилизација човекова развијале су се све брже, што су доцнији моменти процеса историје његове; од првог момента човекова живота до фетишизма, политеизма и ропства има много више времена него од политеизма до данашњих теорија и принципа у религији, науци и философији и до данашњег слободног човека у друштву људском. Тако је кретање у историји природе много спорије него у историји човека; и кретање човека у периоду његова природног живота много је спорије од кретања његова у периодима његова хуманог историјског живота; што су више савлађиване препоне прогреса, тим ја и сам прогрес ишао брже.

3. — Тако и развитак тела човекова, првобитнијег момента, заузима много више времена него развитак његове душе и духа, који настаје тек доцније. Тако и осећања много спорије постају и крећу

се од представа и мисли; тако човек осећа много пре што много доцније или никад не разуме, као што је и човечанство много шта осећало, слутило давно пре, што се тек много доцније дигло до јасних појмова и мисли, што се тек много доцније разумело. Тако су и обичаји постојали давно пре него што су настали први закони. Тако је и за прва открића и проналаске ватре, оруђа, земљорада требало десетинама и стотинама хиљада година да буду учињени, док огромна већина потоњих проналазака збија се у кратком времену од неколико столећа. Тако је и за језик требало много више времена да постане и развије се него за све остале потоње моменте историјског живота човекова; преисторијски живот језика заузима много више времена него историјски живот његов; па и у историјско доба од првог историјског јављања сваког народа, од првог оснивања своје државе па до првог цвета његове литературе на свом језику, треба сваком народу око 1000 година; тако конач језика и појединих народа и целог човечанства иде много дубље и у историју, у прошлост него конци доцнијих момената — државе, литературе, философије, науке. Тако и религији, првој манифестацији духа човекова, требало је много више времена да постане него свима осталим доцнијим формама, у којима се сукцесивно испољавао историјски дух човечанства; религија је старија по постанку свом и заузима много више времена од свих народа и држава, од свих философија и наука. Па и за ширење религиозних идеја треба стотинама и хиљадама година, док се философске и научне идеје шире много брже, пошто су им и кругови ширења много ужи од круга религиозних и естетичких идеја.

4. — Тако свему ранијем треба све више времена да постане, свему доцнијем све мање. Земљи су требали милијони година, док се толико сталожила, да може носити виши живот на себи, органски и хумани; човеку је требало стотинама хиљада година, док је дигао прве основе свог вишег историјског живота и на тим основима његово кретање кроз историју иде много брже; све већим савлађивањем препона све је мање времена потребно за оне исте послове, за које је човеку требало пре много више времена. Један добар пароброд преплови данас пут за неколико недеља, за који је финичким флотама требало две три године; Магеланов пут око земље трајао је 1184 дана, а данас се тај пут може извршити за два-три месеца; пут Васка Гаме из Португалије до Калкуте и натраг трајао је две године, а данас прелазе лађе тај пут за 50—70 дана; данас се за мање времена прелази Антлантук него што је пре требало од Париза до Марсеја; исти суви пут, који се пре двеста година прелазило

за сто сати, прелази се данас за 4—5 сати. И за остале радове треба све мање времена. Да би се машином могло испрести око 366 фуната памука, треба утрошити на то 150 радних сати, а да би могли испрести исту количину памука ручним алатима, треба 27000 радних сати, дакле 180 пута више; један једини штампарски радник изради данас толико колико пре 200 преписивача; парни плуг изради за сат онолико колико би израдило 66 радника; једној патрицијској кући у Риму требало је некад неколико радника да самељу у ручним жрвљима онолико брашна, колико је требало тој једној кући, данас један парни млин самеље за дан толико колико би требало целом Риму. Тако и историјски заплети и везе, који су пре трајали столећима, данас се решавају за и сабијају у много мање времена, као што и у области душе осећања много спорије постају и крећу се него мисли.

И пошто се раније заузима све више времена и пошто је та једна целина времена, у којој има све да проживи, одређена и ограничена, то, као што за све раније има све више простора, тако за све раније има и све више времена; по томе за све доцније остаје све мање од општег одређеног времена.

ГЛАВА 11.

Пошто раније траје више времена, лакше се одржава и по томе дуже траје, то се све раније све теже кида и по томе све раније делује и траје све непрекидније; по томе све доцније све се лакше кида, по томе све мање непрекидно делује и траје, траје и делује са све већим прекидима.

1.— Првобитне, козмичке снаге раде непрекидно на земљи, делујући на цео њен живот, спољни и унутрашњи, и на живот свега на њој, док чисто земљине снаге не раде свуд и увек. Тако сунце непрекидно, непосредно и посредно делује на земљу и на живот свега органског и психичког, биља, животиња, људи, цивилизације и историје човекове, дајући све потребне снаге за живот свега, одржавајући и преображавајући све, дајући непрестано и непрекидно услове свега што треба да постане и да нестане.

Тако механички закони делују непрекидно свуд и свагда, од кретања козмичких тела до кретања човекових мисли, хемијски закони делују са мањим прекидима, биолошки са већим, док се психолошки и историјски конци, као најфинији и најтањи, најчешће и кидају. Тако и наслеђе, првобитна снага органског живота, делује непрекидније него доцније прилагођавање и резултати доцнијег прилагођавања прекидају се нестајањем индивидуалног живота, док се наслеђе одржава трајно и непрекидно. Тако и вегетативно у сваком органском телу, као првобитније, делује и траје непрекидније од анималног; вегетативне функције ритмичније су и равномерније у својој радњи, пошто њихови услови и стимули делују непрекидније, него анималне функције; услови дисања делују непрекидније него услови кретања и осећања чисто анималних функција. А пошто све доцније живи, расте и развија се само на рачун ранијег, добивајући хране и снаге само од ранијег, то и вегетативне функције бивају живље за време спавања, пошто им ни ани-

малне ни психичке функције не одузимају снаге као у будном стању. Тако прва функција, дисање, које почиње од првог тренутка одвојеног живота и не престаје кроз цео живот, и у свесном и у несвесном стању, и у здрављу и у болести, траје и делује непрекидније него храњење.

Тако и све анимално, физиолошко, као првобитније, делује и траје непрекидније него доцније психолошко, пошто се само оно преноси и одржава наслеђем и по том непрекидније траје и делује, што може да остави физичког трага у организму. Тако радња чула и мозга прекида се при јачим потресима и за време спавања, и за време спавања прво се умара око и прекида своју радњу, док дисање, радња срца, циркулација крви, трају и даље непрестано. Процес храњења јесте непрекидни процес у телу, пошто је у њему непрестано обнављање материјала потребног за одржање живота и радњу, непрестано рушење старог и стварање новог. По томе и првобитна системна осећања, која поничу у целом телесном систему услед органских процеса — осећање варења, дисање и т. д. делују и трају непрекидно, за то их ретко јасно разликујемо, осећамо, док доцнија виша, специјалнија осећања јасније и више осећамо, т. ј. разликујемо од других, пошто делују у све већим прекидима. Тако првобитнији, нижи, чисто органски, физиолошки живот, са свима својим појавима и функцијама делује, непрекидно и у будноћи и у спавању, док се виши психички живот прекида за време спавања, кад престају и осећање и воља и мишљење; психичке функције прекидају се, док физичке и даље трају; чисто унутрашњи живот траје и даље кад се прекине саобраћај и веза са спољним светом.

Тако је за цело време свог живота човек биљка и животиња; појам човека настаје тек доцније и прекида се при свима јачим, спољним и унутрашњим потресима, као и у спавању; по томе је и сваки човек непрекидно предмет хемије, биологије и зоологије, пошто је непрекидно потчињен законима тих наука, док се закони историје, исплетени из најтањих и најфинијих конаца, најлакше и најчешће кидају и до предмета историје дижу се само поједини, искидани појави — поједине расе, племена и времена, поједине снаге и класе друштва и поједини људи.

Тако у области несвесног у опште, као првобитнијег, пошто све мање има прекида што је раније, то све мање има и умора, ради са све мање умора и прекида; појам умора важи само за свест, за свесне радње и све више за све већу, вишу свест; срце, желудац

никад се не умарају кроз цео живот, само свести треба непрестаног прекидања и одмарања. Тако и првобитније, ниже снаге душе делују и трају непрекидније него доцније, више снаге њене; највише душевне радње, апстрактно мишљење, разум, свест најчешће се прекидају, најчешће их ремете и прекидају сви потреси спољни и унутрашњи, као и спавање, док прва осећања и афекти, који се буде у човеку, његове прве тежње и склоности не престају кроз цео живот и прекидају се тек с прекидом телесног живота. Тако се најчешће прекидају најдоцније, највише радње, радње интелекта, док инстинкти, осећања, афекти, ниже, првобитније тежње и склоности не престају кроз цео живот; тако је и фантазија увек будна, док се свест брзо умара и радња апстрактног ума често се и лако прекида. Тако и првобитна тежња персонификације свих снага, стања, појава и ствари делује у духу човекову непрекидно, од првих времена до данас, док се тежња апстрактног разумевања, генерализација све већег броја стања и појава под све мањи број све различитијих и виших закона и принципа, често кида у историјском животу човечанства; и данашње науке пуне су персонификација и симбола, производа те првобитне тежње духа људског — као што су материја, снага, етар, закон, — која никад неће престати да делује у духу људском. Тако и првобитно религиозно осећање и појимање, — фетиши, делује и траје непрекидно кроз сва времена историје; на свима ступњима живота и историје човек обожава ствари — новце, поједине драгоцене предмете, старине и т. д., док се високи појам једног Бога често кида, те га често нестаје.

Тако и осећање и појимање лепога, као првобитније, делује и траје непрекидније, у свима временима историјског и индивидуалног живота човекова, него осећања и појимања правде и истине, које спољне и унутрашње снаге и потреси често прекидају и ремете; осећање лепога делује непрекидно, свуд и свагда и никад се не исцрпљује као доцнија осећања правде и истине.

Тако и у друштву људском радња егонизма, личних интереса, непрекидна је у свима временима, на свима ступњима живота и историје, док се виша, племенитија осећања и идеје, често и лако кидају, ремећена и потискивана од ранијих, јачих снага живота; као што и првобитно право, право јачега, делује у свима временима, узимајући све даљим и вишим процесом историје само финије и апстрактније форме.

2. — *Пошто је раније потребније и непрекидније, то је раније и непрекиднија потреба; по томе све доцније све је моментанија потреба, све више потреба само појединих момената.*

Топлота и ваздух јесу непрекидна потреба човекова, без њих би човек одмах умро; без воде могао би мало више живети, без хране још дуже, док су штампа, електрика, наука, философија, цивилизација, потребе само појединих времена и људи и појединих момената историје, као што је и цело човечанство са свом својом историјом и цивилизацијом потреба само једног момента земљина живота, док је потреба неорганских снага, стања и појава, непрекиднија и трајнија потреба општега.

ГЛАВА 12.

Пошто све доцније зависи од свега ранијег, пошто све раније све више, моћније и дубље упливише на све доцније, то све доцније, да би постало и одржало се, мора добивати и добива снаге, хране и окрепљења од ранијег, и по томе све доцније живи, одржава се и развија се само на рачун ранијег.

Као што живот биља и животиња добива хране и снаге само и поглавито од ранијих неорганских снага и материја, пошто су сунчева топлота и светлост, ваздух, вода и неорганске материје главна храна сваког органског тела; и као што нервни систем црпе своју храну и снагу из нижих органа и њихових функција тако и доцнији свесни живот душе добива храну и снагу само враћањем у првобитније несвесно стање, те се опоравља и окрепљује само спавањем, које и настаје само услед исцрпности за време свесног рада и живота, те по томе спавања и нема онде где нема свести. Пошто се свест може одржавати само напрезањем, а напрезање свако скопчано је с болом, то је и свест бол; што је нижа свест, то је и бол нижи; по томе се и сви болови и болести лече највише враћањем у несвесно, у спавању; у несвесном спавању црпе се снага и храна за будну свест. По томе и све свесно код човека добива хране и снаге само од несвеснога, све велике идеје и мисли израђују се у главном и основном само у несвесној души; из несвеснога црпе свест храну за живот и снагу за радњу; по томе и поједине представе и мисли снаге се и хране само од несвеснога, враћањем у несвесно.

По томе све интелектуално добива снаге и хране само од ранијег осећања; да би интелектуално деловало у друштву, мора му осећање дати снаге и потпоре за то; да би интелектуалне ствари и разлози били примљени у друштву, мора се апеловати на осећање људи. Отуд религиозне идеје, које се дотичу људских осећања,

болова и милина много се пре примају у друштву, хватају корена у њему, шире се, снаже и делују у друштву него чисто интелектуалне ствари, идеје наука и философија, које, не дотичући се људских осећања, не добивајући ни снаге од њих, остају без уплива на живот, не шире се у друштву, нити хватају корена у њему, те остају увек изоловане и ограничене само на људе од духа, далеко од живота, од деловања на њега и одређивања њега. Отуд вештина и снага васпитања јесте у томе, да интелектуалне истине уноси кроз осећање у душу детета и нижег човека, да их научи да мрзе оно што је ружно, неправедно и лажно и да воле оно што је лепо, праведно и истинито; дете и нижи човек треба да осећају истину, добро и лепо, а разумевање тога само долази после, самоваспитањем и самообразовањем.

Отуда само оне идеје делују снажно у животу, које потичу непосредно из осећања, које осећање буди, подстиче и снажи; само су оне идеје велике, дубоке, упливне и трајне, које се осећају и могу осећати; само осећање истине даје снагу истини; само осећање истине, само дубоко уверење у истину, које потиче из осећања, даје снагу појединим духовима да раде на истини и идеји, да јој крче пут и уводе је у живот и да делују њом на људе, живот и друштво.

По томе и нижа, првобитнија осећања, која потичу из телесних животних потреба и функција, много снажније делују на човека, много више дају снаге човеку и његовим радњама и борбама, него доцнија, виша и по томе слабија осећања, — хуманости, правде, истине.

А пошто је интерес, осећање користи, једно од најмоћнијих социјалних осећања човекових, то само оне представе и идеје налазе одзива у друштву и делују на њега, којима интереси људски дају снагу, које се дижу и развијају само на основу људских интереса; отуд све велике социјалне идеје нису ништа друго него формуле интереса милијона људи; што је већа идеја, тим и интересе већег броја људи решава; отуд хришћанска идеја једнакости, братства и слободе решава, као највећа социјална идеја до данас, интересе највећег броја људи, она је формула интереса масе историјског друштва људског, али пошто хришћанство својим идејама једнакости, братства и слободе свих људи не решава и интересе виших, племенитих људи, људи од духа, који никад не могу бити једнаки нижим људима, те по томе никад и подједнако слободни,

то историја има да донесе једну већу и вишу социјалну идеју, која ће с интересима масе решити и интересе виших људи и тиме их помирити.

Отуд што је која представа и идеја ближа осећању, више везана за њега, што се више дотиче осећања, тим је она снажнија и моћније делује на људе, живот и друштво; отуд је од свих представа најјача представа свога ја, пошто она црпи снагу и храну из најјачих осећања човекових, из животних, телесних осећања. А пошто су нагони најјача јер најпрвобитнија осећања, то они највише и дају снаге и хране представама, појмовима и идејама, те само оне идеје и продиру у живот и владају у њему, које нагони подстичу и воде и којима нагони крче пут у животу. Тако су и страсти, као једна од најранијих те и најмоћнијих снага душе, увек најмоћније подстицале идеје и давале им снагу потребну за борбу у животу, те све велико, лепо и племенито, што је учињено и створено у животу и историји, учињено је и створено само помоћу страсти људских. А пошто осећање одређује вољу, то и воља одређује, упућује и снажи мишљење човеково; чврста воља одређује и консеквенцу и јасноћу мисли.

Пошто интелекат у опште добива хране и снаге од осећања, то и дух у опште добива храну за живот и снагу за борбу и одржање само од душе; по томе се и дух развија само на рачун душе и живота. По томе и науке и философије црпу и добивају своју храну и снагу од религије; што је дубља и виша религија, тим ће и научни појмови и философске идеје и теорије бити дубље и више. Само религија крчи пут науци и философији, само им она даје потребну снагу за живот у борби с другим нижим снагама; отуд је увек уморан дух људски, у напрезању и борби, добивао нове снаге и опорављења за нове напоре и борбе само враћањем у религију; отуда су увек нове религије и религиозне револуције и реформе опорављале ум људски, дајући му нове снаге, спремале га за нове полете, напоре и успехе. Тако је хришћанство опоравило дух људски, изнурен и исцрпен у античко доба, и само му је оно дало снаге за развитак и полет, које је добио у ново доба; тако је и реформација, очистив атмосферу историјског духа, прокрчила му пут и дала му снаге за борбу у животу с другим историјским и природним снагама.

Тако и виши, племенитији људи добивају храну и снагу само од масе друштва, од нижих људи, као што и све индивидуално добива снагу само од општег. Нагони и осећања, тежње и чежње, наде и слутње масе дају снагу, подстицај и упут вишим, племенитијим духовима, у њиховој радњи и у њихову мишљењу; као што

се на основу неорганског диже и развија органски живот, тако се на основу масе, на основу њених осећања, тежња, нада и слутња, диже и развија виши, социјални и историјски живот људски. Као што закони у друштву добивају снагу за живот из обичаја и као што су закони само онда снажни, ако постану из обичаја и ако се врате у обичаје, тако и закони, које виши, племенитији духови дају стварима, животу и уму, само тако имају снаге, ако потичу из жеља и тежња масе, ако сисају своју снагу из осећања, нада и слутњи масе, т. ј. ако су потребни. Пошто је потреба најјача снага која одређује све, од кретања козмичких система до човекових идеја и теорија, и пошто потребу одређује само време, највиши принцип свега, то све што постоји и бива добива снагу само из потребе, из времена; што год није потребно, што год време означава као непотребно, ма колико му вештачке снаге човек давао, ма којим се вештачким путевима и средствима оно одржавало, оно нема и не може имати снаге, оно мора нестати или остати без икаквог уплива. Потреба је најјача снага од свих осталих снага; време је највиши принцип, оно одређује меру и ступањ потребе свега; по томе су време и потреба извор снаге свега, свих ствари и појава, свих стања и времена, свих људи и друштава, свих елемената живота и историје.

Пошто се све доцније одржава само на ранијем и од ранијег, пошто све доцније добива храну и снагу од ранијег, то је све доцније све конзумтивније и по томе све раније све продуктивније.

Најдоцнији створ и ствар, човек, троши све раније ствари, од животиња до сунца и његове топлоте и светлости; историја троши све људе, све ствари и сва времена.

Пошто све доцније добива храну и снагу од ранијег, то све доцније живи и развија се само на рачун ранијег. Што се доцније више снажи и развија, тим раније све више мора губити од своје снаге, те растење снаге доцнијега бива само одузимањем од снаге ранијега, опадањем снаге ранијега, пошто је снага општега, целине само једна одређена, ограничена, одмерена количина; што се више троши на једној страни, тим мање остаје за другу страну. Опадање козмичког развитка доноси растење биолошког развитка; сунца се морају угасити, да би се на њима дизао живот. Дубоко мишљење, јаки потреси и узбуђаји душе бивају само на рачун тела, на рачун снаге телесних органа и функција; што јаче мишљење, тим слабије варење. Тако исто оштрина разума развија се на отупелости чула; по томе примитивни човек има много оштрија чула него историјски цивилизовани човек, који више мисли; тако знање и разумевање расту на рачун снаге, живота и храбрости; тако је и чудо мириса

и пипања много снажније и развијеније код слепих и глувих, пошто виша чула добивају снагу од нижих чула. Тако се и цивилизација, хуманост и племенитост у човеку дужу и развијају само на рачун снаге животињског у човеку; човек мора уклонити много животињског из себе, да би био социјалан човек; он мора изгубити много животињске свежине и топлоте, да би се дигао до историје, до племенитости и хуманости. По томе је само мислилац највиши човек, пошто за мишљење треба највише напрезања, највише потрошне снаге; мислилац је суперлатив човека као и човек земље. Разум, трошећи највише снаге од свега осталог другог рада, развија се на рачун снаге свега ранијег; он се развија и снажи на рачун вере и знања, фантазије и осећања и чулности, на рачун снаге афеката, страсти, нагона, на рачун телесности, снаге тела и телесних органа, на рачун свега код човека и у природи. Снага разума расте на рачун снаге свега осталог ранијег; све већи и виши разум троши све већи број снага и ствари, људи и времена, троши их све више и све брже. Све већа потреба разума и свести са све даљим процесом историје и са све већим потребама све већег броја људи доносиће све веће снажење разума на рачун снаге свега осталог људског; све веће снажење разума доносиће све веће слабљење осталих нижих снага човекових, те и све веће слабљење, опадање и нестајање историјског човечанства и његове цивилизације.

Пошто доцније живи, развија се и снажи само од ранијег, на рачун ранијег, то све доцније делује на раније све више рушећи, све доцније све је деструктивније, по томе све раније све је више творачко, конструктивно.

И човек, као и биље и животиње, делује само раздирући на земљину кору и површину, као што је и уплив свесног на несвесно само у спречавању, гушењу, повреди и кварењу. Моћ свесног васпитања само је моћ гушења, спречавања, уништавања једних снага и способности душе и духа на рачун других. Тако је хришћанство срушило старе богове и с њима цео стари систем друштва; тако све даљи процес историје руши све преграде, које су одвајале човека од човека, племена, народе, државе; тако наука делује рушећи на религију и философија на науку.

ГЛАВА 13.

Пошто је све раније све конструктивније, пошто раније буди, подстиче, ствара, одржава и одређује све доцније; пошто све доцније све више зависи од ранијег, све се више развија само из датих услова: то све раније све је више творачко за све доцније; све доцније све је мање творачко.

Природа је створила све основе човекова живота, све главне моменте његове историје, све карактерне одлике његове — његово тело, душу и дух; човек има само да даље развија и усавршава створено, да на основу створеног изводи све даљи и виши развитак свог историјског живота. Тако и све раније природне снаге све су више творачке; сунце је творачко за све на земљи; оно ствара целокупни живот на њој, од биља до мишљења, од распореда неорганских снага и климата до цивилизације човекове. Тако је и творачка снага земљина у првобитно доба њена живота била много већа и јача стварањем и уништавањем неорганских и органских форма, него данас.

Тако су и прва времена историје човекове много више творачка него потоња; прва времена историје положила су све главне основе, на којима се потоња историја развијала, створила су све главне типове, форме и карактере свега потоњег историјског живота човекова — језик, писменост, оруђа, земљорад, фамилију, уметност, религију, право и морал, тело и душу човекову, и сва потоња времена историје само даље развијају оно што је створено у тим првим временима, сварајући све више и племенитије форме живота и духа, само даље испредају оне конце, који су се у прво доба историје извили из природног животињског живота. Тако су прва времена историје човекове творачка за сва потоња времена.

Тако је и фантазија, као првобитнија снага духа, много више творачка од његових доцнијих апстрактних снага; фантазија је ство-

рила све оне главне форме и типове, који доцније постају и предмети науке и философије, чистећи их све више до савршенијих, апстрактнијих формама. По томе су и уметности, које фантазија непосредније ствара и подстиче него науке, више творачке него науке; уметности стварају, наука и философија све више апстрахују природу, бивања и процесе у њој, не стварајући ништа ново, не одузимајући ништа од стварног, нити му што додају, чистећи, мењајући и узвишујући само појмове човекове о једним истим стварима, о једном истом стварном свету, не могући ништа да промене у стварном свету.

Тако и само несвест ствара; свест човекова не ствара ништа, она само осветљује, уређује и распоређује оно што је створено, одређује свему створеном његову вредност, његово место међу другим стварима, његово време, величину, снагу, потребу услове итд., не мењајући ништа од створеног, од стварног, од оног што постоји; тако и свесна воља човекова ништа не ствара, она само мења и бира.

Тако је творачка снага духа човекова много већа у првим временима него у потоњима; први мислиоци у историји човековој прокрчили су све главне путове мишљења људског; сви потоњи мислиоци само даље развијају и чисте појмове човекове на основу творевина првобитних историјских мислалаца.

Тако се само у првим временима историје, у детињству народа и човечанства, стварају корени и њихове форме у језику; у доцнијим историјским временима, код зрелијих историјских народа, не стварају се више нови корени у језику, него се само дати, створени корени комбинују и слажу у нове, сложене речи.

Тако је у опште од свих снага човека, најдоцнијега створа природе, његова моћ стварања најслабија. И што има моћи стварања у њему, она је у дубини душе његове, у његовим нагонима и осећањима. Душа је створила идеју Бога, она га осећа; дух човеков само тражи Бога и према ступњу свом налази га у разним стварима, на разним местима, у разним формама, и само за то што је душа створила идеју Бога, та је идеја вечита. Све што је у историји човековој створено и откривено велико, створено је и откривено нагонски, без свести, притиском историје и времена. Свест не ствара ништа и не може да ствара, она само све више осветљује и осветљујући мења и поправља, али само спољне односе човекове, социјалног човека, мењајући и чистећи само појмове о стварима, о свету, о човеку; свест само друкче распоређује оно што постоји, она налази нове везе и нове односе, али не ствара нове ствари. По томе и теорије наука и философија не стварају ништа ново, него

само откривају очима човековим оно што већ постоји, које постоји и може постојати да га ум и не открива. Науке само шире доглед човеков, шире светлост, али и та светлост наука врло је слаба, да би могла осветлити дубину живота природе и дубину душе човекове; светлост може осветлити само површину, у дубини ће остати вечити мрак. Науке могу мењати и поправљати друштво, односе човекове у друштву, оне могу мењати и поправљати само спољног, социјалног човека, али оне никад не могу променити душу човекову, нити мењати основне особине и снаге тела и живота његова. Није наука начинила од животиње човека, није му она дала прво оруђе и оружје у борби за живот с природом; није она створила ни фамилије, ни племена, ни народе, ни државе, ни друштво људско; није му она дала његова осећања, његове страсти и афекте, ни његове прве представе и појмове о свету и себи. Све је то створено и постало из дубине душе човекове, само од себе, несвесно, невољно, спонтано. Наука је дошла много доцније и то дошла на готово, створено, постало. И као што је сваки нов елеменат историје човекове, кад год се јављао, тежио да искључиво овлада на рачун свих осталих, да добије превласт над свима другим, тако и наука у наше доба тражи искључиву владу на рачун свих других страна и снага душе човекове, тежећи да потисне и религију и уметност и све друге снаге историје и друштва, које су до данас деловале и на чијем се темељу и развила наука. И прави, највећи и најплеменитији задатак сваке науке јесте само тај, да одаје правду свима стварима у својој области, и по томе задатак историје као највише науке јесте, да ода правду свима стварима, појавима, станима, елементима и снагама, свима људима и свима временима; прави задатак сваке науке јесте, да толико осветли све везе и односе ствари међу собом и према човеку, да на основу природних закона одреди право, тачно место свима стварима, према њиховој снази, величини и вредности т. ј. према тачки постанка њихова у времену, да одреди прави положај својих ствари међу собом и према другим стварима. Астрономија је одредила положај земље према сунцу и небу и осталих звезда једне према другој; физика и хемија одређују међусобни положај снага и ствари у неорганској природи; биологија одређује односе и положаје биља и животиња једних према другима и према човеку, а рационална, научна историја има да одреди положај и односе свих елемената историје човекове, у свима просторима и временима. Само се тако може постићи она идеална хармонија идеалног и реалног, ума и ствари, коју је ум већ нашао у појавима ~~ко~~змоса.

Пошто је раније све више творачко и пошто од ранијега зависи све доцније, то је раније оригиналније, више тип и даје тип свему доцнијем.

Земља са својим положајем према сунцу и према томе и зависно од тога њен облик, величина, састав, брзина кретања, количина топлоте и светлости коју добива од сунца — дају тип свему земљском, од неорганских снага до човекових идеја; тако су ранија времена човекова историјског живота више оригинална, потоња више деривативна; тако стоје и први откривачи, проналазачи и мислиоци према потоњима.

Тако и у ранијим наукама, које изучавају раније ствари и појаве, сваки поједини појав и ствар, сваки поједини случај све је више типичан за све остале, све је више тип по себи; у математским наукама и у наукама о неорганском свету сваки је поједини случај типичан и важи као тип за све таке случаје у свима просторима и временима; у наукама о органском свету то је већ мање, док у социјалним наукама индивидуалност појединога пење се до највеће мере.

ГЛАВА 14.

Пошто је све раније потреба и услов свега доцнијег, то је и све раније и састојак свега доцнијег. По томе све доцније сложено је из свега ранијег, по томе све доцније све је сложеније, састављено је из све више елемената, и по томе све раније састављено је из све мање елемената, све је мање сложено, те је све простије.

Простота ствари пропорционална је њихову приоритету у времену, те је сложеност ствари обрнуто пропорционална њихову приоритету у времену.

Првобитне особине и снаге материје, тежина, топлота, протезање у простору, најпростије су; сложеније су доцније, светлост, електрицитет и хемијске снаге и процеси. И што су ранији ступњи живота козмичких тела, све су простији њихови односи и елементи; на сунцима има само механичких и хемијских односа; тек на планетама, доцнијим ступњима сунца, настају и други виши, сложенији односи и елементи живота. Тако су и аморфна тела, као првобитнија, простија од доцнијих кристализованих и организованих. Тако су и боје простије што су првобитније, доцније боје сложеније су од ранијих боја и свака доцнија боја сложена је од свих ранијих боја, пошто за сваку све ранију боју треба све мањи број таласања и за сваку доцнију боју треба све већи број таласања. Тако је органски живот, доцнији по времену од неорганског, сложен из свих неорганских елемената и снага; закони органског живота садрже у себи и обухватају законе математске и механичке, физичке и хемијске; органски живот јесте сложен резултат живота сунца и живота земље и деловања свих њихових снага.

И у органском свету биље, првобитније, простије је, сложено из мање елемената него животиње и, пошто је сложено из мање елемената, то код биља много мање има разних фела него код животиња. И код биљака и код животиња што су првобитније простије

су и мање формама имају. На најранијем ступњу живота, у најранијој клици својој, организам и човека и животиње састављен је само из четири хемијска елемента; свих осталих једанаест елемената улазе у тело човеково тек доцније с даљим његовим развијањем и сазревањем, тако да је тело зрелог човека много сложеније од његова тела на првим ступњима живота. Тако организам у опште сложен је из свих ранијих неорганских снага и елемената.

И најдоцнији организам на земљи, човек, сложен је из свих ранијих, неорганских и органских снага, елемената и особина; његов физички организам сложен је из неорганских снага и елемената, а његов психички организам сложен је из свих основних снага и елемената животињских душа, које су појединце разређене на поједине родове животиња; и што је ранији човек т. ј. нижи или, другим речима, што је човек на ранијем ступњу живота, он је све мање сложен, све је простији, као што су му тада и потребе простије — топлота и светлост, ваздух, вода и храна; што је доцнији човек, т. ј. виши, на вишем ступњу, он је све више сложен из свих ранијих елемената и снага, природе и историје. Као што сукцесивни елементи природе постају стални елементи човекова организма, тако сукцесивне епохе и фазе историјског живота човечанства постају стални елементи друштва и цивилизације на доцнијим ступњима историјског живота, заузимајући простора по приоритету свом у времену, тако да се оно што је раније таложи све дубље, оно што је доцније пење се све више; тако се првобитно доба историје, примитивни човек, таложи у масу доцнијег историјског друштва. И доцније ствари, пењући се на све раније, све су више сложене из свих ранијих ствари и њихових снага и елемената. Тако је од свих ствари у природи човек најсложенији и од свих људи најсложенији је историјски, цивилизовани човек, пошто је сложен из свих ранијих елемената природе и историје људске; један зрео, цивилизован човек данас јесте сложен резултат својих родитеља, фамилије и предака, своје околине, свога друштва, народа, места и времена, религије, филозофије и науке, целе историје човекове, целог човечанства, целе прошлости земље, сунца и козмаса. Као што је биологија сложена из закона математике и механике, астрономије и геологије, физике и хемије, тако је живот једног цивилизованог човека сложен из закона математских, механичких, астрономских, физичких, хемијских, биолошких, физиолошких, психолошких, социјалних и историјских; тако је један мислилац сложен из животиње, из примитивног човека и из цивилизованог историјског човека. По томе што је доцније историјско доба, оно је све више сложено резултат свих рани-

јих историјских времена човека и природе; што је доцнији живот човечанства, то су и све многобројнији и заплетенији конци, из којих је исплетена цивилизација људска и историјски живот човеков, то су све многобројнији и заплетенији фактори, снаге и појави цивилизације. И пошто је човек, најдоцнија ствар у свету, сложен резултат свих ранијих ствари и снага у природи свих ступања њених, и пошто је историјски човек још сложенија ствар из свих ранијих ствари у историји живота природе и човечанства, то је у сваком човеку најмање онога што само човек има, што нема и у животиња, у биља и у неорганском свету; у модерног, цивилизованог човека најмање је онога што нема и примитивни човек, те је и у сваком човеку најмање онога што само он има, што други људи немају, те је и међу људима најмање оних који имају оно што немају сви други људи, оних који мисле и стварају мисли. А пошто се само у друштву развију све човекове снаге и особине, то друштво људско није ништа друго него сложен човек из свега људског, из свих људских снага, елемената, особина, праваца и склоности; тек се у друштву открива и развија све оно што је у поједином човеку латентно.

Тако што су ранији елементи цивилизованог друштва, т. ј. што су ранији ступњи историје, они су и све простији, они остају на ступњу ритма или се мало дижу изнад њега; тако маса друштва, религија, архитектура; што су доцнији елементи и ступњи друштва човекова и историје, они су све више сложени из свих ранијих елемената и ступања: драма из свих уметности, философија из свих религија и наука, монотеизам из елемената политеизма и фетишизма, слобода из монархије, аристократије и демократије, модерно, историјско друштво из свих ранијих историјских ступања друштва и његових елемената, као и доцнија виша музика из ранијих елемената и ступања својих, ритма, мелодије и хармоније. И пошто је раније генералније а све доцнијега све мање има, то се врло мали део ствари пење до хармоније; огромна већина ранијих ствари остају на нижим ступњима ритма и мелодије; цивилизација и историја човекова теже оном стању, које су већ достигле ствари у природи; религија и музика теже хармонији свих ствари, свих људи, свих времена, али се до те целокупне хармоније, у коју се сливају звуци живота свих ствари и времена, може дизати само мало њих и слушати је и уживати у њој; до схватања целине диже се само мало њих, док је живот огромне већине људи само права линија од непрекинутих тачака; њихове душе осећају, воле и разумеју само ритам.

Као што је потоњи психички процес сложен из свих ранијих органских процеса — дисања, варења, циркулације и радње чула,

као што је душа човекова, најдоцније развијена, сложена из основних елемената и снага душе животиња, тако су и поједини елементи и снаге душе простији што су ранији и све сложенији из свих ранијих што су доцнији; тако су несвесни, нехотични покрети простији од доцнијих свесних, а од свега психичког најсложеније је мишљење, чији су резултати мисли, идеје, истине. Једна велика истина, једна висока идеја, сложена је из факата и закона из вере, знања и разумевања, из лепог, доброг, праведног и потребног, из осећања болова, задовољстава и мишљења људи свих ранијих историјских времена, а сваки од тих појединих елемената једног принципа јесте за себе сложен резултат дугих историјских времена и многога рада, и свака права истина и све већа истина шири лепо, добро и потребно на све већи број ствари. И свака права истина мора бити и лепа и добра и потребна, пошто истина није ништа друго него највиши ступањ лепог, доброг, потребног, праведног; она са своје висине осветљује и лепо и добро и праведно и потребно, и од количине њене топлоте и светлости зависи и количина лепог, доброг, потребног и праведног у свету; што мање или више истине, то мање или више лепог, доброг, правде у свету; и тежити истини, крчити путеве њој јесте најмучнији али и највиши задатак и посао човеков. Као што се са све веће висине т. ј. даљине види све већи део целине, све више од целине, тако се само с висине једног принципа може видети целина света; принцип је највиша висина, до које се људски дух дићи може, последњи и најдоцнији ступањ општег процеса и по томе сложен из свих ранијих процеса, стања, ступања, снага и елемената живота душе и духа; по томе принцип мора бити сложен из познавања ствари и процеса њихових у прошлости, садашњости и будућности, из закона свих наука и уметности, из идеја философије и религије. По томе прави принцип, што је виши, мора обухватати у себи све више ствари у историји живота природе и човека; са све веће висине принципа све се већи број ствари види и разуме. Тако највиши принцип, до којег ће ум људски доћи, обухватиће у себи све религије, философије, науке и уметности, сав живот свих ствари и свих људи у свима временима; тај ће принцип бити једина идеална целина, којој тежи процес света и ума човекова. Према том једном принципу поједини закони стајаће онако исто као што стоје факти према законима, сензације према појмовима.

И први предмети мишљења човекова јесу прости, те су и прве науке много мање сложене од доцнијих наука. Елементи и снаге космологије јесу кретања и топлота, геологије поглавито ватра и

вода; хемија ради са неколико десетина елемената, док је у биологији не само број животиња и биља много већи од броја неорганских елемената, него су и снаге које раде у органском свету многобројније и сложеније од снага неорганских; отуд су и науке о неорганском свету много простије и по томе много тачније и пре су се уздигле до закона од наука о органском свету, које су сложене из свих закона о неорганском свету, из закона математских и механичких, астрономских и геолошких, физичких и хемијских.

Најдоцнија од свих наука јесте историја и она је најсложенија од свих, сложена из свих ранијих наука, њихових закона, елемената и снага. Као што је један зрео, цивилизован човек сложен из свих неорганских, органских и социјалних снага и елемената, те је потчињен свима законима неорганског, органског и социјалног света, тако је историја сложена из свих ранијих наука и закона њихових, и историјске снаге и појави сложени су из свих ранијих снага и елемената неорганског, органског и психичког света. Тако број елемената и снага, с којима имају да раде науке о неорганском свету, износи неколико десетина; број елемената и снага, с којима има да ради историја човекова, пење се на хиљаде. Историја човечанства сложена је из свих неорганских и органских, социјалних и психичких закона и снага, из религија, философија, уметности, наука, из фамилија, раса, племена, народа, држава и личности, из свих открића, проналазака и догађаја, из свих ратова и бораба; историја је организам од свих људских осећања и мисли, душа, духова и времена. Као што је човек, највиши организам природе, сложен из свих природних снага и елемената, тако је историја, највиша целина људска, сложена из свих људских напора и бораба, жеља и мисли, и с даљим процесом сви елементи људског и историјског живота добиваће све тачнији међусобни однос по простору и времену, по вредности и снази; историја све више постаје апстрактни организам од људи и времена, у коме ће сви елементи његови добити своје право место и сви се кретати у једној великој хармонији; историја има да учини од времена, снага и друштва оно што је природа већ давно учинила с телом човековим. По томе историја стоји према свима другим наукама као целина организма према својим саставним деловима; сви народи и државе, све религије, литературе, философије и науке само су поједини делови, органи и снаге те једне велике целине, историје. И пошто је историја организам свих људских душа и духова у свима временима, то се човек, као и све друго, може само историјски разумети; по томе је историјско разумевање највише разумевање; по

као што је душа човекова, најдоцније развијена, сложена из основних елемената и снага душе животиња, тако су и поједини елементи и снаге душе простији што су ранији и све сложенији из свих ранијих што су доцнији; тако су несвесни, нехотични покрети простији од доцнијих свесних, а од свега психичког најсложеније је мишљење, чији су резултати мисли, идеје, истине. Једна велика истина, једна висока идеја, сложена је из факата и закона из вере, знања и разумевања, из лепог, доброг, праведног и потребног, из осећања болова, задовољстава и мишљења људи свих ранијих историјских времена, а сваки од тих појединих елемената једног принципа јесте за себе сложен резултат дугих историјских времена и многога рада, и свака права истина и све већа истина шири лепо, добро и потребно на све већи број ствари. И свака права истина мора бити и лепа и добра и потребна, пошто истина није ништа друго него највиши ступањ лепог, доброг, потребног, праведног; она са своје висине осветљује и лепо и добро и праведно и потребно, и од количине њене топлоте и светлости зависи и количина лепог, доброг, потребног и праведног у свету; што мање или више истине, то мање или више лепог, доброг, правде у свету; и тежити истини, крчити путеве њој јесте најмучнији али и највиши задатак и посао човеков. Као што се са све веће висине т. ј. даљине види све већи део целине, све више од целине, тако се само с висине једног принципа може видети целина света; принцип је највиша висина, до које се људски дух дићи може, последњи и најдоцнији ступањ општег процеса и по томе сложен из свих ранијих процеса, стања, ступања, снага и елемената живота душе и духа; по томе принцип мора бити сложен из познавања ствари и процеса њихових у прошлости, садашњости и будућности, из закона свих наука и уметности, из идеја философије и религије. По томе прави принцип, што је виши, мора обухватати у себи све више ствари у историји живота природе и човека; са све веће висине принципа све се већи број ствари види и разуме. Тако највиши принцип, до којег ће ум људски доћи, обухватиће у себи све религије, философије, науке и уметности, сав живот свих ствари и свих људи у свима временима; тај ће принцип бити једина идеална целина, којој тежи процес света и ума човекова. Према том једном принципу поједини закони стајаће онако исто као што стоје факти према законима, сензације према појмовима.

И први предмети мишљења човекова јесу прости, те су и прве науке много мање сложене од доцнијих наука. Елементи и снаге космологије јесу кретања и топлота, геологије поглавито ватра и

вода; хемија ради са неколико десетина елемената, док је у биологији не само број животиња и биља много већи од броја неорганских елемената, него су и снаге које раде у органском свету многобројније и сложеније од снага неорганских; отуд су и науке о неорганском свету много простије и по томе много тачније и пре су се уздигле до закона од наука о органском свету, које су сложене из свих закона о неорганском свету, из закона математских и механичких, астрономских и геолошких, физичких и хемијских.

Најдоцнија од свих наука јесте историја и она је најсложенија од свих, сложена из свих ранијих наука, њихових закона, елемената и снага. Као што је један зрео, цивилизован човек сложен из свих неорганских, органских и социјалних снага и елемената, те је потчињен свима законима неорганског, органског и социјалног света, тако је историја сложена из свих ранијих наука и закона њихових, и историјске снаге и појави сложени су из свих ранијих снага и елемената неорганског, органског и психичког света. Тако број елемената и снага, с којима имају да раде науке о неорганском свету, износи неколико десетина; број елемената и снага, с којима има да ради историја човекова, пење се на хиљаде. Историја човечанства сложена је из свих неорганских и органских, социјалних и психичких закона и снага, из религија, философија, уметности, наука, из фамилија, раса, племена, народа, држава и личности, из свих открића, проналазака и догађаја, из свих ратова и бораба; историја је организам од свих људских осећања и мисли, душа, духова и времена. Као што је човек, највиши организам природе, сложен из свих природних снага и елемената, тако је историја, највиша целина људска, сложена из свих људских напора и бораба, жеља и мисли, и с даљим процесом сви елементи људског и историјског живота добиваће све тачнији међусобни однос по простору и времену, по вредности и снази; историја све више постаје апстрактни организам од људи и времена, у коме ће сви елементи његови добити своје право место и сви се кретати у једној великој хармонији; историја има да учини од времена, снага и друштва оно што је природа већ давно учинила с телом човековим. По томе историја стоји према свима другим наукама као целина организма према својим саставним деловима; сви народи и државе, све религије, литературе, философије и науке само су поједини делови, органи и снаге те једне велике целине, историје. И пошто је историја организам свих људских душа и духова у свима временима, то се човек, као и све друго, може само историјски разумети; по томе је историјско разумевање највише разумевање; по

томе историја мора бити највећи, највиши, најпоузданији критеријум све истине; већег и вишег нема, нити га може бити; и пошто се све само из историје може разумети а у другим наукама може се само видети, чути, опазити, то историја стоји према другим наукама, као што стоји разум према чулима.

По томе је историја најсложенија те најкомпликованија те најтежа од свих наука. Да би се разумео живот човечанства у процесу историје, морају се познати и обухватити све снаге, које су деловале на човека у свима временима; да би расплео и одмрсио само један конач човекове историје, историк мора сићи кроз дубину слојева целе историје човечанства до процеса општег органског и неорганског живота; да би разумео један појав садашњости, он мора знати целу прошлост; пошто је историја човечанства последњи, најсложенији резултат целог процеса живота и снага природе, то, да би се разумела историја човека, мора се знати цела историја природе.

Пошто је доцније сложено из свега ранијег и пошто је све раније и све веће и све потребније, то је и све раније све већи елеменат свега доцнијег, све доцније све је мањи елеменат најдоцнијег. У сваком човеку има најмање човека, много више животиње, још више биљке, највише земље. По томе у једној великој идеји, теорији има најмање ситног, људског, земаљског, највише надземаљског, општег, првобитног, божјег; све већа и дубља идеја све је чистија и вернија слика општег, вечитог; све већим разумом човек је све ближи Богу, јер све виши ум тражи све првобитнији, ранији узрок и услов свега. По томе све већа, дубља, племенитија идеја све је даље од садашњости, стварности, ситног живота, све ближе првобитном, општем, вечитом. По томе и све племенитија љубав обухвата све више оно што је првобитније, раније; све нижа љубав обухвата све више само оно што је доцније, ситно и пролазно, телесно и стварно, чулно и животињско; по томе све већи разум није ништа друго него све већа љубав све већег броја ствари у све већим просторима и временима; највиши разум то је највиша љубав, јер највиша правда, јер највиши разум мири све ствари и све људе у свима просторима и у свима временима.

ГЛАВА 15.

Пошто је раније простије, доцније сложеније, то је све раније све више једнако и једнолико. Пошто је све доцније сложено из свега ранијег, зависи од све више узрока и услова, то је све доцније све више разнолико, све је различније. По томе једнакост и једноликост ствари пропорционалне су њихову приоритету у времену и по томе различност и разноликост ствари обрнуто су пропорционалне њихову приоритету у времену; што ствари раније постају, више су једнаке и једнолике, што доцније постају све је мање једнакости међу њима, све више разлике.

1. — Астрономија разликује козмичка тела само по ступњу њихове температуре и по величини; све светлије звезде имају сличан састав као и сунце; звезде садржавају исте елементарне материје као и сунце, земља и наше тело. И сва козмичка материја, сва козмичка тела, јесу у почетку стварања једнака; тек доцније са бржим клађењем мањих тела настају разлике између планета и сунца и настају разлике на појединим деловима и странама планета, разлике између дана и ноћи, између зона, између светских страна, течног, чврстог и ваздуха. И у унутрашњости земље има много мање разлике него на површини њеној, која се доцније формисала.

2. — И првобитни закони општег процеса, механички и математски закони исти су и једнаки свуда, у свима просторима и временима; односи простора у целом козмосу јесу једни исти. Па и перцепције човекове у области механичких и математских закона једнолике су и једнаке код свих људи, у свима просторима и временима.

Механички рад воде првобитнији је од хемијског и механички рад њен има свуд једнака дејства, док хемијски рад њен има много разноликија дејства, јер лучи многе соли и многе врсте земље.

И прва физичка снага, топлота, и ако се даје осетити у врло различним ступњима, не показује никакве разлике у своме дело-

вању; топлота делује на све материје једнако, т. ј. све их више шири што она више расте, док су дејства светлости, доцније снаге, различнија.

3. — Прва форма општег живота, неорганички свет, свуд је једнак; из неколико десетина хемијских елемената састављени су сви безбројни светови, сва козмичка тела на свима ступњима њихова живота у времену, сунца и планете; закони образовања, уређивања и слагања неорганичких маса једнаки су за сва светска тела; математски тачне форме кристала свуд су једнаке.

4. — И сва органска тела у првобитним састојцима својим не разликују се од неорганичких тела; из једних истих хемијских елемената састављене су све безбројне форме неорганичког и органског живота; хемијски елементи органских тела не разликују се од хемијских елемената неорганичких тела. Сва органска тела па и човек састављени су у последњој инстанци из оних истих хемијских елемената и супстанца, које се налазе и у неорганичкој природи, у хиљадама разних форма. У тим примитивним основним особинама нема никакве разлике између неорганичке и органске природе; разлике међу њима настају тек доцније у потоњим формама, у распореду и пропорцији тих основних, првобитних, једнаких елемената.

Прва и основна форма све органске материје, биља и животиња једнака је код биља и код животиња; први, основни облик живота јесте ћелија. Вегетативна протоплазма показује у опште сличне особине и пролази исте стадије као и анимална протоплазма; процес растења ћелије у првом почетку нема никакве разлике између биљке и животиње; он је исти за сва органска тела; разлике настају тек доцније са одвајањем индивидуалности биљке од животиње. Тако су сви организми, биљни и животињски, у почетку бивања једнаки; те пошто су и биљке и животиње састављене првобитно из истих неорганичких и органских елемената, то хемичка не зна за разлику између биља и животиња.

И првобитни органски створови на земљи, биље и животиње, нису били тако различни као доцнији, пошто ни спољни медијуми живота нису били тако разнолики као данас, јер разлике зона у прво доба још нису биле тако јаке и велике као доцније. Тако и данашње ниже, првобитније форме животиња тако су блиске биљу, да их је мучно разликовати.

И међу биљним организмима има много мање разлика него међу потоњим животињским организмима; и разлике међу разним врстама биља много су мање основне, супстанцијалне и дубоке него

што су разлике међу животињама, те животињских родова, фела, врста има много више него биљних.

И првобитна потреба сваког органског тела, атмосфера за дисање, једна је иста свуд и свагда, док потоња потреба, храна, врло је разнолика у супстанци средстава.

5. — И код животиња прве фазе живота једнаке су код свих. И почетна форма свих животињских организама јесте сфера; разлике у форми настају тек доцније с даљим развитком. И првобитни процеси живота, механички процеси, једнаки су у прво доба код свих животиња и тек доцније код виших животиња настају и хемијски процеси живота, поред механичких.

И први медијум живота животиња, вода, једноликији је у свом саставу од нотоњих медијума и првобитне, водене животиње више су једнаке и једнолике од потоњих сувоземних животиња, јер организација везана за море није потчињена јаким разликама, које долазе од разних клима и зона, те се првобитни органски живот у води развија свуд једноликије. Тако су првобитне хладнокрвне животиње више налик једна на другу него потоње топлокрвне животиње, као што су и првобитније бескичмене животиње више једнаке него доцније кичмене.

Тако исто и животиње које живе у слободи, невезане за човека, које живе првобитним начином живота, одступају у свом телесном склопу много мање једна од друге него доцније питоме животиње.

6. — И првобитни процеси, начини и медијуми живота једнаки су код човека и код животиња.

У првој стадији живота клица човека једнака је с клицом свих осталих организама и тек доцније те клице почну добивати особине својих специја. У најраније доба живота нема ни најмање разлике између човека и осталих сисара; као и сви други састоји се сваки човек у прво време свог живота из једног простог јајета од $\frac{1}{10}$ линије пречника; људско јаје, као и свако животињско јаје, само је једна проста ћелија, која се доцније све даље дели и грана.

И прве фазе, манифестације и снаге одвојеног слободног живота једнаке су код човека и код животиње; физичка, телесна првобитна организација животињска једнака је код човека и код животиња. Органски и физиолошки процеси теку код човека као и код животиња у опште, код сисара нарочито; исти закони владају код свих; и анатомски човек се мање разликује од виших мајмуна него ови од нижих, па и хемијска анализа показује потпуно слагање.

И разлике између човека и животиње много су мање у првобитнијим склоповима који потичу из нижих, првобитнијих, вегетативних клица, у утробама за храњење и дисање, у жилама и жлездама, него у доцнијим органским склоповима — у нервном склопу, скелету, чулним органима и т. д. Телесне разлике између човека и животиња настају доцније и у томе су што човек или даље развија поједине органе и функције које и животиње имају или што у себи спаја више великих особина, које су код животиња одвојене — усавршење грла, мозга, екстремитета.

И првобитне природне снаге, које одређују форму, и манифестације живота, наслеђе и прилагођивање, делују једнако на начин живота и људи и животиња и производе иста дејства, стварајући многе разноликости у организацији и начину живота и животиња и људи. Тако и првобитни природни нагони, нагони самоодржања и расплођавања, умножавања једнаки су код животиња и код човека.

И први основни психички процеси и снаге једнаки су, код животиња и код човека. Првобитни живот душе једнак је код обојих; у чулној представи најмања је разлика између њих; у чулној снази неке животиње и надмашају човека. И првобитне манифестације душе, афекти, нагони и осећања једнаки су код човека и код животиња; и животињску и човекову душу крећу мржња и љубав, страх и гнев, као што су и сви нижи акти воље, воље у служби тела, живота, самоодржања, једнаки код обојих.

Разлике између човека и животиње настају тек доцније, у доцнијем вишем психичком животу, у духу и уму, у мишљењу и фантазији. Осећање мирис и укус служе више само осећању него уму, сазнању спољашњег света; то су снаге душе, које непосредно служе телу и његову животу а не интелигенцији; оне буде и воде нагон самоодржања и оне су код животиње развијене у много већој мери него код човека, док вид и слух, чула која много више служе уму, развијенија су код човека, док код животиња и она остају у служби тела и живота, у служби самоодржања. Отуд разлике између човека и животиње у психичком животу настају тек доцније у највишој форми његовој, у мишљењу и у духу, пошто и код човека она нижа првобитнија чула служе само телу и животу и одржању његову. Тако провала која одваја човека од животиња много је дубља у области духа него тела.

Тако су пре сфере живота душе — *самоодржање*, где животиња још није одвојена од спољашњег света, где објективни свет још не постоји и где је душа потпуно у служби тела и живота, и *са-*

моосећање — једнаке код животиња и код човека у прво доба његова живота; разлика међу њима настаје тек доцније, у сфери разума и свести, где човек, одвајајући себе од спољашњег света, ствара себи и објективни свет, који за животиње не постоји и где се дух креће слободно и независно од тела и материјалног живота, од њихових потреба и службе њима.

Тако разлика живота и његових манифестација настаје тек доцније у сфери човека и хуманог и што ја доцнији живот све више. Тек код човека настају и индивидуалне разлике, различност индивидуа, које код животиња нема или само у слабој мери и код којих има разлике само у специјама; па и код животиња све више настају разлике у једној истој специји, т. ј. поједине специје све се више гранају на различне варијетете, што доцније оне настају и развијају се, т. ј. што су по времену постанка свог ближе човеку. И те разлике у области човека развијају се у толикој мери, да има много већих разлика између појединих људи, између једног од високих духова и једног животињског човека, него између обичног, нижег човека и виших животиња; и између најнижег човека и највише животиње, као гориле, много је мање разлике него између гориле и мајмуна најниже врсте.

Тако у првобитним сферама живота, код биља и животиња, и у првобитно доба живота човекова влада само једнакост снага и закона, начина, форама и манифестација; биљка и животиња и човек у прво доба живота само су егземпляр рода специје; снага и значај сваког појединог бића само је у једнакости са свима осталим бићима те врсте. Индивидуалне разлике настају тек доцније у доцнијим фазама човекова живота.

7. — И првобитни живот човеков, његов физички, телесни живот, једнак је код свих људи.

Сви људи чине једну зоолошку фелу по телу; суштаствене, телесне разлике нема међу људима разних раса и племена; човек свих раса има једну исту физичку конституцију. Ни једној од људских раса не оскудева ни један орган који је анатомски и физиолошки важан; број зуба, прстију, костију, чула, једнак је код свих раса; артикулација скелета и слојеви мускула изведени су по једнаким принципима код свих људи; човек свих раса иде усправно и говори; ни код једне расе нема разлике времена у трајању живота, у трудноћи, у наступању зрелости физичке; човек свих раса мање више једнаке је висине раста; сви људи имају приближно исту количину крви; њихове разлике у стасу, снази, трбуху, релативно су мале; крв има исту температуру код свих људи, свих раса и у

свима климама; мала је разлика у тежини мозга дивљака и цивилизованог човека; елементарни делови мозга — продужење кичмене мождине, — који чине корен или клицу мозга, једнаки су код свих људи и познају се код скоро свих кичмењака, а нарочито виших; тако и мозак једног дивљака, једног обичног, просечног човека масе и мозак једног мислиоца у општем склопу и у првим основним потезима сасвим су слични; разлике настају тек доцније у појединостима. Тако су број, распоред и пропорција органа у телу човекову, њихова места, величине и снаге једнаке код свих људи, свих раса и клима; све се расе могу укрштати и распољавати и тиме се показују као варијетети једне врсте или специје а не као разне врсте.

Тако су првобитне снаге, особине и одлике човекове, природне и есенцијалне, једнаке код свих људи; телесне су разлике случајне, пролазне, упливисане потоњим спољним снагама, климом, земљиштем; таке су разлике у фарби коже и косе.

И на првом ступњу живота човечанства, на природном, животињском ступњу, сви су људи једнаки: једнаке их снаге крећу, једнаким животом живе, једнаке производе стварају, једни их инстинкти и осећаји воде.

Производи и оруђа примитивног човека једнаки су у свима просторима и временима; разне врсте каменог оружја и оруђа и сви производи каменог доба једнаки су и по формама и по материјалу и по начину представљања; тако су керамички производи примитивних људи свуд једнолики; прављење лука и стреле једнако је на целој земљи.

И међу примитивним људима нема оних дубоких разлика, које настају код доцнијих историјских племена и народа; форме лобање примитивнијих раса, Негара, Монгола, више мање су једнаке, док код најдоцније, највише расе људске, у кавкаском племену, разноликост и индивидуалност пење се до највише мере. Тако исто и разлика у организацији мозга човека и жене све је мања, што је примитивнији живот људи, што су првобитнији, природнији, социјални односи њихови. А и подражавање, једна од најпрвобитнијих и најприроднијих манифестација душе, која се тим јаче испољава што је човек првобитнији, природнији, и у толико је више склон подражавању, у колико је првобитнији, много доприноси једноликости примитивних људи и племена.

И пошто разлике ствари у опште настају тек доцније с вишим развитком, тако се и моћ разликовања развија тек доцније с вишим и јачим развитком ума. По томе примитивни човек још нема

оштре разлике између субјективног и објективног, између унутрашњег и спољашњег света, између уображеног и истинитог, те и не осећа апсолутне психичке разлике између човека и животиње.

А пошто се примитивни човек, примитивно доба живота човечанства таложу у масу потоњег историјског друштва човечанства, то су масе свих историјских друштава једнаке у својим осећањима и појмовима, тежњама, потребама и представама у свом животу и кретању, једнаке су у свима временима и просторима, код свих раса, племена и народа; међу њима нема разлике. Свака маса воли једно исто, мрзи једно исто, појима и ради једнако; свака маса у свима временима и код свих народа воли личности и за њима се поводи, а не појима законе и начела; свака маса живи чулним и осећајним животом, животом сензација, осећања, афеката и страсти, не дижући се никад до разума и апстракције; сваку масу, живећи у полумраку, не тражећи светлости ни истине, воде само нагони и осећај, никад идеје и начела; никоја маса нема интелигенције ни јединства, те је свака више деструктивна него конструктивна; свака је маса лаковерна; никоја маса није сама творачка, него свакој треба учитеља и вође, људи више енергије и интелигенције; жеље и наде сваке масе једне су и исте; свакој маси треба ауторитета и то највише у форми појединих личности; сваку масу покрећу само интереси, религија и екстремне тежње; свака само подражава, пошто никоја нема своје воље, него слепо иде за оном који је води; свака је маса непријатељ апстрактних општих закона, сваку воде само речи и свака је маса конзервативна.

Масе људи и друштава свуда су једнаке, свуд су једне исте; међу њима нема разлике ни по временима ни по народима; оне нису никад давале нити ће икад давати тип и отисак појединим временима и појединим народима. То је увек посао оно мало изабраних духова, који мисле, који откривају нове истине и проналазе нове ствари, крче нове путеве и стварају нове форме живота, рада и мисли; то је посао оне природне аристократије људске, коју сама природа и историја издвајају из масе, да тој маси дају путеве и типове. Само ти људи дају типове временима и народима; само они праве разлике између времена и народа, само је у њима изражена физиономија времена и народа. Пошто је маса свуд једнака, то све историјске разлике народа, друштава и времена, све историјске промене и кретања и цео историјски прогрес људски не долази од масе него од појединих, узвишених, историјских људи, који и чине сву историју човечанства и цео прогрес његов. А таких људи, таких духова

увек је бивало врло мало и може их бити само мало. Само ту у области мисли и има главне разлике међу људима; и много је већа разлика између једног мислиоца, једног творца нових идеја, нових мисли и једног обичног човека масе, него између овога и највише животиње.

Тако за оцену духа једног народа, једног времена никад не може бити меродавна маса тог народа и тог времена, јер масе свуд једнако осећају и једнако мисле у свима временима и просторима у свих народа; дух народа и времена јесте у духу њихових мислилаца. По томе историја и судба једног народа не зависе од тога каква му је маса, пошто је она свуд једнака, него од тога какве су му више класе, да ли су оне комбиноване из виших, свеснијих, хуманијих, племенитијих људи, из људи од духа и срца или од обичног блатавог, сировог човека. По томе маса једног народа никад није одговорна за судбу тог народа и његове државе; нижег човека масе подстичу само природни, несвесни нагони, спољни чулни мотиви, и што је нижи човек, то све невољније и несвесније бивају његове радње; по томе маса друштва и народа никад није крива, никад не греша, никад није у заблуди. По томе одговорни за судбу народа и државе морају бити они, који воде народ, његова аристократија, коју треба да чине они који су толико зрели и свесни, да они сами себи не смеју ништа опростити; опраштање, милост само је за слабе, ниже душе које, несвесно радећи, нису одговорне за своја дела.

Тако су само нижи људи, који чине масу друштава и народа, једнаки међу собом и сви људи, нижи и виши, једнаки су у нижем животу, у првобитним, нижим, телесним потребама. Виши људи, неједнаки су не само према нижима него и међу собом; нема два духа у историји човековој потпуно једнаке висине.

И примитивна појезија, појезија примитивних људи, једнака је свуд, као што су једнаки и производи њихова рада и умешности.

Не само што је примитивни човек свуда једнак, што су људи у примитивно доба човечанства једнаки, него су и сви људи, нижи и виши, у примитивно доба свог индивидуалног живота, једнаки. Сва деца, највиших и најнижих раса и племена у свима просторима и временима, једнака су, у основним потезима тела и духа, с малом физичком и без икакве психичке индивидуалности, које тек доцније, са даљим, вишим развитком, са друкчијом средином живота, друкчијим васпитањем и другим историјским условима добивају. На детињем ступњу сви су језици једнаки; сва деца једним језиком говоре; најлакши гласови, које дете може изговорити, употребљују

сва деца на целој земљи за оца и мајку; сва деца радо удвајају слогове, а та редупликација је својствена језицима првобитних људи.

Тако једнакост влада у свему првобитном, природном код људи; разлике међу њима настају тек у доцнијим историјским добивеним особинама и снагама. Сви су људи једнаки по природи, по природним снагама, особинама, потребама и тежњама, али су неједнаки по образовању и васпитању, по духу и души. Тек у историјском друштву људском настају разлике по имању и положају, по телу и духу, по васпитању и образовању, и што су доцније те тековине историјске све је већа разлика међу њима; много је већа разлика између образованих и необразованих у историјским друштвима него између богатих и сиротих, а свих тих историјских разлика нема у првобитном друштву људском. Тако у нижим првобитнијим друштвима, где још нема разлике међу сталезима, где је маса материјалних и духовних добара и тековина још подједнако распоређена међу члановима друштва, ту нема велике разлике међу људима ни по телу ни по духу, ни у оделу ни у становима. И што је ниже друштвено стање, то је и његова борба за одржање све напорнија, опорија и крвавија, те је и по тој борби више једнако с борбом за опстанак код животиња.

И сви природни нагони, природне тежње и потребе једнаке су код свих људи, у потреби за храну; у нагонима за самоодржање, расплођавање и улепшавање сви људи, у свима просторима и временима, једнаки су. Разлике у потребама и тежњама људи настају тек доцније с дубљим и даљим историјским животом и развитком Зоолошки, природни човек једнак је свуд, више има разлике међу моралним људима, највише међу људима од ума; сви људи чине једну исту зоолошку фелу, али међу њима има више психичких фела; разлике међу људима само су историјске а не природне.

Пошто су сви људи једнаки по природи, по првобитним природним снагама и потребама, то се и једнакост међу људима може извести и постићи само у материјалним добрима и тековинама, пошто сви људи имају мање више једнаку потребу у њима, пошто су сви људи једнаки у потреби њих; једнакост духа и ума, највиших историјских добара и тековина људских, не може се никад постићи; неједнакост у распореду тих добара никад се не може уклонити.

По томе сва огромна разноликост људских индивидуа према једноликости у природи, основана је само на историји а не на природи, у распореду историјских добара и тековина више него у распореду природних; што је нижи историјски ступањ живота људи, тим су они више једнаки мођу собом; што је он виши, то је више

разлика и разноликости међу њима, тим је више индивидуалности и тим је виша индивидуалност појединих.

Тело човеково јесте прва одлика човека од животиње, први носилац највишег земаљског духа, и сви људи чине једну животињску фелу по телу, али фела духа има више. Дубоке разлике међу људима јесу по души и духу, по телу су сви једнаки, по телесним нагонима и потребама; духовна провала између највиших и најнижих људских душа много је дубља него она, која одваја најниже људе од највиших животиња. Врло је мала разлика тежине мозга дивљака и цивилизованог човека; док је огромна разлика интелектуалних снага њихових.

Прва снага душе човекове, осећање, једнако је код свих људи; разлике међу људима настају тек доцније у историјској, деривативној снази интелекта; сензације, афекти, страсти и емоције једнаке су код свих људи. Спољни изрази, испољавања душевних стања, једнаки су код свих људских раса; радост и бол, гнев и плач, незадовољство, чуђење и страх, изражавају се подједнако свуд у свима временима, код свих народа. И у једној истој породици интелектуалне способности могу бити врло различне, али су много ређе те разлике у способности осећања.

Све људе нагони на рад једна иста брига за живот; свуд се људи улепшавају и ките; свуд и свагда људе воде и крећу једни исти природни нагони, осећаји и афекти; сви људи имају исте моралне способности у добру и злу; свуда су љубав себе и полна љубав најјаче форме љубави; сва племена у свима временима подједнако су опеваала материнску и еротичку љубав; првобитна појезија љубави и бола једнака је код свих народа у свима временима и климатима. Првобитни дух човечанства, који се развија непосредно на основу осећања, у тим својим првим манифестацијама рађао је код свих народа на земљи једне исте обичаје, једне исте погледе на свет; код свих људи, свих раса исти су мотиви радње, исте особине нарави, исти начин узбуђења душе; љубав према деци једнака је код свих људи.

Не само што се људи не разликују много у осећању и осећањима него у уму и умним способностима; не само што људи мање више једнако осећају и једно исто осећају, али не мисле једнако и не мисле једно исто, него и сама осећања немају тако великих разлика као што их за ум има; језик човеков нема за осећање оних разлика, које има за област ума; сасвим апстрактна осећања језик изражава истим именом као и чисто физичка осећања; и фи-

зичка и психичка потреба зове се бол; савест гризе, брига притискује и т. д.

По томе и прва форма религије једнака је код свих људи; сви људи верују у извесне поједине спољне моћи над човеком и везе њихове с човеком; сви се боје једног истог и надају се једном истом; сви народи имају култ. Тек доцније свест о Богу и религиозни култови са све већим и вишим историјским животом одвајају се један од другог и разликују се међу собом. Па и прва фаза религије једнака је код свих људи; сви људи обожавају ствари и предмете, конкретне и апстрактне.

И у области ума, на првом ступњу његову, сви су људи једнаки. Најмања духовна разлика међу људима јесте у чулним представама; чула подједнако раде код свих људи; чулна опажања код свих људи на једнак начин одређују њихове представе. И првобитне, најобичније идеје, које се развијају непосредно на основу осећања и чулних представа, једнаке су код свих људи, свих времена и простора, као што су идеје које се односе на култ и поштовање мртвих.

И у области чула већа је једнакост код нижих првобитнијих чула него код виших. Код најнижих, првобитних, системних осећаја — глад, жеђ, умор — број разликованих ступања врло је мали, код пипања је већи, код укуса и мириса има их стотинама, код слуха и вида хиљадама. А пошто је моћ разликовања прва снага ума, први услов више интелигенције, пошто је почетак познања у разликовању ствари, то она чула, која највише опажају разлике, — вид и слух, — највише и служе уму и интелигенцији; у тим су чулима људи највише интелектуални, а та су чула и највише развијена код човека.

И првобитни језик људски (језик тела и телесних покрета и језик интерјекција) једнак је код свих људи, свих времена. Језик телесних покрета, који изражава ниже психичке, животињске покрете човекове и ниже акте воље, једнак је код свих људи, као и језик интерјекција. Израз лица у радости и жалости код свих раса један је исти; плач и кукање јесу општи израз жалости; чуђење и страх казују се једнако свуд; страх, љутина огледају се подједнако на сваком лицу људском. Само је потоњи језик, језик речи, различан код разних племена и народа, али и у том језику сви су корени једнаки и првобитни основни гласови свих језика једнаки су код свих племена и народа.

И језик, којим се изражавају односи у природи, много мање прави разлика од језика, којим се изражавају односи у друштву и

историји људској. Оно што се у природи зове диспропорција, дисхармонија, то је и у људском друштву и на људском језику изражено у стотинама форама и начина; диспропорција код човека и у његову друштву зове се зло, несрећа, беда, патња, невоља, ропство, насиље, притисак, гоњење, неправда, сиротиња, дивљаштво, ружно, глупо, гадно, смешно; диспропорција у области ума зове се заблуда.

ГЛАВА 16.

Пошто је све доцније сложено из свега ранијег, то је све раније елеменат свега доцнијег, по томе све раније све је више заједничко све већем броју ствари, има га у све већем броју ствари. По томе све доцније све је мање заједничко, све га мање има, све је усамљеније.

Што је нешто раније тим је више заједничко свима осталим доцнијим стварима и па томе што је нешто доцније све је мање заједничко, све је више ограничено само на доцније ствари. Заједница снага и особина пропорционална је приоритету ствари у времену; што раније постају више су заједничке све већем броју ствари, што доцније постају све су мање заједничке, заједничке су само доцнијим стварима. И што ствари раније постају, оне су више заједничке свима доцнијим стварима у најранијим фазама њихова живота; што су доцније ствари, то су првобитније ствари ранији састојци, особине и фазе њихове; што су ствари доцније, оне су заједничке само доцнијим фазама живота доцнијих ствари.

1. Првобитни, најранији однос ствари, механички однос у простору, заједнички је свима стварима, од првобитне материје у козмичких тела до човека и његових односа у друштву; механички закони владају од козмоса до човека и његова друштва; истим законима простора покуравају се и козмичка тела и човек и његова друштва; особина тежине заједничка је свима телима, и материји и човеку и друштву, и првобитни закон тежине обухвата све ствари од најранијих до најдоцнијих; механички спољни однос према простору заједнички је и човеку и животињама, и биљу и неорганским стварима; тако исто су и биљни и животињски и човеков организам као и организам његова друштва у врло великој мери механизми; механизам је заједничка особина свега неорганског и свега органског. Тако и привлачење и одбијање тела владају од звезда до човека; тако је сфера најопштија заједничка фигура неорганског

и органског света у почетку постајања. Тако исто једни исти првобитни математски, физички и хемијски закони обухватају сва неорганска и органска тела, пошто једни исти математски, физички и хемијски односи владају међу њима; из једних истих хемијских материја састављена су сва тела, биљна, животињска и неорганска.

2. — И прве особине и снаге органског живота заједничке су целом органском свету, биљу, животињама, човеку, друштву. Први главни закон заједнички биљу, животињама, човеку и његов друштву јесте *храњење*; сва органска тела од биља до човека једу, хране се и живе; и на најнижем ступњу животињског света, кад нестају и нека спољна чула, па и полно чуло, остаје још само чуло храњења; закон храњења је првобитни и основни животни закон, јер се њим живот одржава, продужава и расте од зачетка до зрелости, и тај првобитни закон органског живота заједнички је свему органском.

И првобитне вегетативне особине, снаге и функције заједничке су свему органском свету, биљу, животињама и човеку; унутрашње, вегетативне биљне манифестације живота, рађање, растење и умирање заједничке су свему биљу и животињама; после храњења растење и умирање јесу најопштији заједнички појави код биља и код животиња. Не само при првом образовању, људски као и сваки животињски ембрион, него и дуго време после, кад већ добије све битне органе, мозак, кичму, мускуле и нерве, чулне органе, кад срце бије, кад крв има свој крвоток и т. д. не показује никаквог спољашњег покрета, ни сâм од себе ни при каквом надражају или повреди; укочено и непокретно лежи он као и биљка, која не показује никаквог другог кретања него највише ток свог сока и само лаганим растењем мења свој просторни однос. По томе све животиње и човек за време највећег дела свог ембрионског живота немају душе, т. ј. немају никаквих кретања која изнутра потичу, као што их нема ни биљка. Отуда и код одраслих, зрелих животиња за време спавања вегетативне функције бивају живље, пошто велики мозак не утиче тако јако као у будном, свесном стању. И први однос органских тела са спољним светом, храњење, заједничко је и биљу и животињама.

Закон развитка, по коме организам пролази одређен круг измена, фазе растења, које код свих организама воде последњој измени — смрти и распадању, тако је исто заједнички биљу и животињама као и закон умножавања, расплођавања, по коме организам даје постанак организмима себи сличним. По томе је и периодичност заједнички карактер свему биљном и животињском животу.

Узајамно деловање унутрашњих делова међу собом тако је исто заједнички карактер биља и животиња; и код биља и код животиња има извесног органског јединства у телу, извесних унутрашњих радња, ограниченог материјалног склапања делова, изван тип рода, однос појединих делова међу собом и према целини, само што су ти атрибути органског развијени у јачој мери код животиња него код биља. Тако и односи мешања, мекост ткања, облик и кретање заједничко је свима животињама у ембрионско доба њихова живота и биљкама. Тако је и појам организма заједнички свему биљу, свима животињама, човеку и његову друштву.

3. — Доцнији атрибути органског, атрибути животињског, заједнички су само животињама; што су ранији ти атрибути животињског, они су више заједнички све већем броју животиња и њихових фела; што су доцнији, они су више ограничени на доцније уже кругове животиња.

Најранији појави, особине, форме и снаге животињског живота заједничке су свима животињама и човеку. Сваки човек као и свака животиња у почетку своје индивидуалне егзистенце јесте проста ћелија, јаје; првобитни, органски, животињски склоп човек има заједнички са свима животињама; првобитнији, нижи органи, органи дисања и варења, жиле и жлезде, сви склопови вегетативних функција, заједнички су човеку и, нарочито вишим, животињама, док су доцнији органи, нервни склоп, скелет, чулни органи и т. д. у савршенијој форми ограничени само на више животиње и на човека, у најсавршенијој само на човека. Све животиње имају извесно органско јединство, унутрашњи живот органа, целину тела, ограничену тежином и мером према типу свог рода, узајамну зависност органа и делова, однос делова према целини, и по томе су све животиње и човек организми; појам личности, највише форме индивидуалности и најдоцнијег атрибута живота, ограничен је на најдоцнију животињу, само на човека. Тако је свима животињама и човеку заједничко и ткање, као првобитна особина органског живота, али поред те првобитне хистолошке заједнице и сличности постоје велике морфолошке разлике, које доцније настају; нервно ткање првобитно је и оно је заједничко свима животињама, као што је и слично код свих, док распоред тог ткања тек доцније бива различан код разних животиња, те је по томе ткање нервног система заједничко животињама и човеку, док форме нервног система, које доцније постају, различне су код разних животиња. Тако исто и закон полне селекције заједнички је и животињама и човеку, и што је првобитнији живот човека, што је нижи ступањ његова раз-

витка, то и полну селекцију код човека више одређују они исти услови, који је одређују и код животиња; тако мужјаци извесних птица изводе у време парења игре пред женкама, те се први тргови играња налазе још код животиња. Духовни, етички и социјални услови полне селекције као доцнији моменти ограничени су само на доцније, историјско друштво човеково. По томе појам женског и мушког заједнички је животињама и човеку; појам хуманог, човечног ограничен је само на потоњег историјског човека.

Према томе тело, извесно органско јединство више органа и делова, први носилац душе, заједнички је свима животињама и човеку; по томе никоји телесни орган, никоја телесна форма, снага, ни способност није толико ограничена само на човека, да би га она могла потпуно одвајати од животиња, да би она могла одлучно уздизати над голим животињским животом; ни већа телесна снага ни већи број органа тела, ни друкчији распоред њихов у простору тела; сви ти првобитни атрибути животињског живота заједнички су свима њима; оно што је ограничено само на човека, што је одлика само човека, то су најдоцнији атрибути животињског и човекова, који су доцније и постајали сукцесивно.

И борба за живот заједничка је свима животињама и човеку; код животиња у много јачој мери као опорија, уништавајућа, као што је и код човека та борба све опорија и крвавија, што је првобитнији ступањ његовог социјалног, историјског живота. Тако осим заједничког, првобитног, унутрашњег живота и однос са спољним светом, прва одлика животиња од биља, јесте заједнички карактер свих животиња и човека, пошто животиња долази у радни однос са спољним светом и везује се многим односима и везама са спољним околним предметима; по томе кретање, одвајање, ослобођавање свога тела од непосредне везаности за земљу, као што је код биља, јесте првобитни карактер, који одваја животиње од биља, и по томе је заједнички свима животињама за време њихова живота. И то кретање, заједничко свима животињама, није подстицано и одређивано само од спољних односа, од механичких и физичких снага, као што је код неорганских тела и биља. Животињу крећу и унутрашњи подстреци, и што су они првобитнији тим су више заједнички свима животињама и огромној већини људи; таки су подстреци тражење хране и потреба расплођавања; дубљи, унутрашњији покрети, независни од тих чисто животињских потреба, настају тек код човека и тек на доцнијим ступњима његова историјског живота; само људи вишег реда одређују сами себе и стављају сами себе у кретање; само највиши духови добивају подстицаје свога рада из ду-

бине историјског живота народа и човечанства а не из свог тела и садашњости као животиње и нижи људи.

По томе све животиње и огромну већину нижих људи крећу на рад само слепи инстинкти и првобитни природни нагони и они су заједнички животињама и човеку; идеја као подстрек кретања и рада, као доцнија снага, ограничена је само на више људе. Инстинкат, снага рода, типа и векова, у индивидуи згуснута и нагомилана, и кретања, одређена инстинктом, заједничка су животињама и људима, као што су страх, тражење хране и т. д. Таки су првобитни природни, сарођени нагони самоодржања и расплођавања заједнички свима животињама и људима. Тако су и првобитне природне снаге одреднице живота животиња — наслеђе и прилагођавање околним условима живота заједничке снаге свих животиња и човека; оне одређују начин живота и животиња и људи, и у природи и у друштву.

Поште су те првобитне, природне животињске потребе хране и расплођавања првобитни подстреци животиња на кретање и рад и по томе заједнички свима животињама, то све животиње и огромна већина људи раде само онолико и дотле, колико и докле трају ти подстреци, док се не задовоље те потребе; доцнији виши подстреци, који се јављају на вишим ступњима човекова историјског живота, подстреци из потреба народа, времена, човечанства, рад из задовољства, уживања, дужности, ограничен је само на доцније уже и све уже кругове виших људи; отуд рад, независан и слободан од тела, живота, садашњости и њихових потреба, ограничен је само на најужи круг виших људи историјских; огромна већина људи као и све животиње раде само онолико и дотле, колико и докле морају да раде; отуд нижи човек, као и животиња, не воли да ради; отуд је тежња живети са што мање рада, муке и напора заједничка нижем човеку и свима животињама.

И првобитна природна супротност радње и одмора, бдења и спавања, која се развија непосредно на основу радних односа животиње са спољним светом, прве одлике животиња од биља, заједнички је карактер свих животиња и људи, као што је и мушко и женско, полна природа, заједничко човеку и животињама, док је надполно, хумано, племенито, ограничено само на човека.

Не само што су првобитне телесне снаге и особине заједничке свима животињама и људима, него и првобитни појави кретања и снаге душе заједнички су животињама и људима; што су ранији ти појави и снаге душе, они су више заједнички свима животињама и свима људима, што су доцнија, заједнички су само вишим животи-

њама и човеку; најдоцнији ограничени су само на мали број виших људи.

Опште осећање себе према спољашњем свету, то најнепосредније, првобитно осећање, заједничко је свима животињама и свима људима; и чуло осећања, најопштије осећање, невезано ни за један поједини орган него за целу површину тела, заједничко је свима животињама и људима; то је осећање живота. Тако и системна осећања, први појави душе, везани непосредно за тело и његов живот, осећања која потичу из целог система тела, поглавито услед органских процеса и који чине најмасивније, најшире елементе осећања бића — осећања глади, жеђи, умора, болести, ситости — заједнички су свима животињама и свима људима. Све животиње и сви људи осећају; осетљивост је заједничка особина сваког животињског организма; све ниже животиње само осећају, остале више стране психичког живота ограничене су само на мало виших животиња и човека. Тако исто и сви првобитнији афекти, који се односе на ниже функције, заједнички су свима животињама и људима, као што су бол и страх, гнев и мржња, док су виши, доцнији афекти, — радости, љубави, захвалности, као доцнији у постанку, ограничени само на више доцније животиње и на човека.

Пошто су чула први органи душе, пошто је почетак живота душе у чулном, то је чулни живот, првобитнији од потоњег духовног, заједнички свима животињама и људима у првом почетку њихова живота и код огромне већине људи, ма да ниже животиње немају она виша доцнија чула, која имају више доцније животиње, док је првобитно чуло коже заједничко свима животињама и људима. Као и животиња тако и нижи човек остаје увек обрнут чулним појединостима, увек везан за садашње, за најближе чулне утиске. По томе и представе, које одређују чулни утисци, и чулна опажања заједничке су животињама и људима.

Па и први ступањ интелигенције, разума у служби живота и његових потреба, заједнички је животињи и човеку. И код животиња има неке врсте логичке радње, размишљања о могућности и немогућности, узимања у обзир узрочних односа, али све то само на основу стварних објективних, чулних односа. И животиње не само што само инстинктивно познају свој непријатеље него и уче да их познају и разликују, да познају опасност и да је избегавају и пошто су способне за разликовање оне теже да достигну намеру применом одговарајућих средстава, обазривошћу, лукавством, претварањем, а све то показује способност суђења, основ све интелигенције и разума. По томе животиње имају и вољу, али још не

слободну вољу, независну од непосредних веза тела и живота и њихових потреба.

Тако и слутња, први ступањ мишљења невезаног за стварно, чулно и садашње, заједничко је животињама и човеку. И животиње могу да слуте, нарочито на основу чисто природних непосредних веза с природом, са спољним светом. По томе се и код животиња јавља време али само у форми осећања, везано још за чулна опажања.

Пошто су појави сна везани с мозгом и с вишим чулима, то је и сан стање заједничко човеку и свима животињама, са развијеним нервним системом, пошто то стање зависи од нервне радње.

Тако су и способност бројања и осећање ритма заједнички вишим животињама и човеку, као и подражавање.

По томе и код животиња налазе се не само интерјекције, т. ј. прости узвици, гласови, којима изражавају тренутно осећање задовољства или бола, или афекте радости, жалости, страха, гнева и т. д. него имају и неке друге гласове, којима испољавају свој однос једна према другој, своју наклоност, брижљивост, опомену, нарочито у односу старих према младима, у животињском фамилијарном животу и у друштвеном заједничком животу животиња једне врсте.

Пошто и код животиња има извесног понашања једних према другима, помагања и пријатељства, опомене и заштите, то су и првобитни социјални инстинкти заједнички животињи и човеку, инстинкти одређени и побуђени страхом од непријатеља, заједничким препонама, помагањем у борби, тражењем заштите и т. д. и ти моменти нагоне и животињу и човека на удруживање, на стварање мањих и већих друштава. По томе и код животиња налазе се почеци етичког понашања и радње, помагања и пријатељства, извесног савлађивања себе, одрицања па и жртвовања, нарочито старих према младима, дакле укроћивање себичности, одрицање свог сопственог добра у корист других и у служби рода. Тако је фамилијарни па и виши државни живот заједнички извесним животињама и човеку. Тако се и осећај за својину развија још код животиња, кад животиња мора да брани своје право од туђих напада. Тако и од свих уметности првобитну архитектуру имају и животиње као и човек; способност зидања заједничка је животињи и човеку.

Тако су првобитне основне особине, снаге и појави тела и душе заједнички животињама и свима људима. Доцније више психичке потенце ограничене су само на човека; што су раније оне, тим су више заједничке свима људима, што су доцније, оне су све више ограничене на мали број и уске кругове виших људи. По томе оних

особина тела и душе, које су заједничке свима људима а нису заједничке и животињама, врло је мало; много је више оних доцнијих особина, које су ограничене само на више људе, на људе вишега духа и више душе.

Све расе људске, људи у свима временима, имају један исти анатомски и физиолошки склоп; телесне особине и снаге, органи и функције заједничке су свима расама. Сви људи имају исти број, распоред и пропорцију органа, исти број зуба, претију и костију, исту артикулацију скелета и слојеве мускула; сви људи иду усправно и сви говоре; исто је време код свих раса у трајању живота, трудноће, детињства. Сви људи у свима временима имају исте првобитне страсти, емоције, афекте и нагоне: тражење хране и расплођавање, наслеђе и прилагођавање, исте изразе бола и задовољства, мржње и гнева, страха и љубави, пријатног и непријатног; сви људи избегавају непријатно и траже пријатно, као што се сви у свима просторима и временима улепшавају. Сви људи имају једна иста чула, исти број, распоред и пропорцију њих; код свих људи чулна опажања подједнако одређују представе, те и представљање и мишљење код свих људи, по унутрашњем склопу и нужном току, јесте једно исто; сви људи имају религију, религиозну свест спољних моћи над човеком и зависност човека од њих; религија је расположење духа, заједничко свима људима. Код свих људи у свима временима игра и песма јесу испољавања радости и жалости; свима људима доступни су музикални утисци ритма, првобитног ступња музике. Првобитна уметност, архитектура јесте заједничка вештина свих људи, народа и времена; све људске радње механичке и интелектуалне највише су зидања; државе, религије, философије и науке јесу зграде, које дижу столећа, генерације и поједини велики умови.

Доцнији моменти општег живота све су више ограничени само на човека; што су доцнији, они су све више ограничени само на поједине уске и све уже кругове народа, времена и људи; што су раније, оне су више заједничке све већем броју броју људи. Огромној већини људи *брига за живот* јесте једина форма, највиши ступањ до којег се диже њихова снага мишљења; отуд је њима брига за живот једини подстрек на рад, отуд они не воле рад и раде само онолико колико морају да раде; огромна већина људи живи само чулним животом, везана за стварно, за садашње, за своје тело и живот, не дижући се никад до апстракције, теорије, слободе.

Као што је област литературе доцнији моменат историјског живота и по томе много ужа и ограниченија него област живота, тако су и доцније фазе уметности, сликање и скулптура, виша по-

језија и виша музика, ограничене само на поједине народе и времена, као и област науке, док је философија, стварање идеја, теорија, принципа, као најдоцнији моменат живота, највиши ступањ општег духа, ограничена само на поједине људе у појединим временима, код појединих племена и народа.

Тако и поједине фазе спољашњег, материјалног живота, живота социјалног, што су раније оне су више заједничке све већем броју људи, што су доцније оне су ограничене на све уже кругове. Фазу првобитног, природног, дивљег, животињског, неисторијског живота пролази цело човечанство, т. ј. цео људски род; племе је заједничко социјално уређење свих варвара, људи који су изишли из природног, дивљег, животињског стања, али још нису ушли у историју; до држава и народа пењу се само поједина племена, те је појам државе и народа, као доцнији моменат социјалног, историјског живота, апстрактан и туђ огромној већини нижих људи, док је појам једног човечанства ограничен само на поједине умове; огромна већина људи, по природној неорганској тежини, не пење се никад до висине државе, народа, човечанства, литературе, науке, философије.

Не само што су ствари, снаге и особине више заједничке што су раније, него је и заједничка потреба ствари већа што су ствари раније; што су ствари раније, оне су више заједничка потреба више ствари; што су ствари доцније по постанку, то је и потреба тих ствари све више ограничена на све уже кругове доцнијих ствари. Топлота, прва физичка снага, јесте заједничка потреба свега неорганског и органског и као првобитнија од ваздуха она је и преча од њега; животињама за време ембрионског живота треба само топлоте а не ваздуха; она је прва заједничка потреба свега органског. Ваздух, првобитни елеменат, али доцнији од топлоте, јесте заједничка потреба само свега органског; неорганском свету он је непотребан; једна иста атмосфера јесте заједничка потреба за дисање сваког органског тела, биља, животиња и човека.

Неорганске материје земље, ваздуха, воде, првобитније од потоњих органских материја, јесу заједничка потреба свега биља, свих животиња и људи; биље, првобитније од животиња, јесте заједничка потреба многих животиња, док је потреба животињске хране ограничена на уже кругове животиња. Тако без топлоте, као првобитне заједничке потребе, животиња и човек не могу никако живети; без ваздуха, потребе другог реда, човек може живети само девет минута; без воде, потребе трећег реда, може живети девет дана; без хране, доцније потребе, преко тридесет дана, а без светлости, која

се доцније одваја, може дуго живети, док му електрицитет и магнетизам, најдоцније физичке снаге, не требају никако за живот.

Фамилија, првобитнија форма друштва од потоњих племена, народа и држава, јесте заједничка потреба свих људи, нарочито у прво доба живота, док је потреба државе и народа доцнија, те је у свима временима била потреба само уских кругова малог броја људи, док велика већина људи у свима временима не осећа потребу ни државе ни народа.

Фантазија, снага душе првобитнија од потоњег апстрактног разума, јесте заједничка потреба свих људи и трајна заједничка потреба огромне већине људи. Само се фантазијом може директно деловати на душу обичног човека масе, само фантазија буди код њега и остале снаге душе; само се фантазијом маса свих друштава и времена диже до схватања и познања истина и идеја. Отуд су и симболи, чулне слике и облици, потребни маси, јер само у форми њих може маса схватати сазнања и истине. Отуд је и естетичко, лепо, чулна форма истине, заједничка потреба свих људи у прво доба живота и огромне већине људи за време целог живота, јер се само њим може код њих подстицати и потоње етичко и интелектуално образовање; лепо је првобитније од истине и потреба лепог више је заједничка потреба свих људи, док је потреба истине, најдоцнијег добра људског, највише тековине његове у свима временима, потреба само малог броја људи од духа.

И у области лепога првобитна форма испољавања њега, архитектура, првобитна уметност, јесте заједничка потреба свих људи, свих времена, док је потреба скулптуре и сликања, више појезије, и више музике ограничена само на поједина времена, код појединих народа.

Тако и осећање, првобитна снага душе, јесте заједничка потреба живота свих људи у свима временима; оно је прва снага, која крчи пут апстрактном сазнању и истинама у душу, те је и потребно поглавито на њега деловати код већине људи и код свих људи у прво доба развика, да би се прокрчио пут познању идеја и истина; ни једна идеја не може друкче ухватити корена у маси него у форми мржње и љубави; нема ли у идеји нешто што треба волети или мрзети, њу маса друштва никад не може прихватити.

Тако су и првобитни обичаји, погледи и појмови заједнички свима људима, као што су и представе више заједничке него појмови и мисли; пошто је чулно посматрање и појимање стварног, чулног заједничко свима људима, тако су и језик и религија за-

једнички свима људима, као што и сви људи имају осећање за основне односе простора, броја и времена.

Тако је и потреба живота, као првобитна, заједничка потреба свих људи, док су потребе литературе, науке и философије, све доцнијих момената историјског процеса, ограничене на све уже кругове све мањег броја људи. И међу самим тим доцнијим моментима потреба литературе и науке више је заједничка потреба више људи и читавих времена, док је потреба философије потреба увек само појединих умова. Отуд за живот у друштву треба обичне, ситне, практичне памети, првобитне фазе разума, треба разума у бакру и никлу; виши разум и виша интелигенција нису потребни за живот у друштву.

По томе је религија, првобитна манифестација духа људског, и заједничка потреба свих људи у свима временима. И првобитни ступњи и фазе њене, фетишизам и политеизам, више су заједничке потребе већег броја људи и времена него потреба монотеизма. Велика већина људи и сви људи у прво доба развитка обожавају само поједине предмете и ствари и поједине снаге у природи, не дижући се никад до појма једине снаге, једног Бога, јер не осећају потребу њега, док је монотеизам, највиши ступањ религије на коме се она диже до философије, увек у свима временима потреба само малог броја виших људи; потребу једног Бога осећају само људи од духа, људи којима треба највиших истина, а тих је у свима временима врло мало.

Пошто је све раније више заједничка потреба већег броја ствари и људи, то што је нешто раније по постанку, њему више треба једнаког друштва, друштва једнаких ствари с њиме, да би могло постојати, одржати се и живети. Тако друштво људско није постало ради добивања знања и разумевања ствари, ради стварања принципа и идеја; оно је постало из заједничке потребе одбране од опасности и савлађивања прелона живота и ради тих момената, увек је и потребно друштво; што су јачи ти моменти, тим је и потреба друштва већа.

Тако је и за религиозне идеје потребна велика маса друштва, док је за идеје науке и философије потребно све мање друштва. Мудрост мора бити усамљена као и врлина, да би била мудрост и врлина; ништа велико и племенито, никоју идеју и принцип не ствара већина, маса друштва; њих стварају само појединци, узвишени и племенити.

ГЛАВА 17.

Пошто је све доцније сложено из свега ранијег, то све доцније, снајајући у себи све ранаје, мири супротности свега ранијег.

Као што умерени појаси земљини, који су доцније постали, кад је после једнолике температуре на земљи настала разлика климата у којима је човек тек доцније почео живети, — спајају и мире у себи све супротности ранијих појединих земљиних појасева, од екватора до полова, проживљујући их наизменце све, тако и модерна геологија мири наизменичне супротне појмове о процесу земљина живота, вулканизам и нептунизам, узимајући да су и катастрофе и мирна еволуција само поједине фазе општег процеса, дајући и ватри и води њихове праве уделе у стварању земље и одређујући свакој место, величину, снагу и време у том општем процесу. Тако и модерна биологија мири супротне појмове о стварању и процесу органског живота на земљи, дајући супротним принципима наслеђа и прилагођавања њихово место у процесу живота, одређујући сваком њихову праву вредност по времену, снази и величини, мирећи конзервативно и прогресивно и теорију револуције с теоријом еволуције и мирећи наслеђе с индивидуалном варијацијом она мири и род с индивидуом, дајући сваком њихово право место према снази, величини и времену и резултат свега тога било је мирење телеологије и механизма, као што је те супротне принципе помирила и модерна астрономија. Тако и модерна психологија мири сензуализам и идеализам, који се боре од како је појмова о души и духу, дајући и чулима и уму њихово право место и одређујући им њихову вредност, величину и снагу у процесу психичког живота, индивидуалног и историјског, као што све више мири поједине елементе душе — осећање, вољу и мишљење, одређујући сваком праву вредност, величину и снагу у целокупној области душе и доводећи

их све више у једну хармоничну целину. Према томе и све рационалније васпитање мири све супротне методе, који су се сукцесивно јављали, механички и динамички, природни и вештачки, дајући и природи и вештачком деловању с поља њихово место и вредност у целом систему васпитања тела, душе и духа, мирећи тако све више оно што мора да буде са оним што треба да буде, неслободу са слободом.

Тако ће и научна историја, утврдивши принципе кретања и живота човечанства у свима областима, просторима и временима, помирити у себи све супротности, које су сукцесивно у њој и из ње израстале, супротности човека и природе, духа и материје, чула и ума, осећања, вере и знања, индивидуе и друштва, идеалног и реалног. И као што геније, као компендијум мисли и осећања, тежња и праваца једног доба, спаја и мири у себи све супротности њихове и доводи их у једну хармоничну целину, тако и модерна философија спаја и мири у себи све супротности између наука религије и философије, мирећи све антагонистичке појмове и принципе, који су се сукцесивно у њима јављали, и све више појимајући све као једну једину велику целину, даје сваком од њих његово право место у том једном великом јединству — и каузалности и континуитету, и телеологији и механизму, и чулном и апстрактном, идеалном и реалном, кретању и мишљењу, животу и свести, материји и духу, унутрашњем и спољашњем, вечитом и пролазном. Тако ће и последња, највиша религија, последњи и највиши ступањ историјског процеса духа људског, спојити и помирити у себи све раније фазе и форме религије, све елементе појединих ступања њених, дајући, у духу људском и разним нижим и вишим класама историјског друштва, места и фетишима и боговима и једном једином Богу; највиша религија помириће и фетишизам и политеизам и монотеизам међу собом, дајући, у највишем историјском друштву људском, у човечанству, места свима према разним ступњима душе и духа људи. Тако и све виша драмска појезија, спајајући у себи све раније уметности, мири њихове супротности, које потичу из тежње сваке од њих за превлашћу над другима.

Као што све виша цивилизација све више обухвата у себи и мири све историјске елементе, који су се сукцесивно јављали и од којих је сваки, настајући, ступао у борбу са свима ранијим, као што модерна држава, спајајући у себи, све више мири све социјалне историјске елементе, фамилију, племе и народ, државу и религију, више и ниже класе, аристократију, демократију и монархију, дајући сваком од њих њихово право место у целокупном склопу

друштва, — тако и модерно друштво све више тежи да помири, спајајући их у себи, све супротне историјске социјалне снаге и елементе, који су се до данас у друштвима људским борили за превласт, — да помири личне и опште интересе, индивидуу и друштво и тиме да помири интересе и идеје, правду и истину са животом и коришћу, с интересима живота, да помири личну вољу са општом вољом свих, вољу и интересе појединаца с општим законима, индивидуалност појединих с укупним социјалним организмом; да помири ред с прогресом, слободу с правдом.

Тако све виши историјски човек, састављен и сложен из свих ствари и снага природе, из свих елемената и времена историје, мири у свом животу, осећању и мишљењу, све супротне правце и тежње историјске, мири се све више са свима стварима, свима временима и свима људима, мири се све више с целим светом.

ГЛАВА 18.

Пошто је све раније све већа потреба доцнијег, пошто све што постоји и колико постоји, постоји зато што је потребно и онолико колико је потребно: то пошто све раније треба свему доцнијем, све већем броју ствари, то све раније све је генералнија потреба. Пошто је раније све генералнија потреба; пошто је све раније све више заједнички и све већи састојак свега доцнијег; пошто је и све већа потреба: то све ранијега има све више, све раније све је генералније, и по томе све доцнијега све мање има.

По томе што се нека ствар раније одваја из првобитне, једне опште целине, она је и све општија, генералнија, све је више има, све је мање индивидуална и поједина; што се нека ствар доцније одваја све је мање генерална, све је мање има, све је више поједина, индивидуална, ограничена. По томе генералност ствари пропорционална је њихову приоритету у времену и по томе индивидуалност ствари пропорционална је њихову постериоритету у времену.

I. 1. — По општем реду, којим су ствари постајале у времену, неоргански свет првобитнији је, ранији од органског света, који се тек доцније одвојио од неорганског, те је неорганско у природи генералније од органског, које је само један мали део неорганског. Врло је мало простора у васиони, у којима се из неорганске материје може да пробуди и одржи органски живот; на многобројним светлим сунцима у васиони нема живота нити га може бити, а она заузимају највећи део свега простора; органски живот може се будити и развијати само на планетама, које заузимају много мање простора од сунаца, па и то само на неким планетама. И у нашем сунчаном систему само су Венус, Марс и Земља подобни за буђење и одржање органског живота, а целокупна маса те три планете износи само један 174000-ти део масе свих тела у сунчаном систему

Па и на самој земљи маса неорганске материје далеко претеже масу целог органског света на њој; маса целог органског света земљина, биљног и животињског само је један мали разломак огромне неорганске масе земљине, која износи многе милијарде килограма. И на самој површини земљиној, на којој једино успева и одржава се органски живот, и која је само $\frac{1}{250}$ дијаметра земљина има великих простора, који никад неће моћи одржавати вегетабилни ни анимални живот, као што су поларни предели, брегови, пустиње.

Не само што неорганског у природи има много више од органског, него и у свему органском, у организмима свих биљака и животиња има много више неорганског него органског; основни и главни елементи свих организама јесу неорганске материје, материје неорганског света, те разлика између неорганског и органског није у саставу основних материја, пошто су у оба једне исте; као и код свих биља и животиња, тако и у највишем организму, у телу човекову, има највише неорганског; на 1000 делова човекова тела има воде 784; она је, као и у свима организмима, и у човекову телу најгенералнији и најпостојанији елемент. И као у индивидуалном телу тако и у друштву човекову у опште, и у сваком поједином друштву, већина људи само је неорганска, тешка маса, са већином атрибута неорганског света.

И закони неорганског света генералнији су од закона органског света и стоје према њима у сразмери као неорганско према органском у опште; механички, физички и хемијски закони простиру се од најдубљих дубина и тамнина козмичког живота до мишљења човекова, простирући се на све области и појаве свега неорганског и органског живота, док закони органског света описују само мале, уске, кругове општег; ограничени су само на мало доцнијих појава општег процеса.

2. — И у самом неорганском свету генералност појединих неорганских снага и појава пропорционална је њихову приоритету у времену; што се нека неорганска снага раније јавила, она је генералнија; што је доцније настала, она је мање генерална.

а) *Топлота* је ранија козмичка снага од светлости, звука, електрицитета и она је генерална снага у свима просторима и временима, свега неорганског и органског, општи фактор свега стварања и бивања, од козмичких светова до рађања човека и мишљења његова. И чуло за топлоту генералније је од свих других чула, опште свима животињама, од најнижих до човека; и сваки део површине тела може се тако додирнути да узрокује осећај топлоте (хладноће), и свака је супстанца подобна да под извесним околностима про-

изведе те осећаје, док је врло мало делова тела и врло су мали делови тела који, додирнути, могу да узрокују осећаје укуса, мириса, слуха и вида, јер је само мало материја или извесних врста таласања, које су подобне да узбуде те делове тела, те чулне органе. И у сваком раду једна дата величина рада може се увек потпуно, без остатака, претворити у топлоту, али је немогућно да се цела дата количина топлоте претвори у рад, него само један део, тако да код једног радника само $\frac{1}{4}$ свега сагорелог материјала иде на рад $\frac{3}{4}$ иду на развитак топлоте, потребне за одржање животних функција у телу (варење и т. д.), док парна машина издаје само $\frac{1}{20}$ топлоте као корисно механичко кретање. Тако међу свима агенцијама природе топлота је најгенералнија; у целој природи, неорганској и органској, нема ни једног процеса, где топлота не игра извесну улогу, где топлота не постаје или не опада; при свима природним и људским процесима мора се производити топлота, те би се једна одређена количина топлоте могла узети као општа мера вредности природних снага. Тако је и ватра најгенералније оруђе људско од свих других.

б). Пошто су *механички процеси првобитнији, ранији од физичких и хемијских процеса, то су и генералнији од њих*; механички закони и особине тела, као што су кретање и тежина, генералнији су од свих других закона и особина; свако је тело тешко и свако се покорава механичким законима, од козмичких тела до човека; хемијски процеси, доцнији од механичких, мање су и генерални. Иста је пропорција и у органском животу; код првобитнијих, нижих животиња бивају само механички процеси и тек код доцнијих виших животиња настају хемијски процеси варења хране, па и храна човекова прво се и највише механички справља, док не дође у уста а нарочито у стомак.

в). Пошто се *светлост* доцније одвојила од топлоте, то је она и мање генерална од топлоте, мање је има у козмосу, ограничена је на много мањи део простора и материје него топлота. Много је више мрачног, неосветљеног и по томе невидног него осветљеног, светлог, видног. Тако и сунчева светлост светли само малом делу целог простора његова система; Нептун добива још само $\frac{1}{1000}$ светлости, коју земља добива. По томе и све што је природа створила, створила је у мраку, као и све велико што се ствара, само се у мраку ствара.

г). У истој пропорцији, у којој стоји светлост према ранијим генералнијим снагама и особинама материје, према топлоти и тежини, у тој истој пропорцији стоји и у човекову организму *чуло*

за светлост према чулу за топлоту и материјалност; топлота стоји према светлости као кожа човека према оку. У сваком организму чуло за светлост, за виђење, само је један врло мали део целог организма, док је чуло за топлоту много раширеније, генералније и имају га сви организми, биљни и животињски, док је чуло за светлост ограничено само на животиње и на најмањи део тела њихова. Па и у самом оку, једином чулу за светлост у људском физису, које је веома мали део целог организма, само једно мало место може да посредује оштре, јасне слике објеката, а остали делови служе само за нејасне представе.

β. Као што је у природи много више мрака него светлости, као што у телу човеку само један врло мали део може да прими и посредује светлост, тако је и у души животиње и човека много више мрачног него светлог; у сваком тренутку свест осветљује само мали део душе; круг свесног врло је мали и узан према кругу неосветљеног и мрачног у души, те и снови нису ништа друго него тумарање и лутање представа у мраку душе.

γ. У истој пропорцији, у којој стоји светлост према ранијим и по томе генералнијим снагама и особинама материје, према топлоти и тежини, и по томе у истој пропорцији у којој стоје делови тела пријемљиви за светлост према осталим деловима тела, који су непријемљиви за светлост и којима не треба светлости, — у тој истој пропорцији стоји и оно што се може чулним оком видети, што је осветљено, према ономе што се њиме не може видети, што је неосветљено, мрачно, сакривено. Само мален део козмичких светова може човек видети, док цео огромни остатак лежи невидљив у мрачним дубинама комоса. Тако и бивање у опште у природи врло је ретко тако отворено пред оком човековим, да га сваки непосредно може видети и разјаснити; већина познатих нам данас природних појава нису се људском посматрању непосредно показали, него су тек морали бити откривени, те је и много више промена лаганих и неопазних које се не виде него напрасних и очигледних које се виде. Свако органско биће, животиња а још више човек, описује један велики лук, коме је један крај у сунцу, други у земљи, и само најмањи део тог лука види се и то се зове живот; цео остатак тог великог лука невидљив је људским очима. Тако је и историја поједине људске душе, као и историја целог човечанства, једна дуга кружна линија, од које се само један мали део види. И сваки догађај, у природи и у историји, који се види, само је завршни колут на једном дугом ланцу услова, само једна малена видна тачка једног дугог и далеког процеса који се не види, који, сакривен ду-

боко у мраку стварања и бивања, измиче људским очима. Она унутрашња снага која се испољава у видним појавима, који наступају по природним законима, не може се никад видети; она остаје вечито сакривена људским очима, мрачна и непозната. И видећи само оно што се чулним оком види, само резултат, само мали део испољававања тих унутрашњих, невидних снага, а не видећи процес и дуги низ услова, обични човек верује у мале узроке а велике последице, пошто види само оно што је на пољу. И само мали део свог дугог, далеког пута кроз историју види човек, он види само садашњост, а садашњост је увек само врло мали део општег процеса, целокупног историјског људског живота; свака садашњост само је један бесконачно мален део све прошлости, један мали видни лук огромног круга општег невидног процеса, само видни резултат једног дугог невидног процеса. И од сваке идеје виде се само цвет и плод, а корен је свакој дубоко у историји, у мраку прошлости; што јој је идеја већа, то јој је и корен дубљи. Отуд чулни човек, видећи само оно што је видно, само резултат, само успех, не видећи многе претходне безуспешне намере и напоре, он и поштује, обожава само успех; он види само оног последњег, који је идеји дао завршну, видну форму; не видећи многе пре њега који су стварали и спремали, он тога последњег, срећнога, држи и за творца те идеје; и пошто је само успех видан а намера не, то се и све оцене чулног човека управљају према успеху.

Тако је и правда и сувише велики и узвишен историјски принцип, да би се могла видети у једној садашњости; она је историјски појам, те се само у историји и може видети.

δ. И у сваком човеку има много више мрачног, латентног, сакривеног него онога што се види од њега, што он испољује, изражава и него што то може. Тако и права племенитост, као и све узвишено и лепо код човека, као и свака истина, не виде се чулним оком; оно што се види од њих, што је на пољу, оно је само маска њихова, испод које је обично оно што није племенитост, што није истина ни правда. И као што се оно што је најбоље и најплеменитије у човеку обично не види, пошто је дубоко сакривено, тако се и највећи део рада људског не види, као што је на пр. уплив матере на образовање душе и духа детињег; тако и већина људи има невидне сакривене особине, које само случај и згодне прилике откривају. Тако и од многих вештина у животу врло их је мало, којима је проналазач познат, пошто су обично многи радили на једној вештини. Тако се и од целокупног живота једног народа, друштва, времена, види само његов спољни, политички жи-

вот, који је само плитка обала великог, дубоког океана историје човечанства и прошлости његове, на чију се мрачну, непознату ширину и дубину не може усудити без компаса у руци, без принципа.

Пошто се само садашњост види, то не само да се не види прошлост него се још мање види будућност, она је још дубље сакривена од ока човекова; не само што човек од свега само мало види, него је још мање кадар да *предвиди* од свега. Нема ни једног закона, ни једне идеје, ни једног открића ни проналаска, којем су се и којем би се могли предвидети сви ближи и даљи резултати и последице, и увек је много више непредвиђених резултата од њих него предвиђених, очекиваних. Ни један проналазач ни откривач од ватре до барута и магнетске игле, од стакла до штампе, железнице, Америке и модерних проналасака, ни први радници и весници социјалних рефорама и револуција, нису ни слутили шта ће сви ти проналасци и открића и реформе донети људском роду, какве ће им последице бити. И што је која наука моћнија да више чини предвиђања у својој области појава и факата, тим је она тачнија и виша, али и на том ступњу висине наука може чинити само општа предвиђања, у великим потезима, док је предвиђање судбе нечега појединог, као појединог човека, немогућно, јер је све поједино, сваки живот, везан многобројним, дужим и краћим, јачим и тањим везама за све остале ствари у природи и у друштву, за целу прошлост и будућност. У целој својој историји и кроз целу своју историју човек је само на једној тачки другог пута, којим све ствари иду; пре човека, кад човека није ни било, постојале су и бивале су многе ствари; после човека, кад човека нестане, постојаће и биваће многе ствари. Са целим својим историјским животом човек је само у средини једног општег великог процеса, коме он не види краја ни за собом ни пред собом, ни у прошлости ни у будућности; он види само оно што је непосредно за њим и пред њим, само за један корак пред собом; сав остали пут који он има да пређе у мраку је; отуд толико посртања, ремећења и забуне у људском животу. Тако процес света, процес свега није једна готова књига, написана цела, коју човек има само да прочита, па да разуме и види све; процес света јесте писање на табли; кад је једно време испише пуну, друго време, које за њим дође, избрише све то да би даље на њој могло писати; отуд за цело време свог историјског живота човек може видети само оно што је један пут написано на тој табли, а та иста табла била је безброј пута исписивана и брисана пре њега, кад њега није било, и биваће безброј пута исписивана и брисана после њега, кад њега нестане, кад га више не

буде. Отуд човеку остаје и може само да нагађа, да слути оно што је пре њега било и оно што ће после њега бити, да из једне реченице коју види написану изведе мисао, из низа мисли цео систем, формулу света. Идеалан разум био би онај, који би могао везати сву прошлост за сву будућност, који би открио све везе, које везују прошлост за будућност, човека за историју човечанства и његову историју за земљу и козмос.

3. — Пошто је само површина ствари осветљена, док у дубини, у унутрашњости њиховој влада мрак, пошто се тако само површина ствари може видети а унутрашњост њихова не, то је и много *више унутрашњег него спољашњег*; много је више ствари и од ствари унутра него на пољу; по томе *што је нешто раније све је више унутра, све мање на пољу, те што је доцније све је више на пољу*. Биље живи само унутрашњим животом; сви његови односи са спољним светом своде се на храћење; растење, развитак и умирање јесу сва животност биља, док животиња живи и спољним животом, показује и појаве односног живота, јер животиња има радних односа са спољним светом. Тај однос са спољним светом и испољавање унутрашњег живота развија се до највеће мере тек код човека, последњег створа природе, те најмањег дела животињског света. Али и код самог човека, у свему његову животу, има много више унутра него што он испољава, изражава и него што то може; много је више латентног, сакривеног, унутрашњег у њему него отвореног, видног.

Пошто у последњој инстанци све речи долазе од светлости, од гледања, те пошто се речима може изразити само оно што се види, што је на пољу, то већина речи у свима језицима изражавају чулну, видну, спољну страну предмета, па се тек после ширењем преноси значење тих речи и за обележавање унутрашњих, душевних стања и елемената и број тих речи врло је оскудан, много мањи од броја речи за обележавање спољашњег и чулног. Али и ако је само у човеку природа дошла до чистог израза, и ако је само човек кадар да изрази оно што бива у природи и у њему, да изрази живот и бивање у природи и оно што бива у његовој души, ипак је много више онога што човек не може изразити, што никад није изразио и што никад неће изразити, него онога што човек може да изрази. Врло је много појава у свету а врло мало израза за њих, много више има у свету ствари него речи и много више речи него мисли и много се више говори него што се може казати. Многе радње душе и духа не могу се никако речима, језиком изразити, нити се могу речима мислити и представити; тако се ни дела

уметности не могу никад речима потпуно изразити, као што се ни тонови никад не могу изразити ни представити речима, језиком. Пошто човек језиком може изразити много мање односа, појава, стања у животу природе и душе него што не може изразити, него их може само осећати или никако и не осећати, то је број појава, стања и односа о којима човек може мислити врло мали према огромности онога што само може осећати а не и изразити, док огромна већина појава, стања и односа остаје, која се не може ни мислити ни осећати, која је апсолутно недоступна човеку и уму његову. И више човек може речима изразити спољне ствари и односе него унутрашња стања, бивања и односе у души својој; има безброј разноликих расположења и осећања, која језик може само означити, али чије биће и склоп не може изразити, него се помаже сасвим општим неодређеним речима. Тако осим осећаја које добивамо посредством пет чула има још огромна класа унутрашњих осећања која добивамо посредством мускула и унутрашњости, која се не могу изразити речима или ако то могу онда само у опште и неодређено. Па и од оних осећаја која добивамо посредством пет чула најодређеније, најјасније могу се изразити, само осећаји које добивамо посредством ока; сви остали чулни осећаји могу се само или неодређено или оскудно изразити; тако о скали за осећање мириса, као што постоји за боје и за тонове, и најобразованији језици немају ни најмање трага. Душа ствара само интерјекције у језику, дух ствара речи; с тога се речима делује непосредно само на дух, на људе од духа, јер се речима могу исказати само појмови а не представе, као што се и све оно дубље у души, осећања и општа расположења не могу никад речима изразити; душа и тело раде ћутке или само с интерјекцијама; по томе свака философија само је у речима и само је философија у речима; религија и уметности више су у немим радњама без речи.

Тако је у изразу сва људска моћ; што је више човек кадар да изрази, т. ј. да оствари, тим је виши, интелегентнији, па и најинтелигентнији може само мало казати, изразити од свега онога што у њему бива, као што и сваки човек мисли и зна већином боље него што исказује. Човеков језик може речима изразити само оно што је на површини ствари, што је на пољу; оно што је у дубини, оно што је унутрашње не може се исказати речима, т. ј. није приступно духу, а пошто је оно што је на пољу само бесконачно мален део свега онога што је унутра, то само бесконачно мален део ствари и бивања у природи може човек схватити и изразити. Тако огромна количина осећања и мишљења остаје за увек само у барама, не скованим у монете, које могу

циркулисати у животу, остају за на век у грудима човека сакривене и неизражене. И од оно мало што човек може да из своје душе изрази, испољи, ретко човек испољава због оскудице прилика, снаге, воље, поверења и т. д., те и од могућног много више остане у души неизражено, неиспољено него што човек изрази и испољи.

И у самом језику језик мина и телесних покрета, као првобитнији, генералнији је од језика речи. И у сваком језику има много мање слова којима се изражавају гласови према огромној количини свих могућих гласова; па и тај ограничени број слова врло неодређено изражава и представља гласове.

Така пропорција унутрашњег према спољашњем јесте и у људском друштву. И код највећих и најразвијенијих народа спољна трговина само је незнатан део унутрашње трговине. Увоз у сједињеним државама, у Француској, у Британији износи само 9—5% целог годишњег потрошка, те су продукције за иностранство незнатне према продукцији за унутрашњост земље.

Тако од свих ствари само је човек на крају, на пољу; све су остале ствари мање више унутра; отуд само човек може да назире Бога у свету.

б). Пошто је тако језик речи најдоцнија снага изражавања, испољавања унутрашњег, која се тек с човеком, тек у човеку јавила и пошто је круг онога што се речима може изразити врло узан и ограничен, то онде где престаје моћ језика да изрази, настаје језик *бројева и мере*: тонови, фарбе, ступњи топлоте чине једну скалу, у којој је свака тачка једна представа, утврђена бројем, али и бројевима као доцнијим средством израза може се много мање изразити и представити него простором и тежином, првобитним особинама и снагама света; бројем се не могу изразити ни козмички односи и пропорције, ни односи и пропорције човекове историје и његове душе; тако само мало наука могу само мало односа извесних карактера изразити.

в). Па и код сваког појединог човека само врло мало места на телу и мало органа могу да буду израз душе и њених расположења, а то је само лице и само неки делови лица, те је дело-круг мина много даљи него простих покрета тела и само нервни склоп, чулни органи, глас и ход, изражавају оно што је људско; утроба, жиле, месо много мање дају видети, много мање изражавају тај виши, чисто људски отисак, док је све остало само мртва, једнолика, безизразна маса животињског у човеку. И само лице од свих животиња изразно је само код човека, па и код људи, код врло мало њих; код животиња је врло ограничен уплив осећања

на мускуле лица, који и код мајмуна, најближих човеку, највише што могу изразити то је гнев и мржњу, али никад радост и виша осећања и расположења. Тако су и праве френолошке, изразне главе међу људима ретке, т. ј. такве које склопом своје лобање омогућавају изрично френолошко суђење, док је велика множина свих глава нејасна, неодређена изрази.

Тако, што се даље иде од човека у природу, што се дубље спушта у скали општег живота, све мање има да се каже; светлост је једини језик звезда, мрак једини израз вечности.

г). Иста пропорција онога што се може изразити, испољити према ономе што се не може изразити јесте и у људском друштву. Пошто изрази има много мање него ствари, тако и у сваком људском друштву и у свако време само мало њих изражавају, остварују своје тежње и планове; и само мало узвишених појединаца јесу изрази, речи, само мало њих говоре и казују у име свих, само мало њих јасно изражавају жеље и наде целог једног друштва, народа, времена, које већина људи у друштву само осећа, не могући их јасно изразити. Као што мислилац, мислећи за све, у име свих, извршује највиши посао човечанства, као што песник, осећајући све милине, болове и жеље свог народа, свога друштва и свога времена, изражава и даје глас тим осећањима, која његово друштво крећу и узбуђују, — као што он износи на поље оно што испуњава душу његова народа и времена, као што је он њихов израз и тумач: тако раде и велики, узвишени карактери, који се јављају у појединим временима; сва остала огромна већина људи само је хаотичка, једнолика, нема маса, без моћи да изрази оно што им креће душу, мртва слова у књизи друштва и историје, који имају вредности само једно поред другог, у маси, у друштву, а сами по себи су без више вредности.

д). У истој пропорцији у којој стоје људи, изрази према огромној већини неме, безизразне масе, стоји огромна већина ствари, чија се вредност не може изразити, испољити новцем, које се не могу ни купити ни продати, према малом броју ствари чија се вредност може изразити новцем, које се могу платити, купити или продати. Новац је језик материјалног, друштвеног живота и онако исто као што се само мали део ствари и то само спољна површина њихова може изразити језиком речи, тако исто и вредност само мало ствари може се изразити, представити, испољити новцем; има богатстава, као што су ваздух, вода, светлост, за која се не може ни замислити да се могу платити, да се њихова вредност може изразити новцем. Новчана потреба једног народа износи $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{50}$ његова прихода и

код сваког народа новац је најмањи део његова богатства и капитала, и са све вишом материјалном културом и пропорција готовог новца све је мања; тако је у Инглеској готов новац само 120-ти део њена капитала.

4. — Тек после светлости јавио се *звук* и звучног у природи има много мање него осветљеног; број фонетичких објеката у природи, т. ј. таквих који имају свој глас, врло је ограничен и много мањи од броја објеката који имају тежине, топлоте и који су осветљени. Цео неоргански свет и првобитни најгенералнији круг органског света — биље, јесу неми, не дају од себе никаквог гласа а тако и најниже првобитне животиње, и тек код доцнијих, виших, животиња настаје моћ испољавања извесних унутрашњих узбуђења душе гласом и то интерјекцијама, док највишу артикулацију добива глас тек код човека. Па и код човека чула за топлоту и светлост јављају се раније од чула за звук, као што човек доцније почиње и говорити. У друштву људском огромна већина људи јесте нема маса, за коју други, виши, појединци говоре и која је немоћна да испољи оно што њену душу креће и испуњава; њеним жељама и надама дају глас само поједини виши људи.

5. — Тако је у природи и много више првобитнијих, општијих стања *гасовитог* и *течног* него доцнијег чврстог; као што и у организму свега биља и свих животиња има много више течног него чврстог, тако и у зрелом људском телу течно износи скоро $\frac{9}{10}$ све масе, као што је и сувоземних животиња много мање него водених и атмосферских.

Тако је у опште неорганског у природи свуд и увек много више него органског, које је доцније настало; кретања је много више него осећања.

II. 1. — И у органском свету биље, раније од животиња, генералније је у природи од њих, као што и животиња има много више од најдоцнијег изданка животињског, од човека. И особине и атрибути биљног света много су генералнији од особина и атрибута животињског света; све органско, од биља до човека, расте, живи и умире, храни се и расплођава.

2. — Од тих генералних атрибута свега органског мање су генерални доцнији атрибути који припадају доцнијим бићима, која су одвојила своје тело од земље, која осећају и имају душу — атрибути животињског света. И у животињском свету најгенералније су првобитне особине и снаге тела и душе, и што је нека особина и снага примитивнија, она је тим и генералнија.

Свака животиња и сваки човек у почетку своје индивидуалне егзистенце јесте само проста ћелија, јаје; све се животиње рађају, крећу, расту, траже храну и умиру. Осетљивот је општа особина сваког животињског организма и та првобитна општа особина специјализише се у колико сâм животињски организам постаје виши, т. ј. специјалнији и сложенији; све животиње осећају, али све немају осећања свих врста. Тражење хране и расплођавање јесу првобитни знаци животињског, општи свима животињама и први општи подстреци на кретање животиња и на рад човека; полна селекција општа је свима животињама; навика и прилагођавање околним условима живота одређују начин живота и животиња и човека; наслеђе, борба за живот и прилагођавање јесу опште снаге у целом животињском и људском свету. Те примитивне особине и снаге животињског живота јесу генералне свима животињама и људима.

Мање су генерални они атрибути, појави и снаге, који тек доцније настају код доцнијих виших животиња; они су по томе ограничени само на више животиње и на човека, општи су само вишим животињама. Тако код виших животиња настаје осећање ритма и времена; код њих настају почеци етичког понашања и радње, јер се нарочито код старих према младима налази велика наклоност, оданост па и љубав, и у бризи за њима испољава се и буди интелигенција и храброст и извесно савлађивање себе, одрицање па и жртвовање за њих, дакле укрођавање себичности, одрицање свог сопственог добра у корист других и у служби рода. И животињама вишим и човеку опште су интерјекције и гласови којима испољавају извесне међусобне односе, наклоност, брижљивост, опомену, страх, жалост, нарочито родитељи према младима и у полним односима, у животињском фамилијарном животу и у друштвеном заједничком животу животиња једне врсте, а по неке животиње имају и нарочите сигнале да одреде понашање других, да их опомену и заштите. Тако се код виших животиња већ налазе изрази захвалности, задовољства, верности, гнева, бола, мржње, бриге. Још код нижих и виших животиња има осећања и спреме за вештину, нарочито за грађевине, као што се и осећање својине развија још код животиња и даје повода разним борбама, кад животиња брани своје право од туђих напада. Тако и први трагови играња, пробуженог полним нагонима, налазе се још код животиња; мајмуни имају велики нагон подражавања; изван ступањ суђења, нека врста логичке радње, настаје већ код виших животиња, ма да само емпирички, вођеног стварним објективним односима. И код животиња налазе се социјални односи у већим групама, као што су

државе пчела и мрави. Тако и фамилијарни живот и подела рада у друштву јесу општи вишим животињама и човеку, као и друга првобитна социјална осећања, помагања, пријатељства и непријатељства, закон победилаца од рада и т. д.

III. — И код човека, у свету хуманог, све примитивне особине и снаге, начин и особине првог доба живота јесу општи свима људима. Сви су људи у почетку свог живота само животиње; цело тело са свима органима, чулима и мозгом служе тада само одржању индивидуе, набављању и трошењу хране; чисто телесни, материјални живот првог доба јесте општи свима људима у прво доба њихова живота. Свима људима опште су првобитне основне потребе ваздуха, воде, хране, као што су им свима општи органи првобитних природних нагона; све телесне особине, оне које човек доноси собом на свет, број, склоп, функције и пропорције телесних органа, генералне су свима људима; све страсти, осећања и афекти, првобитне снаге душе и језик страсти и афеката као и први језик, интерјекције, јесу генерални свима људима у прво доба њихова живота; сви их људи имају у утроби материној и у детињству.

Тако примитивне особине и снаге човекове, или што је исто, особине и снаге примитивног човека имају сви људи у прво доба њихова живота, те су много генералније од доцнијих особина и снага, добивених и стечених доцније у животу. А по законима пропорције изнесеним овде у глави 29-тој оним истим редом, којим су се поједине ствари одвајале од првобитне опште велике целине, тим истим редом оне се таложу и смештају једна на другу у одређеном и ограниченом општем простору, те што је нека ствар првобитнија, тим дубље лежи у простору, тим више има места за њу, тим је генералнија, има је више, те што нека ствар доцније постаје, све јој мање места остаје у том једном ограниченом простору, те мора све више да се пење у тој једној општој скали, те је све мање генерална, све је мање има, све јој је ужа, ограниченија област. Пошто се од првобитне, једне, велике опште целине, целине људског рода, прво одвојио *природни дивљи човек*, то је он у одређеном простору историје човечанства заузео највише места, најдубље у њој лежи, те га највише и има, док се од те целине људског рода тек много доцније одвајају све ужи кругови све *социјалнијег и хуманијег, све више историјског човека*, за којег све мање места у животу остаје, све га мање има и све се више пење на све већу висину у том једном ограниченом простору историје живота људског на земљи; и пошто је природни, дивљи, животињски човек првобитнији од доцнијег историјског, социјалног човека, то природног човека у сваком

историјском друштву има много више него историјског, хуманог човека, који се доцније одваја од првобитног, природног човека. И као што је првобитни, природни човек генералнији од доцнијег историјског човека, тако су и прва открића и проналасци — ватра, оружје, језик, писме, земљорад, мере и бројеви — генералнији од потоњих, тако су и прве основне тежње и расположења, представе и појмови генералнији од доцније добивених.

По томе *првобитни, природни, дивљи човек* са свима атрибутима и снагама својега тела и душе *таложу се у масу сваког историјског друштва*, у масу човечанства; примитивни човек постаје најдубља подлога, на којој се дижу доцнији виши кругови људског живота, кругови историјског, социјалног, хуманог, свесног човека. По томе све доцније, задобивене и стечене историјске снаге и особине човекове мање су генералне од првобитнијих, природних особина и снага његових; по томе све доцније особине и снаге човекове ограничене су на све уже кругове, на све мање бројеве људи у свима друштвима и у свима временима; што је која снага и особина доцнија, она је више ограничена на све мање људи, све је мање има.

По томе свако историјско друштво састављено је у најопштијем рашчлањавању из већине и мањине; већина људи у сваком друштву, маса сваког људског друштва, јесу првобитни природни људи са свима особинама и снагама примитивног човека, природног човека; мањину у сваком друштву чине људи који су носиоци доцнијих, задобивених историјских снага и особина; *примитивни, природни човек у сваком друштву чини већину, а историјски, хумани човек мањину*. А пошто су особине и снаге првобитног природног човека генералне особине и снаге сваког човека, свих људи, у прво доба њихова живота, у детињству, те се само мало људи диже до зрелости историјског човека и живота, то, пошто примитивни људи чине већину сваког друштва, већину сваког друштва чине деца, т. ј. људи на детињем ступњу духа; зрели људи, носиоци историјског и социјалног, чине мањину у сваком друштву. Пошто тако сваки човек у прво доба свог живота јесте примитивни, природни човек, т. ј. сваки човек у свом детињству има све особине и снаге примитивног човека и увек само мало људи диже се до зрелости потоњег историјског човека, и пошто су те примитивне особине и снаге код сваког човека и у сваком друштву генералније од потоњих историјских, то је, као и у сваком друштву и код сваког индивидуалног човека, иста пропорција првобитног природног према доцнијем историјском, хуманом, код сваког човека има много више природног, првобитног него доцнијег, историјског, хуманог. По томе

пропорција појединих елемената из којих је састављен сваки човек јесте иста пропорција појединих елемената из којих је састављено свако историјско друштво; пропорција елемената једне зреле људске индивидуе јесте пратип пропорције елемената једног зрелог друштва.

Пошто су тако примитивне, природне снаге, особине и потребе генералније код сваког човека и у сваком друштву од доцнијих историјских особина, снага и потреба, то првобитна потреба, *потреба хране* јесте и најгенералнија код сваког човека и у сваком друштву; тражење хране јесте најпримитивнији и по томе најгенералнији подстрек рада сваког човека и највише снаге људске троши се на набављање хране. У првим временима историје људи на ловачком и номадском ступњу, као и у прво доба живота, сваки човек троши све своје време и снагу само на добивање хране и одржање телесног живота, и та примитивна потреба остаје и доцније на свима историјским ступњима најгенералнија потреба свих људи и сваког друштва, те највећи део времена и снаге своје троши човек на борбу с природом и борбу за храну, за одржање живота. Отуд су средства за храну најпотребнији и најгенералнији производи у свакој земљи и у средствима за храну троши се јача сума вредности него у свима другим потребама заједно, те је брига за живот први и најгенералнији подстрек свега рада људског и напретка у историји. И живот велике већине људи сваког друштва не диже се изнад засићена стомака и задовољавања других телесних потреба, које су само даље деривације и диференцирања те првобитне основне потребе храњења; велика већина људи живи само за стомак, и по томе велика већина људи потроши сама све плодове својих радова. По томе у свакој земљи продукције за иностранство незнатне су према продукцији за унутрашњост; у Француској и Инглеској извоз на страну само је $\frac{1}{40}$ — $\frac{1}{30}$ унутрашње потрошње; тако је и код највећих и најразвијенијих народа спољна трговина само незнатан део унутрашње трговине. Тако исто један радник троши само $\frac{1}{6}$ механичког еквивалента своје топлоте, добивене храном и дисањем, на рад, на поље, а осталих $\frac{5}{6}$ потроше се унутра у телу, а највише на варење, које односи $\frac{1}{3}$ целог рада тела у мирном стању, а остатак на друге животне функције, т. ј. већина топлоте троши се унутра, у телу. Тако и просечна породица у европским друштвима троши најмање 50% од свих својих прихода само на храну, осем других телесних потреба, одела, стана, огрева, осветљења. По томе и продукција хране заузима највећи део социјалних снага у сваком друштву, те је у сваком друштву највећи сталез

који продуцира храну. По томе се продукције земљорада најпотребнији и најзнатнији предмет прихода сваког друштва и народа, па и у фабричким земљама, као и у Британији, они износе пуну половину целокупног обрта у саобраћају и половину целокупног прихода. И као што се највећи број лица у сваком друштву бави земљорадом, индустријом и трговином, као што је хранећи сталез у сваком друштву највећи, тако и у свакој земљи највише земљишта заузимају ораће земље, шуме, воде и наше.

Тако у средства за храну свако друштво троши највећи део снаге, рада, вредности и времена, а пошто већина људи троши већину рада, снаге и времена на добивање хране и одржање телесног живота и пошто већина људи у сваком друштву ради, само да би исхранили себе и ону мањину која је ослобођена од рада за живот, и пошто су снага и време сваког човека и сваког друштва одређене, ограничене количине : то код свих људи, у свима друштвима и у свима временима, остаје врло мали сувишак снаге од све снаге, утрошене на храну и одржање телесног живота, као што и природе одржава човека само малим сувишком од све своје снаге, утрошене великом већином на одржање неорганског и органског света. Отуд врло мало снаге остаје свима људима и друштвима за напредак, те у сваком људском друштву има много више конзервативног него прогреса ; наплетка има врло мало код људи. Отуд је увек и свуд врло мало друштава, која су могла давати оно мало људи, чији су радови толико продуктивни и плодни, да су се њиховим продукцијама и плодовима њихових радова могли хранити и потоњи нараштаји ; увек и свуд врло је мало људи у којима се концентрише она сувишна снага човечанства, која није утрошена на одржање телесног живота, који откривају нове истине, проналазе нове ствари, крче нове путеве ; цео прогрес друштва и човечанства јесте дело то мало људи. Тако је *дух*, *разум* само остатак, мали рест непотрошеног живота у набављању хране и у бризи за живот, као што је и сва *цивилизација* само мали остатак, чиста добит од свеколиког напрезања човечанства у борби за живот ; цивилизација је луксуз живота као што је и човек луксуз природе, јер код већине људи сума унутрашње интезивности тако је мала, да се сва утроши у животу и у борби за њега, јер је и духовна снага човека једна утврђена, одређена ограничена количина, те што се више троши у једном правцу, на једној страни, тим је мање остаје за друге правце и стране. Тако је интелигенција само цвет на дрвету, коме је корен стомак и које залива брига за живот, те код већине људи на дрвету њихова живота нема ни цвета ни плода, они само

расту, живе и умиру, јер мишљење узрокује најјачу потрошњу материје; без свежег приноса крви, свест, мишљење не могу трајати ни једног тренутка, а пошто код већине људи брига за живот утроши све мишљење и сву снагу њихову, то за право, слободно мишљење остаје им врло мало или ни мало снаге и времена; за мишљење, разумевање, напредак остаје већини људи у сваком друштву и времену најмањи део од целе количине њихове снаге и времена. Тако је сваки просечни социјални човек онако исто једна постојана, утврђена математска формула као и физички и хемијски човек. Од 100 делова свега рада, времена и снаге појединог човека у друштву иде најмање 70 на телесно одржање и храну и на задовољавање телесних потреба; осталих 30 делова иду на веровање и осећање, на страсти, таштину, подражавање, страх, социјалност и т. д. а најмањи део од свега иде на мишљење и разумевање. Тако се свако друштво људско држи само малим остацима снаге и рада сваког човека.

Као у људском друштву иста је пропорција елемената и у индивидуалном организму сваког појединог човека. У правом смислу цело тело човеково као и свако друштво људско само је механизам храћења, јер у последњој инстанци сви телесни делови и органи, осим органа плођења, раде у служби храћења и први смер свега спољашњег рада јесте осигурање телесне егзистенце добивањем хране, док је мозак, једини орган вишег живота, психичког, код човека само $\frac{1}{40}$ тежине његова тела, док је код животиња он још много мања део тела. Али и ако је пропорција мозга према осталим органима у телу код човека највећа, и ако је мозак с чулима једини орган највишег земаљског живота, живота душе и духа, и заузимају пропорционално врло мали део организма човекова, ипак је први, основни и главни посао и мозгу и чулима добављање хране за тело и чување тела од спољних опасности, а осим тога мозак има великог уплива и на телесне функције, на дигестију, циркулацију и преко њих и на остале органске процесе. Све остале више, доцније функције мозга, као што је мишљење, слободно од живота и стварности, посматрање и упоређивање, тражење чисте истине и дубљих, даљих узрока и т. д. само су споредни, секундарни, депривативни послови мозга, те су и развијене-у врло слабој мери код појединог човека и сразмерно код врло мало људи; тако је и сâм мозак много више орган тела него орган духа. Тако је тело човеково само организован, диференциран стомак и код огромне већине људи мозак само служи стомаку, одржању тела и задовољавању телесних потреба, те им не остаје ни снаге ни времена на

задовољавање виших потреба душе и духа; глава код већине људи никад није гладна. Тако већина људи тражи у животу само храну за тело, а пошто ње има свуд, то већина људи мало лута, јер одмах погоди свој пут у животу; тражећи лепо и добро више се лута, јер су те ствари ређе од хране; тражећи истину највише се лута, она је најдаље од живота и стварности, ње најмање има и путеви њој најмање су прокрчени. Животиња не лута, она никад не пада у заблуде, не посрће на путу свог живота, јер њој треба само хране; само човек лута и међу људима највише они који траже истину, а њих је увек и свуд најмање.

Тако је потреба хране најприроднија и најпрвобитнија потреба човекова; потреба друштва, мишљења и разумевања јесу доцније потребе, те су и ограничене само на мали број људи. И као што је све природно првобитније од људског, историјског, то је и све природно код човека генералније од потоњег хуманог, историјског; природне, првобитне особине или особине природног првобитног човека или особине сваког човека у прво доба његова живота по томе су генералније од потоњих стечених историјских особина и снага и таложени се у масу сваког друштва оне постају сталне, постојане особине и снаге њене.

Као што је храна природна првобитна потреба човека и његова тела, тако је *осећање, осетљивост* природна првобитна снага душе човекове, те је и генералнија од потоње, историјске снаге човекове, мишљења, разума; осећање је првобитна манифестација душе, и све животиње и сви људи осећају; само човек и само мало међу људима мисле. Отуд велика већина радња и код велике већине људи потиче из осећања (из страха, наде, користи, љубави, мржње и т. д.), а врло ретко из доцнијег вишег апстрактног појма *треба*, дужности; по томе је и сва моралност у друштву ограничена на мали број људи, пошто код већине људи превлађују природни подстреци радње, осећање, телесни нагони и чулне пожуде, те по томе радње већине људи немају никакве моралне вредности, те су ниже класе сваког друштва, већина људи сваког друштва, морално слаби, ниски.

И органа за осећање у телу човекову а још више код животиња много има више од органа интелектуалних снага и већи су од ових; и делови мозга који посредују осећање чине огромну већину његове масе, док је мање делова који условљавају разум, те је већина за животињска осећања и нагоне. По томе код сваког човека има много више осећања него ума, те је и у сваком друштву врло мало људи од ума, те је много више људи који осећају него људи који

мисле; најмање од свега међу људима има ума и његова је снага најслабија.

И језик људски створен је више за осећање него за мишљење и разум, те је и језик осећања и осећајних покрета генерални језик свих људи; првобитни језик којим се изражавају само осећајни покрети, интерјекције, јесте општи свима људима па и животињама; тако гласови којима се изражавају уздихање, јецање, кукање, звање, покрети тела и лица и експресивна испољавања осећања јесу општи свима људима а тако и назална интерјекција сумње или одрицања, ма да је и ту, према реду времена, афирмативна форма много чешћа од негативне.

И свака велика религија, једина теорија и философија масе друштва, већине сваког друштва, занима се више осећањима људским него мислима и делује више на осећање људи него на разум њихов. По томе масу друштва људског никад не воде разум и разумно размишљање него осећања, афекти, жеље и страсти; по томе сваку истину, која се хоће и која треба да продре у масу, треба везати за осећање и она треба да делује на осећање, да би је маса могла прихватити и разумети. И пошто само мало људи може апстрактно мислити и водити се разумом, пошто велика већина људи више осећа него што мисли, то ће већину људи увек више покретати и занимати оно што делује на осећање него оно што делује на разум; отуд песници, уметници и реформатори религије, који делују на осећање људско, делују увек на много више људи, имају увек многобројнију публику и познатији су од философа и људи од науке, који раде за разум и на разум делују; отуд у свакој литератури има много више појезије и песника него философије и науке, пошто је за осећање лакше писати него за разум и пошто је осећање много лакше од мишљења.

И међу самим осећањима и афектима првобитна, природна осећања много су генералнија од доцнијих виших осећања, која су ограничена само на човека и на мали број људи; најгенералнији су они афекти који су природни, првобитни, најпотребнији; тако су афекти страха и гнева генерални свима људима, јер су најпрвобитнији и најпотребнији пошто, као што смо видели, ствари постају оним редом којим постају потребне; ти афекти подстичу на заштиту и одржање живота, први бегством, други отпором; по томе су и страсти генералне, јер су од првобитних елемената људске душе, а међу њима на прво место долази таштина, генерална свима људима, оба пола, у свима временима. А само на човека од свих животиња ограничена су доцнија виша осећања љубави и правде. Па и код човека,

код већине људи, највише има првобитне физичке љубави, мање моралне, која се доцније јавља, најмање умне која најдоцније настаје; физичке снаге и одлике највише буде љубав код већине људи, мање моралне, најмање умне. Па и умне снаге и одлике, тековине ума, образовање и знање, код већине људи само су оруђа појединих природних осећања и у служби њиховој — себичности, таштине и. т. д.; по томе већина људи образовањем никад не постаје моралнија од необразованих, пошто код њих нема виших подстрека за знање и разумевање, него само нижи осећајни подстреци, који су у служби тела и живота; пошто права моралност као и све велико људско — истина, правда — није у резултату и у успеху него у мотивима и у процесу, те се права моралност, права племенитост као и свака велика истина и правда никад не види, јер се не може видети чулним оком, оком које гледа и види само садашњост. Мотиви за моралну радњу долазе код већине људи из осећања, из страха, из интереса; велика већина људи оно што ради поштено и што не ради непоштено ради то и не ради или из страха од Бога и његове казне или из страха од људи, од њихових закона и казна; мање су генерални себични, свесни мотиви поштења и морала код људи, који оно што раде поштено и не раде непоштено раде и не раде из свесног појимања својих интереса и користи у томе, док се осећање дужности најдоцније јавља, те је и ограничено само на врло мало људи; најмањи број људи оно што ради ради за то што је уверен да то и тако треба да ради, без обзира на корист, без страха од последица. По томе право моралан, поштен човек није онај који поштено ради за то што се боји Бога или људи; моралан је човек само онај, који се боји самог себе, који је самом себи највиши судија, који у самом себи носи највиши закон; таки су људи изнад свих људских закона и само они треба да дају законе људима, а таких је људи увек и свуд најмање; круг праве, највише, чисте моралности врло је узан према широким круговима себичних, ниских, животињских мотива, радња из осећања, страха и себичних интереса. Тако и љубав отаџбини генерална је код људи само у својој првобитној форми, у физичкој љубави и привезаности месту и крају свог рођења и живота, своме завичају, те је завичај први, општи ступањ домовине, а томе доприноси и расположење нерава, упливисано од појединих крајева спољне природе; мање је генерална доцнија морална љубав према људима, с којима је човек одрастао и живео, док је прави патриотизам, најдоцније и највише осећање и сувише апстрактан и сувише узвишен за велику већину људи, јер у тој љубави морају утонути многи

ситни себични интереси појединих, те је и прави патриотизам увек код сваког народа ограничен на врло мали број људи, који су свесни своје народности, њених интереса и опасности и који раде за њено добро.

Афекти бола, страха и гнева првобитни су и генерални свима животињама и људима; историја животињске душе и душе велике већине нижих људи јесте историја њихових афеката и осећања и ти првобитни основи, психички процеси генерални су животињама и свима људима, од најнижих до највиших, и онима који имају ума и који га немају и сваки од њих има своја засебна испољавања и изразе, који су њихов природни језик, генералан свима људима у свима временима. Радост и туга јесу доцнији виши афекти, те их много мање има од бола, страха, гнева и мржње; туга је преврела брига, преврео бол, бол ослобођен од тела, његових потреба и пожуда, те је и права туга ограничена на мало узвишенијих душа људских; она је у својој највишој форми афекат непознат не само животињама него и великој већини људи. А осећање правичности и правде, најдоцније и најапстрактније осећање људско, много је мање генерално од ранијих осећања и у својој највишој форми правде има врло мало и осећају је и појимају само врло мало људи.

Пошто тако код масе, код већине нижих људи превлађује афективни живот над интелектуалним, пошто предрасуде и страсти масе увек владају над њеним разумом, пошто се већина људи више управља по својим нагонима и природним осећањима а само мало њих по разуму, пошто масу не води разумно размишљање него афекат и пожуда и пошто већину људи много више одређују у њихову кретању и раду страх и нада, мржња и љубав него разум, правда, истина, то ни једна идеја не може друкче ухватити корена у маси него у форми љубави или мржње; свака идеја, да би је маса прихватила мора давати наде, обећавати користи, представљати страх и опасности, смањивати болове, тешити, деловати на осећања људска и на фантазију; не представља ли идеја нешто што треба мрзети или волети, њу маса никад не може прихватити и још много јаче делује мржња, првобитнији и генералнији афекат него доцнији, љубав. Отуд маса не уме друкче да поштује него да воли или да се боји; поштовање је доцнији афекат, доцније охлађена, апстрактна форма љубави, љубав ослобођена од непосредних веза себичности, тела, живота и садашњости, те је и афекат поштовања ограничен само на мали број виших душа људских; у великој већини случајева поштовање је само испољавање страха, задовољавање себичних интереса, нада на корист.

Тако је осећање првобитна и генерална радња и способност душе и полазна тачка свих даљих, доцнијих виших психичких процеса. Прва даља виша радња душе на основу осећања јесте *фантазија*, мишљење које још није ослобођено од осећања и у својој најнижој форми још није ослобођено ни од непосредних веза тела и његових потреба, службе телу и његовим потребама, те фантазија стоји према непосредном осећању као језик речи према језику интерјекција; и као што је језик речи доцнији те мање генералан од језика интерјекција те ограничен само на човека, тако је и фантазија; фантазија је првобитна од виших снага душе, те је генералнија од свих; генерална је примитивном човеку, свима људима у прво доба живота, свима људима у већини тренутака и по општем закону пропорције она је постојана снага већине људи у сваком друштву. Из продуката фантазије састоји се већина духовног живота првобитних људи и народа и велике већине сваког историјског друштва; првобитни човек, велика већина људи као и деца имају највише наклоности и осећања за игре фантазије, те код њих фантазија превлађује над свима осталим доцнијим вишим снагама душе. Па и највише тековине у области науке и философије, највиша открића и проналасци, највише идеје и принципи више су продукти фантазије и више подстицани фантазијом него разума и апстрактног мишљења. И да би се деловало на масу друштва, да би се маса могла кренути, треба деловати на њену фантазију; да би тековине и идеје науке и философије могле продрети у већину друштва, на њену душу мора се деловати кроз фантазију; добивена знања и истине, резултати научног и философског испитивања морају узети на се форме које делују на фантазију — конкретни облици и симболи, параболе, аналогије и т. д. И сама спољна природа много више узбуђује фантазију и делује на њу него на доцнији разум; рад природе само се у мало ретких случаја иставља тако отворен пред нама, да га сваки човек може непосредно разумети, а да би се разумела већина њених процеса мора се дубоко тражити и испитивати, упоређивати и везивати, док велика већина крајева на земљи може да делује на фантазију и чини то, те су религиозни, научни и философски мити првобитни и генерални продукти фантазије, подстицани већином утисцима из спољне природе.

Пошто је природа била већ развијена, уређена и сталожена пре него се човек могао у њој јавити, пошто је тако природа старија по постанку од човека, то је и *природе много више него човека*, те и природног има много више него људског, хуманог, историјског. У истој пропорцији, у којој стоји органски свет према неорганском,

стоји и човек према органском свету; као што се врло мали део неорганске материје диже до органског живота, тако се и врло мали део свега органског живота диже до човека; човек је врло мали део свега органског, мали део свих животиња; област хуманог много је ужа од области биљног и животињског. Пошто је човек најдоцнији резултат природних процеса, то и човека има најмање од свих ствари у природи, област човека јесте најмања област у целокупном животу природе, она је само једна тачка на глобу општег живота. Цела природа напрегнута је ка човеку, све у природи тежи да буде човек и да се веже с човеком, али само најмањи део природе и њених ствари може то да буде, најмањи део од све снаге природе остао је за човека; остале ствари неорганске и органске, у које је природа утрошила највећи део своје снаге, застају на појединим тачкама човекова пута, тако да су све ствари у природи само разни ступњи човека и његове душе и човек највиши али и најужи ступањ ствари. Тако су цело човечанство и његова историја само један мали колут на дугом ланцу који се протеже до у васионски живот, само један танак конач испреден из опште неорганске и органске масе живота. И као што је људи најмање од свих других ствари у природи, као што је за човека и одржање његово природи остало најмање снаге, тако је и у природи врло мало ствари и снага, које човеку могу користити а много више које га штете, руше и обарају; и много је више ствари које човек може узети за своју корист него некорисних.

1. — У истој пропорцији у којој стоји човек према животињама, стоје и његови хумани органи, снаге и живот према његовим животињским органима и снагама, према његовом природном, животињском животу. Основне природне особине тела и душе генералне су животињама и човеку; основне, природне потребе генералне су свима животиња и људима; прве и основне особине и снаге животињске, које се испољују у нагону за одржање рода и у нагону за одржање својег индивидуалног живота и тела, у расплођавању и храњењу, јесу генералне свима животињама и људима; сви се људи хране, да би се одржали, као год и све животиње, као год и све биље; закон храњења јесте најгенералнији закон органског света. На најнижим ступњима живота кад нестаје, т. ј. кад још нема и неких спољних чула, па и полно чуло, остаје још само чуло храњења. И у средства за храну троши највећи број људи највећу суму вредности, снаге и времена, више него у свима другим потребама заједно.

Тако је и пропорција телесних, природних органа човекових према његовим хуманим органима иста као и пропорција природе, животиња према човеку. Цело тело човеково са свима органима,

чулима и мозгом служи само одржању индивидуе, набављању и трошењу хране. Телесни природни живот генералан је свима животињама и свима људима; потоњи душевни и духовни живот не само што је ограничен само на човека и само на врло мало њих међу људима, него је и ограничен на врло мали део целог телесног организма. Духовни живот код свих животиња и код човека ограничен је на мозак, а мозак је код риба само један две хиљадите део целог тела, код тица $\frac{1}{200}$, а код човека је $\frac{1}{40}$ његове целе телесне тежине. Али и код самог човека мозак је више телесни природни орган него орган духа. Тако је код огромне већине примитивних људи, сталожених у масу историјских друштава, мозак само у служби стомаку; већина људи живи вегатативним и анималним природним животом и само мало племенитијих људи ослобођавају се од притиска природног, телесног и дижу се до хуманости и мишљења.

Као у телу човекову тако и у животу његову иста је пропорција природног првобитног према хуманом, доцнијем; природне снаге делују у животу човекову много више и са много више снаге него доцније историјске снаге. Закони механички, физички, хемијски владају од живота козмичких тела до ума човекова, а закони ума човекова обухватају само један бесконачно мален део свега; по томе и много више аката и појава човекова живота подлеже хемијско-физиолошком испитивању него психолошком. Много више, много више времена и са много више снаге владају човеком и делују у његову животу физички, хемијски и физиолошки закони него закони социјални, историјски. Никоја животна радња није могућна без непрестаног и сложеног деловања хемијских привлачења; сви облици молекуларног слагања и разлагања налазе се у живом телу; свако храњење, одвајање и кретање зависи од хемијских процеса; за сваки хемијски процес преко је потребно да се извесна температура налази у унутрашњости извесних места. А социјални закони одређују само спољни живот човеков, његов друштвени живот, који је само један мали део целокупног живота његова а целим осталим животом човековим, његовим правцем у животу, његовом срећом и несрећом у животу, његовим радњама, осећањима и мислима управљају природни, физички, хемијски и биолошки закони, далеке и дубоке снаге, којима човек не може догледати везе ни краја. И савршенство, највиши ступањ социјалних закона биће у потпуном прилагођавању природним законима, кад се они буду разумели. По томе у истој пропорцији, колико су закони ума човекова веома ситни и слаби према механичким, физичким и хемијским законима, толико исто мален део природе и њених појава може човек разумети, т. ј. тумачи

чити законима свог ума, те само уску, малу сферу природе може човек разумети.

Као у телу и животу човекову тако је и у души његовој иста пропорција природног, првобитног према историјском, доцнијем; природних, првобитних снага душе има много више код сваког појединог човека, те су и много генералније код људи, него доцнијих, стечених, историјских снага њених; тако су нагони самоодржања и расплођавања природни, урођени нагони, те су и генерални свима људима, док су морални и интелектуални нагони доцнији, те су и ограничени на мали број људи. Осећања, природне снаге душе и органа за осећање има много више код сваког појединог човека него мишљења и органа за мишљење; осећање је генерална способност свих животиња и свих људи; мишљење је ограничено само на човека и само на мало људи; све животиње и сви људи осећају, само мало људи мисле; и све велике религије као и све уметности занимају се више осећањима него мислима и делују више на осећање човеково него на мишљење његово. И међу самим осећањима много су генералнија првобитна, природна него доцнија историјска. Већина људи тражи само задовољавање нижих, првобитних, природних нагона и никако или врло мало употребљава своје више снаге и вежба их, те већина људи живи само физичким животом, има само физичка осећања; физичке потребе и задовољства јесу подстрек и смер радња највећег броја људи, те већина само одржава физички људски род, док је доцнија виша снага душе, хуманост, ограничена само на мали број људи. Прво осећање које буди љубав јесте полни нагон, и пошто је полна љубав прва природна форма љубави, то је она и најгенералнија форма љубави; њу имају животиње и сви људи. И код животиња и код највећег броја људи природне физичке атракције највише буде љубав; мање има доцнијих моралних атракција — племенитости, храбрости, енергије, пожртвовања, а најмање најдоцнијих умних атракција — снаге мишљења, интелигенције, учености и т. д.; па и код самих умних атракција много више буде љубав природне способности — бистрина, оштроумље, проницавост и т. д. него доцније задобивене, знање, ученост. Све остале доцније више форме љубави — патриотизам, хуманост, космополитизам ограничене су само на човека и код човека само на врло мали број људи, као што је и љубав према родитељима ограничена само на човека. И код више доцније форме љубави, код патриотизма, као што смо видели, физичка, природна љубав према свом завичају, месту свог рођења и првобитног природног живота много је генералнија код људи него доцнија виша

морална љубав према својим саграђанима, и ту природну несвесну форму љубави према месту свог рођења имају и биљке и животиње. А најмање има најдоцније највише форме љубави, правог патриотизма, племените и несебичне жеље добру целог свог народа, своје домовине, где се природни егоизам човеков чисти до највишег ступња свог, до најплеменитије форме своје. И код сваког човека и код већине људи има много више органа за природне нагоне и за осећања него моралних и умних. И ако је моралност ограничена само на човека, ипак код већине људи њиховом моралношћу више владају њихове тежње и осећања него њихова мишљења; већина друштва, нижи људи јесу морално слаби и потчињенији својим телесним нагонима и чулним појудама него мањина виших људи. Тако је и за велику већину људи образовање само голо оруђе себичности, честољубља, таштине, те због тога већина људи ни образовањем не постаје моралнија, јер код ње нема никаквог вишег подстрека за знање и разумевање, као што је унутрашња потреба сазнања, потреба свог народа, друштва, времена.

Као и највиша форма љубави тако је и осећање правде, као најапстрактније, највише историјско, најплеменитије и најузвишеније те и најдоцније, ограничено само на најмањи број највиших људи; нижем, првобитнијем човеку, најмногбројнијем у сваком историјском друштву, осећање правде непознато је или развијено само у врло слабој мери и ограничено само на најужи круг веза и односа. А као осећања тако су и страсти природни и општи елементи људске душе и њих имају сви људи, у већој или мањој мери.

И цео процес цивилизације тежи да све ниже, првобитне, природне форме и снаге душе — злобу, завист, себичност, грабљивост, таштину — сталожу у широку масу друштва и да на уским врховима друштва остану само представници највиших, најдоцнијих снага душе човекове — племенитости, правде, тежње истине, несебичне љубави према добру свих, — код којих је душа лака и чиста, слободна од тих првобитних, тежких елемената њених.

Тако као што је живот само потенциран и концентрисан општи процес бивања, тако је и душа потенциран живот и дух, највиша, најплеменитија снага душе; свест је узан, највиши врх општег процеса. Душу имају животиње и сви људи, духа само мало људи; дух је кристал у течной маси душе, које има увек много више и у којој је дух обично мало зрно. Тако разум стоји онако исто према психи људској као мозак према физису његову, по реду у времену и по томе по генералности, величини, снази; и као што је мишљење најдоцнији, највиши, најплеменитији посао мозга, као што мозак у

телу није само за мишљење, није искључиво орган духа него више тела, тако и разум човеков много више подстичу спољне, телесне, природне потребе него доцније више потребе и нагони за сазнање и истину.

Пошто су раније првобитне снаге душе генералније од потоњих виших снага њених, то је првобитно испољавање душе у *егоизму* генерално свима људима на првим ступњима живота и он влада душом већине људи, масе сваког историјског друштва. Пошто је потреба одржања себе, свога живота, свога тела, првобитнија од доцније потребе друштва, социјалности и потребе одржања друштва, то је и егоизам генералнији од социјалности и хуманости. Брига за одржање првобитног природног, телесног, физичког живота генерална је свима људима као и потреба хране, и та брига и потреба прво су пробудиле и непрестано буде радну снагу човекову. Интерес прво буди човеково мишљење, корист прво упућује човекове мисли у овом или оном правцу. И огромну већину људи подстичу на рад само лични себични интерес, позитивно и негативно, тражење користи и избегавање штете, награда и казна; ма какав интерес треба, да би се мисао пробудила; што је интерес јачи, тим је силније и размишљање. Код велике већине људи само лични интерес, само себично добро гони на рад и мишљење; што су виши, апстрактнији, несебичнији интереси и добра, то и делују само на ограниченије, уже кругове виших људи, будући њихову радну снагу и мишљење. По томе интерес за философским и научним испитивањем, интерес у тражењу истине и правде за уметничким, идеалним творевинама, налази се само код врло мало виших људи; већина људи, маса сваког друштва, тежи само да задовољи првобитне потребе и нагоне, да задовољи своје личне, себичне интересе, да има новаца и имања, да се храни и плоди, да материјално и чулно ужива. Што је нижи дух, то све више сваки појав и сваку ствар везује за корист, за појам добра и зла и тај појам себичне користи преносе нижи духови, који свуд и увек чине већину људи, и на све ствари које немају везе са злим и добрим, као што првобитни, детињи ум персонификује све. Отуд вера да је све на свету само човека ради, на његово добро или зло, отуд вера да је душа добар а тело зао елеменат човеков (бездушан, зао), отуд вера у прогрес човечанства, у развитак и напредак ка све бољем, ма да се историјског процеса ни мало не тиче добро и зло човечанства и ма да се процес историје не управља према срећи и добру људском.

Тако је круг индивидуалних, личних, себичних интереса, који су првобитнији, природнији, чулнији, материјалнији, много шири од круга социјалних интереса, који су доцнији и по томе виши, племенитији, апстрактнији и више историјски и који су по томе ограничени увек на мањину виших, племенитих људи. Већина људи ради добро само из себичних, личних мотива — користи, страха, таштине, љубави и мржње — и троши цео свој психички живот, сву снагу душе — осећајну и интелектуалну — на одржање и добро стање свог телесног живота. Те пошто се обични, просечни, нижи човек, који чини већину сваког друштва, у својој уској души, никад не може уздићи над својим сопственим личним интересима и пошто су интереси целог једног друштва, народа, времена и сувише високи и апстрактни, да би их он могао појмити и радити за њих и волети их, то обичан нижи човек само тако може бити моралан, социјалан, т. ј. поштен, ако се обавести да је у његову сопственом интересу да буде моралан, кад разуме да ће само тако најбоље задовољити своје личне интересе, кад његови лични интереси буду исти као и интереси друштва, да је интерес друштва у његову интересу. Тако само разум може помирити човека с друштвом и по томе је разум највиша морална, социјална снага; по томе све што је разумно то је и морално, те са све већим и дубљим разумевањем човек ће бити и све моралнији. По томе у сваком друштву, као што смо видели, има три класе поштења, моралности, поштених људи. У прву класу долазе они који су морални, који чине добро и не чине зло само из страха од Бога, од људи, од закона, од казне; та је класа увек најмногбројнија, тих људи је увек највише. У другу класу долазе они који су поштени и чине добра и не чине зла из својих личних себичних интереса, из таштине, ради гласа свог, код којих су свест и разум у служби себичне користи, а увек и свуд најмање је оних људи који оно што чине и не чине раде за то само што су уверени да тако треба да чине, који су морални, поштени и раде и не раде без обзира на свој лични интерес, без обзира на награду и казну, не бојећи се ничега. По томе право поштен, моралан човек није онај који оно што ради и не ради чини за то што се боји Бога, људи, закона, ни онај који то чини у свом сопственом интересу, него онај који се боји самог себе, који се уздиже изнад својих личних, себичних интереса, који у себи носи закон свога живота и свога рада, који је судија самом себи, а таквих је људи увек и свуд најмање. По томе главни елементи из којих се састоји савест обичног нижег човека, већине људи, јесу религиозни и социјални страх, предрасуде, таштина, на-

вика и себични интереси; елеменат *треба* или никако и не постоји у савести њиховој, или је у служби њихових интереса, или је тако слаб да га остали елементи заглушују, те се ретко и његов глас чује. Тако је егоизам природнији, првобитнији и по томе генералнији од социјалности, која се тек доцније, све даљим историјским процесом, развија и која је по томе ограничена само на мали број виших људи.

Као у души така је иста пропорција природног према људском, хуманом, историјском и *у духу* човекову. Као што човек има много више односа с природом, са земљом, са животињама и биљем него с људима и као што су и међу самим људима много чешћи природни односи него апстрактнији, социјални, тако се и већина наука и већина људи бави само спољним, чулним предметима и појавима у природи, а само се мало наука и мало људи баве предметима човекова живота, човекове душе и историје. И код свих народа у историји који су радили на науци природне су науке биле много развијеније и раширеније него науке о човеку и духу његову; од свега у природи човек је најмање пажње обраћао себи. Природа, природне потребе и природни односи првобитнији су и генералнији учитељи људски него доцнија историја, дух, разум. И сваки човек много је више предмет природних наука — механике, физике, хемије, биологије, физиологије, анатомије него психологије и историје; предмет психологије постаје човек тек доцније у великом организму историје човечанства, а до предмета историје дижу се само мало њих виших, одабраних људи, док велика већина људи, велика маса друштва остаје ван историје и без историје, не радећи на њој, не суделујући у њој, живи само природним животом, те се покорава и подлежи само природи и њеним законима, док се до закона историје и покоравања њима диже само мало људи и историја има посла само с мало људи.

Иста пропорција природног према доцнијем хуманом јесте и у људском друштву. Пошто је све природно у човеку првобитније и по том генералније од социјалног, хуманог, и историјског, које је доцније добивено, то је и природни човек првобитнији од доцнијег социјалног историјског човека, те природног човека има у сваком друштву много више него историјског, хуманог човека. Природни, првобитни човек са свима особинама и снагама душе и духа таложу се у масу историјског друштва по општем закону пропорције у историји, да се оним истим редом којим су се ствари одвајале од првобитне, опште, велике целине, и таложу и смештају једна на другу у простору, те што је нека ствар ранија, првобитнија, она мора лежати све дубље, и што је нека ствар доцнија, она се све више пење у тој једној

општој скали. По томе првобитни, природни, дивљи човек таложни се у масу, у већину историјског друштва људског, он постаје и остаје најдубља подлога, на којој се дижу доцнији ужи кругови људског живота, кругови историјског, социјалног, хуманог човека. Тако и у самој области човека, у друштву његову има много више првобитног природног него хуманог, чисто људског, које је доцније по постанку; по томе у сваком друштву има много више природног, мушког и женског него правог човека, много више зелених него зрелих људи; већина људи у друштву добива само вештачки, цивилизацијом, боју зрелог човека, унутра у дубини душе они остају увек зелени, незрели. А пошто дете представља природног првобитног човека, стојећи на истом ступњу духа као и природни човек, пошто је детињство материја из које се одвија и испреда човек, то много више људи у сваком историјском друштву остају целог века деца, на детињем ступњу духа и код велике већине људи има много више дечјег, детињастог него зрелог, хуманог; и у сваком друштву има много више деце и младих, зелених него старијих, зрелих; од 1000 рођених у повољним односима само 160 доживе 75 година, у неповољним само 140. Тако и оно што човек као дете донесе собом на свет из материне утробе генерално је свима људима. И онако исте као што је човек најдоцнији и највиши и по томе најмањи део свих ствари, свега што постоји, неорганског и органског, тако је и мислилац најмањи део свих људи, свега људског; као што је човек суперлатив природе, тако је мислилац суперлатив човека.

Као што у сваком друштву има много више природног, првобитног човека него хуманог, доцнијег, тако и у сваком човеку има много више природног него хуманог. Хуманост у свима својим формама — племенитост, милосрђе, пожртвовање и т. д. само је најдоцнији, најтањи и по томе најслабији слој душе људске, најтања кора на животу и души човека и друштва човекова, коју по томе лако и често пробија унутрашња животињска снага и тежња и онда се под њом види природни, груби, дивљи егонзам; фазе човечности и племенитости врло су ретке у великој пустињи материјалног, суровог живота људског. Отуд моралност већине људи пење се само дотле, да у туђем злу гледа и своје зло; не желети другоме зла први је ступањ моралности, хуманости и само до тог ступња може се дизати већина људи; до другог, вишег ступња, желети другоме добра, радовати се добру других, гледати своје добро у добру других, дижу се само мало виших, племенитих људи. Тако и у сваком човеку има најмање правог човека, оног хуманог језгра, које се ве-

ћином губи у нечему спољашем, природном, у периферији живота, у грађанину и професији, у религији и народу, у фамилији и наслеђеним традицијама и конвенционалностима социјалним.

Пошто је у сваком друштву и у сваком човеку природног више него доцнијег историјског, то и ако је човек најиндивидуалнији створ у природи, и међу самим људима велика већина диже се само до физичке индивидуалности, те су људи у огромној већини, у строгом смислу, само егземплари као и животиње а не индивидуе; највиша индивидуалност човекова јесте у духу, а до ње се само мало њих дижу. И код самих људи индивидуалност не само што је ограничена на мали број људи него и оно мало што је има код већине људи, ограничена је само на извесно, зрело доба; деца је немају још, старци је губе.

По томе сваки поједини човек у свом постајању и развоју, што је природнији т. ј. незрелији, несавршенији, тим је више животиња, те су сви људи на првом ступњу и на првом месту животиње; у прво доба живота човек као и народ сав је животиња. По томе у сваком историјском друштву има три класе људи, три ступња живота људског. Прва, најмногобројнија класа људи живи поглавито за стомак и расплођавање, живи телесним, материјалним чулним, животињским животом, живи само за себе и за најужи круг својих. У другој малобројнијој класи људи дижу се поједини до сазнања општих интереса свога народа, свога друштва и времена, раде на одржању и напретку њихову, дижу се до моралности, хуманости и племенитости, користе се резултатима теорије, науке и философије, уносе их у практички живот и шире их међу људима; не раде само за себе него и за друге, за свој народ, за своје друштво; то су људи практичног духа, који се највише чују и виде у историји, у животу и у друштву, и са својим временом, које их рађа, у коме живе и за које раде, они заједно и умиру. Трећа, најмања класа људи јесу продукти и оруђа историје и човечанства; као што њих не рађа њихово време него им је корен духа дубоко у историји, тако се они дижу изнад свог времена, изнад садашњости и њених потреба и не раде за њу него за човечанство и у интересу његову, без обзира на интересе садашњости, на потребе свог времена и свог друштва; то су људи од духа, од теорије, велики духови у појезији и уметности, у науци и философији, творачке снаге које проналазе нове ствари, крче нове путеве, стварају нове форме, износе нове појмове, мисли и идеје; тих је људи најмање, они живе за човечанство, као што их само човечанство и његова историја и рађају, гаје и образују. И пошто их не

рађају њихово време и њихов народ, они и преживљују своје време и свој народ.

Пошто тако већина људи у сваком друштву живи и ради само за себе, задовољава само своје личне себичне потребе, пошто егостичка расположења у сваком друштву превлађују својом већином над социјалним хуманим наклоностима и пошто се само мало људи брину и раде за одржање и напредак свог друштва, то се свако друштво одржава само великим, тешким и скупим напорима, пошто је већина људи непријатељ друштву, те се одржавају у друштву само страхом, казном, интересима, те су социјални, морални зато што се боје Бога, људи, закона, казне или из интереса. Пошто је већина људи сваког народа у дубини душе непријатељ вишег друштва, то је она више мање непријатељ закона, пошто је дивља слобода и невезаност у животињском основу људске природе; отуд анархија и распадање настају у сваком друштву кад маса, већина народа добије највишу власт, или, што је то исто, кад на врховима друштва седе људи неразумни, неправедни, неморални, којима је место доле у маси. И пошто друштво људско, његово одржање, његов прогрес и његова цивилизација почивају на раду, то је већина, маса сваког друштва и с те стране непријатељ или бар није пријатељ друштву и његову прогресу, што она не воли да ради за друштво, што ради само онолико колико мора да ради и што оно што ради ради само за своје себичне интересе; општа је тежња већине људи, као и животиња, да живи са што мање труда и муке; леност је генерална склоност већине људи и свих животиња. И пошто је већина људи непријатељ друштву, то и свако историјско друштво постаје и одржава се само или од невоље или невољно, несвесно; тако је потреба заштите од спољних опасности, природе и људи, и потреба савлађивања природе и њених препона један од најранијих и најмоћнијих фактора у склапању људских друштава те на несавесности и незрелости већине људи, масе и почива свако историјско друштво. А пошто већина људи није пријатељ друштва, ни закона, то је и потреба већине људи за друштвом врло мала према њиховим потребама природе; потреба друштва ограничена је на мали број виших, зрелих људи, док су природне потребе и потребе природе генералне свима људима и чине већину потреба и виших људи; најгенералније су потребе хране, одржања и све оне које потичу из телесне природе; и у самом друштву генералније су потребе које потичу из васпитања, навика, обичаја, таштине, слабости, предрасуда него потребе духа, којих је најмање и које најмање људи осећају, потребе лепота и правде, разума и истине.

И у самој природи има много више предмета који задовољавају првобитније, природније потребе од предмета који задовољавају доцније више потребе; предмети потребитнији за живот много су генералнији и доступнији човеку од доцнијих непотребнијих предмета; ваздуха, првобитне потребе човекове, има свуд и свагда; вода је генералнија, доступнија и јафтинија од хране, која је доцнија потреба од потребе воде, док чисте истине, најдоцније и највише потребе човекове, нема нигде готове у природи, она се мора добивати само дугим, мучним напорима, истраживањем, испитивањем, те се на тражење чисте истине свуд и увек усуђује само најмање људи, док се већина људи задовољава нижим истинама, заблудама и предрасудама, не осећајући потребу виших, чистијих истина. Тако добра која сама природа даје уживају сви људи; тековине материјалне културе ужива већина људи, тековине духа и ума наслеђују и уживају само узвишени појединци.

Тако су природне, телесне, материјалне потребе као првобитније генералније од потребе човека, друштва, духа, као доцнијих, виших ствари и пошто се те природне првобитне потребе лакше задовољавају од доцнијих, виших потреба, то и природа лакше одржава физичког природног човека с његовим природним, телесним потребама него вишег историјског, хуманог човека и његову цивилизацију и прогрес, историју и дух. И пошто је природа много више потребна човеку него друштво и продукти друштвеног живота, то је и новац потребан само за мало ствари, док је много више ствари у природи које човеку требају а које се не могу новцем платити, као што су ваздух, светлост, вода и т. д. Отуд је код свих историјских народа новац најмањи део њихова прихода и богатства; отуд у свакој привреди имања, која ретко циркулишу, т. ј. непокретна својина и стојећи капитали, много су већа него капитал који циркулише.

Као што је чисто телесног, пасивног, материјалног, природног живота, телесних потреба и телесног рада много више код људи него духа, духовног живота и рада, као што огромна већина живи само за стомак и расплођавање, ради онолико колико мора да ради да би се одржала и живи животињским животом телесних подстрека и осећања; као што се само мало њих дижу изнад тела и његових потреба и имају духа и као што је и сам дух код већине људи у служби тела, телесних потреба и угодности, само оруђе таштине и честољубља, тако је и *политички живот* једног народа његов спољни, чулни, телесни живот; његов духовни живот је у његовој литератури.

И као што човек што је на нижем ступњу развитка живи више телесним, чулним животом и као што већина људи живи само телесним животом, тако је и сав живот првих друштава и народа и први живот свих друштава и народа и много већи део живота свих народа у свима временима само политички живот, који се испољује у бризи и раду за одржање, у освајању и одбранама с поља, у борби и намештању социјалних елемената изнутра; у том животу сваки народ троши много већи део све своје снаге, свога рада и времена него у литератури, те је код сваког народа у свима временима област политичког, чулног живота много шира од области литературе.

Пошто је све природно код човека, његове природне особине снаге, склоности, првобитније и по том генералније од доцнијих стечених особина, снага и склоности, то је и телесно као првобитније код човека од доцнијег, духовног историјског много генералније код људи од доцнијег историјског стеченог; особине, снаге и склоп тела генерални су свима људима, а духовне особине и снаге као доцнија историјска добра ограничене су на мали број виших људи. По томе су људи много ближи један другом по телу, по природи као генералном елементу људском него по духу, по историји. Разлике између раса људских нису у већем или мањем броју, у оскудици битно различних делова и особина тела, него се показују само као разлике у пропорцији величине делова тела и боје коже и длаке. Никојој од људских раса не оскудева ни један, анатомски и физиолошки, важан орган; код свих раса један је исти број зуба, претију, костију; код свих раса је одређено, једно исто место за све једне исте органе; све имају исти број чула; по једним истим општим принципима изведени су код свих раса склопови костију, мускула и нерава; људи свих раса иду усправно и говоре; свима расама опште је једно исто време трајања живота, трудноће, детињства и осталих доба живота; све се расе могу укрштањем расплођавати и тим се показују као варијетети једне исте врсте или специје а не као разне врсте. Тако су првобитне снаге и особине човека, особине његова тела, генералне свима људима; тако су снаге и особине првог доба живота, доба детињства, генералне људима свих раса, јер међу децом разних раса још нема оних дубоких разлика, које у доцније доба живота оснивају и изводе историја, васпитање, средина живота и т. д.

Тако и *фамилија*, најранија форма друштвеног живота и први ступањ његов јесте првобитни природни систем човекова живота и по томе је генералнији од доцнијих историјских система друштва, *народа и држава*. Народи и државе јесу доцније форме, фазе и си-

стеми људског друштвеног живота, више људски, историјски него природни и по томе сфера народа и државе много је ужа од првобитне природне, широке сфере фамилије; фамилија је најраније људско друштво и по томе најгенералније друштво; јер као и језик и религија, тако је и фамилија генерална свима племенима и народима на земљи; у фамилији се прво човек учи друштву, да живи и ради и за друге а не само за себе, и велика већина људи у својим осећањима и појмовима, у својим тежњама и радњама не диже се никад изнад интереса и потреба фамилије; интереси и потребе народа, друштва и сувише су високи и апстрактни за већину људи сваког друштва, те на добру целог народа, на интересима целог друштва, на задовољавању општих потреба раде, троше своју снагу и своје време увек само мало виших, племенитих људи, па и већина ових људи у већини живота троше своје време и снагу у фамилији. А по том истом основу широка, велика сфера природног човека са његовим природним особинама, снагама и склоностима, онако исто стоји према фамилији као фамилија према сфери народа и држава.

Пошто је тако све природно и у друштву људском првобитније и по том генералније од доцнијег духовног историјског, то су и радови и односи човекови с природом и радови с првобитним, природним, телесним снагама много генералнији од радова и односа с доцнијим стварима, човеком, духом, историјом и радови с доцнијим духовним снагама. Пошто је рад првобитно и основно само борба против природе, савлађивање природних снага и препона, то је и велика већина човечанства упућена на механички рад за подмирење својих животних потреба, био тај рад рукама или машинама. Највећи део рада свих људи јесте у савлађивању терета, снаге, тежине и у лабављењу оног спајања, које је природа створила између појединих делова материје, да се оно разлучи и да се створи ново групирање, ново спајање у служби потреба човекових. И велика већина људи ради телом, мускулима, само мало њих мозгом; већина радника у свакој земљи занима се материјалним радовима, радовима с природним стварима. Па и већина наука, уметности, вештина и професија долази од човекових односа с материјом, с природом материјалном и по томе већина људи и већина људских занимања баве се више природом него човеком; природа даје много више објеката и поља људском раду него човек и његове ствари.

Пошто је и у индивидуалном човеку и у његову друштву, у његовој души и у његову духу много више природног него хуманог, историјског, то је и природног живота много више него цивилизације, која је испољавање хуманог, историјског у човеку и његова про-

греса у историји. Највиша, права цивилизација увек ће бити ограничена само на мали део човечанства, а за већину људи, за масу друштва, цивилизација ће увек остати само политура, маска, коју најмањи потрес с поља или изнутра, из душе може да поремети, поквари, отре; она ће увек остати само површна кора друштва, политура и по томе најтањи слој душе и друштва људског, а код већине људи дубоко унутра увек ће вретити елементи животињства, дивљаштва, егоизма, који лако пробијају ту површину, танку кору цивилизације, те код већине људи много више има животињске душе, коју дубоко у себи крију, него социјалне коју износе друштву. Као што се земља охладила само на површини својој, на којој једино и може успевати сав виши и највиши живот земљин, тако је и свака цивилизација само на површини, а испод сваке ври дивљаштво и дивљи егоизам у души већине људи. Цивилизација је само вештачка топлота, на којој спољашње сазрева; већина људи, маса историјског друштва људског, која том топлотом добива само боју зрелог човека, а унутра у души она остаје увек зелена, незрела, те кад би се природној топлоти оставило да људи сазру, ако човек не би увек остао у животињском стању, оно би се процес његове историје и цивилизације отегао милионима година, док овако са све већом вештачком топлотом услед, све даљег процеса историје човекове, тај ће се процес свршити много брже. И као што велика већина људи добива цивилизацијом само боју зрелог историјског човека, док унутра људи остају увек зелени, тако је у опште у целој природи као и у људском друштву, много више зеленог него зрелог, много се више рађа него што сазрева.

Пошто је праве цивилизације увек мало, пошто се највећи део снаге људске троши на одржање телесног живота, то је и правог прогреса, напретка душе и духа врло мало; па и већина напретка и напредак у већини ствари потекао је из телесних, практичких потреба садашњости, које су изазвале прве културе и цивилизације, прве науке, прве проналаске, прве почетке сваког историјског напретка. Прави прогрес као и права цивилизација ограничен је само на најмањи део људи; отуд су проналазачи новог у историји веома ретки, док огромна већина нижих људи остаје увек на природном, животињском ступњу живота, не напредујући, не мислећи, не разумевајући, не тражећи истине, јер не осећа потребу напретка и истине.

Тако је историја човечанства процес његова живота, прогреса и цивилизације, један дуг пут, широк у почетку, све ужи што се даље иде. Првобитне ступње животињског, примитивног живота

прошло је цело човечанство и пролази сваки човек, сви људи; остале доцније фазе историјске, даље, више ступње прогреса историјског пролазе само поједине расе и поједини народи; најдаље фазе, највише ступње пролазе само поједини духови. Што се иде даље путем прогреса и историје, пут је све ужи, све више људи застају на појединим тачкама тог дугог пута, застају на појединим ступњима не могући даље, тако да само најужи круг, најмањи број људи, само поједини духови иду даље по све ужем и све мање прокрченом путу; сви људи пролазе кроз историју физичког, природног живота, али је све мање њих који пролазе кроз све даље фазе прогреса и развитка духа до све чистијег човека. Огромна већина људи само прима резултате и тековине прогреса и историје и користи се њима не разумевајући их и мрак њихова несвесног живота разгони у неколико само притисак историје. Тако историја човечанства изгледа као велики, висок брег, у чијем топлом подножју ври бујност и шаренило сваковрсног, великог живота; што процес прогреса иде више уз тај брег, све је мање бујности и шаренила живота, све је хладније и светлије, све је мање места за људе; на највишем врху његову, где је најхладније и најсветлије, има места само за поједине усамљене мислиоце; историја човечанства је једна велика пирамида, широка у дну, уска на врху, којој је подлога природа, врхунац свест.

Пошто се према изведеном закону примитивно доба човечанства талози у примитивни основни ступањ историјског друштва, пошто се оно што је прво у времену постало талози најдубље у простору и пошто се тако примитивни човек талози у масу историјског друштва, то *маса сваког историјског друштва има све оне особине и снаге које има примитивни човек.*

Примитивни човек и по томе већина људи историјског друштва види и појима, сазнаје и разуме само оно што је доступно чулима, што се чулима може схватити, не дижући се у свом сазнавању и појимању никад изнад чулног; да би човек масе нешто разумео он то мора чулно опазити, видети, чути, опипати. И не само што своја осећања и своје појмове изражава чулно, као што разним играма и телесним покретима изражава своја веровања, своја расположења, своја осећања и своје страсти, него и свака идеја, да би је маса могла прихватити и разумети, мора узети на се какву било чулну форму. Појимајући и разумевајући само чулно, човек масе као и дете тражи само слике и само њих разуме; отуд важност илустрације у модерно доба за вулгарисање знања, јер помоћу

ње и научна знања добивају интереса и разумљивости за масу, те су слике и експеримент постали главна средства за ширење знања у масу. Тако чулна област људске душе превлађује код масе људи и код деце.

Видећи и појимајући само чулно, човек масе види и појима само стварно, само материјалне ствари; њему је све стварно, те се не диже до апстрактног и не одваја стварно од апстрактног; он само о стварном, о стварима и лицима мисли и говори, само са њима ради; отуд мисли нижег човека, као и детета, испредају се само на стварима и стварним односима, само спољне ствари подстичу у њему мишљење, а не може се самостално и апстрактно даље развијати. Отуд нижи човек види само ствари, факте, а не види конце на које су ти факти нанизани; он види само појаве а не законе.

Пошто човек масе види само факте, ствари, то он не зна и не појима *процес*, види само оно што се чулно може видети, види само резултат; окретање земље око сунца за њега је све од гравитационог процеса, као што је и човекова сродност с мајмуном за њега све од еволуционог процеса; по томе он обожава само успех а никад покушаје, напоре и тежње; он види и схвата само крај догађаја и по томе поштује и обожава само онога који је идеји дао завршну форму, који је напослетку успео у ономе што су многи пре њега њега спремали и кували, а цео ред претходних услова, процес идеје и догађаја она не види и по томе не може да схвати; отуд вера у мале узроке а велике последице, не видећи све оно што је дуго времена спреmano, да би и најмањи узрок могао изазвати велике последице (као што су узроци реформације, француске и америчке револуције и т. д.). Отуд пошто маса није моћна да види процес него само резултат, то маси не треба разлагати и говорити, њој треба само умети казати.

Пошто човек масе живећи само чулним животом види само видне резултате а не невидне процесе, који се не виде чулним оком, види само оно што се оком може видети и по томе види само факте, примере, а не види оно што је чулно невидно, то он *види само поједино а не види опште*. А пошто наука и философија гледају да у свима појединостима, у свима појединим стварима и фактима нађу отисак једног општег, испољавање једне опште снаге; пошто је философија надчулно гледање изнад садашњости и стварности и пошто она гледа процесе које нижи човек никад не види и не схвата и који се чулима не могу видети и схватити, то су права наука и философија недоступне маси људи, резервисане само за мали

број духова. По томе се наука а још мање философија никад не могу вулгарисати, уносити и ширити у масу, него само знање, и пошто наука ради с општим, знање има посла само с појединостима с појединим фактима, стварима и појавима.

Не видећи опште, човек масе види само појединости и пошто чулним оком не може видети везе међу појединим стварима и њихову зависност од општијег, то му је свака појединост, сваки човек, сваки појав целина за себе, самостална, док су духу, разуму све те појединости само већи мањи делови, из којих он ствара једну већу целину. Тако ни један човек, ни једно друштво, ни једно време, ни једна философија, наука ни религија нису засебне целине него само поједини делови једне велике опште целине, те пошто је маси свака ствар, сваки човек тип за себе, самостална целина, то она никад није способна за апстракцију, никад се не диже до генералисања; не видећи процес, не видећи ствар као резултат једног дужег или краћег процеса, човек масе појима сваку ствар онако како је види, као целину, као што му је на пр. ватра само елеменат а не процес.

Пошто маса види и сазнаје само поједино, стварно, чулно, то се она никад не диже до висине једног општег принципа и не зна за њих; она зна, воли само факте, жива лица и примере, којих је много више него мисли и идеја; отуд свака наука да би се популарисала мора постати експериментална, те су природне науке са својим конкретнијим појавима природе много лакше те приступније маси него социјалне науке; отуд маса у животу друштва и у историји види само поједине моћне личности као творце свега што бива. Од свих послова људских најтеже је попети се на висину једног принципа и с њега гледати и разумевати ствари у прошлости, садашњости и будућности, те се на ту висину пењу увек само мало одабраних духова; као што је геније принцип масе друштва тако је принцип геније масе факата, геније у области ствари и факата; тако су принципи, идеје, теорије аристократије према маси факата. Пошто човек масе зна само за факте а не за принципе, пошто је много више факата него принципа, пошто знање има посла само с фактима, док су принципи ствар највишег разума и духа, то је и много више знања него разума, то човек може много више знати него разумети, те је увек и свуд много више оних који знају него оних који разумевају; област знања много је шира и већа него област разума; знања је много, разума мало; разум се провлачи само у танким концима и жилицама кроз огромну масу знања. Обични духови, којих је велика већина, могу само знати а таленти и генији са својим идејама и теоријама јесу манифеста-

ције духа и разума у историји, који спајају и мире супротности и утишавају борбу. А пошто маса не зна и не појима принцип, појимајући само стварне факте то је и индукција која почива на фактима, на чулном искуству, много приступнија маси него дедукција, која износи општа начела и која почива на целој историји ума људског, као производ ње, те се само индуктивним путем знање може ширити у масу и само се она знања могу ширити у масу која се индуктивним путем могу добити; начела, добивена дедукцијом, не могу бити доступна маси, јер их она не може схватити.

Пошто нижи човек, човек масе само чулима види, појима и живи, то нижи човек појима и види само оно што је *садашње*, стварно, само у садашњости живи, јер се само садашњост може чулима искусити и сазнати; по томе што је нижи човек он све више тоне и живи само у садашњости, која код већине људи има много више важности и вредности него прошлост и будућност, јер већина људи појимајући и сазнавајући све чулно и само чулно, може само садашњост знати, у њој живети и уживати, брзо заборавља прошлост и мисли само на непосредну будућност. И већина свих људских занимања јесте само садашњошћу, као што је и знање људско већином ограничено на садашњост, те и већина наука, природних и социјалних, које раде помоћу чула и експеримената, изучавају већином садашњост. Садашњост је и најприроднија јер је најближа уму нижег човека, јер се само она може непосредно искусити и познати, док су прошлост и будућност ствари апстрактног ума и мисли. Отуд велику већину сваког историјског друштва чине људи од садашњости и само они и чине свако друштво, јер само нижем човеку треба све више друштво живих људи и друштво живих људи треба само за ниже потребе човекове; што је виши дух, све се више диже изнад садашњости, све му мање треба друштво живих људи, све му више треба историје, прошлости и будућности. Пошто маса људи живи само у садашњости, то се само мало виших духова диже изнад садашњости, која је само пена прошлости; мало њих дижу се до историјског разумевања, последњег и највишег ступња разумевања; историјско појимање јесте највише појимање ствари, те историја стоји према осталим наукама као телескоп према чулном оку. А пошто од свих наука чула имају најмање посла у историји, и најмање се њима у њој пестиче; пошто у њој апстрактни разум долази до највише висине, мирећи све оно што је у животу и у другим наукама у борби, то врло мало људи појима историју, историјски и интересује се за њу, пошто се права историја бави стварима које нису доступне ни једном чулу, што је она и сувише

апстрактна, да би је већина људи разумети могли. С тога су врло тешко доступни маси историјски закони и истине, као најапстрактније ствари, као изрази невидних и нечујних процеса. И пошто већина људи живи само у садашњости, пошто се само садашњост може сазнати чулима и пошто се чулима могу сазнати само факти, само поједино, то ће идеје и теорије, пошто су све историјске, т. ј. резултати даље или ближе прошлости, увек остати неприступне маси која их може схватити само у практичкој, конкретној форми њиховој, само у њиховим резултатима. Пошто је процес историје свега, природе и човека, писаће на табли, коју, кад је једно време испише пуну, друго избрише, да би и даље могло на њој писати, то чулни човек садашњости види на њој написано само оно што је у његовој садашњости написано, не видећи ни шта је пре ни шта ће после тога бити написано; отуд је врло мало осећања за историју, те је највише знање и разумевање, разумевање историје, увек ограничено само на најмањи број духова.

А пошто је садашњост увек само један бесконачно мален део све прошлости и будућности и пошто се само садашњост може непосредно чулима видети, познати и искусити, то се од свега само мало може познати и сазнати и само мало људи зна, а пошто су и сама чула ограничена, то човек може сазнати само један бесконачно мален разломак стварности. А пошто се чулима може сазнати само површина ствари, само њихови непосредни односи и везе, те се чулима не може никад сазнати права и највиша истина о стварима, то је истине најмање од свих других ствари и она је најмања од свих ствари, као што је и центар само једна тачка у кругу. Само мало духова може да се приближи највишој истини, само мало њих може да прими истину потпуну и чисту од свих чулних примеса; већина људи не тражи светлости, не треба јој истине. А пошто се до највише истине може доћи само дугим и дубоким изучавањем и разумевањем историје свих ствари, пошто је највиша истина о стварима и човеку само у историји њиховој и пошто је историјско разумевање ограничено само на мали број духова, то ће и сазнању највише истине тежити увек само мали број духова, док ће велика већина људи бити увек задовољна нижим чулним истинама и полумраком живота.

Видећи и појимајући само чулно, то нижи човек од свега процеса историје види само оно што је на површини, што се највише види и чује, види само личности и то највише и најбоље види оне чија су дела и радње видне, који су најближи маси и задовољавају потребе масе, и те су личности чувене, поштоване, виђене, док маса

никако или врло мало познаје, јер је не интересује, онај мали број људи од духа, који не задовољавају потребе садашњости, који су далеко од стварности, од масе и њених потреба, брига и болова; који су само оруђа човечанства и историје, који траже само истину, отуд су ратници, освајачи, реформатори у религији и у друштву, уметници, политичари познатији великом свету од људи од науке и философије и много их више има него ових. Живећи и уживајући само чулно маса воли и занима је само оно што је велико, што пада у очи; тихи процес она не види; отуд свака маса обожава чулне величине, које на њу највише делују, највише је заносе и највише јој импонују; отуд и у изразу свом маса воли хиперболе. Пошто маса види само оно што пада у очи, то свака маса види и воли само оно што је изванредно, необично, занимају је само необични и ванредни појави у природи и међу људима; отуд се она и интересује само за оно што је нестално, променљиво, колебљиво, чудно; отуд је у сваком друштву изванредан онај који не воле изванредности, који тражи оно што је стално и непромењиво у току живота, природе и човека, кога занима оно што је обично и који тражи општа и стална начела живота.

Чулан у свему, нижи човек познаје само чулну љубав. Полна љубав генерална је животињама и људима; све остале више, апстрактније форме љубави не само што су ограничене на човека, него и код човека само на мали број виших људи, док их маса не познаје. Чулне, физичке особине и снаге највише буде љубав код нижег човека масе; моралне и умне одлике и снаге, као атракције у љубави, ограничене су само на више људе. Праву, чисту љубав, невезану ни за шта чулно, материјално, маса људи не познаје, те је има код људи врло мало као и свести и савести, истине и правде; тренуци праве љубави јесу врло ретки у животу човекову и многи други моменти, као интерес, здравље, положај, богатство, зависност и т. д., замењују и поклапају љубав као и свест и савест. Тако и виша форма љубави, љубав према домовини, доступна је маси само у својим првобитним, нижим формама, у физичкој природној љубави према месту свог рођења и првог живота и у љубави према људима, с којима је човек одрастао. док је прави патриотизам, љубав према целом народу и друштву и испољавање њено у раду за добро целог народа ограничено само на мали број виших људи.

Као што зна само за чулну љубав тако нижи човек зна само чулни морал. Моралност већине људи одређују њихови интереси, тежње, пожуде, наклоности, расположења а не мишљење и виша осећања дужности и требања; потчињена својим телесним нагонима

и чудним појудама маса људи по томе је увек морално слаба. Тако је и образовање за нижег човека или голо оруђе себичности, таштине, честољубља, интереса или ствар подражавања и моде, те нижи човек ни образовањем не постаје моралнији, јер га никоји виши племенитији подстрек не гони образовању и сазнању. Тако је и највише морално осећање, племенито, апстрактно осећање правде увек ограничено само на мали број људи, док га, нижи човек познаје само у односима према себи. Тако и велика већина радња код нижег човека потиче из страха, наде, користи а врло ретко или никако из апстрактног појма дужности, те нема никакве моралне вредности, пошто ову само осећање и појам несебичне дужности одређују и дају. Себичност и таштина, страсти и појуде, страх и нижа осећања и ниже потребе јесу подстреци рада велике већине људи у свима просторима и временима, и по томе је права моралност ограничена увек само на мали број људи у свима друштвима људским.

Чулан у љубави и у моралу, нижи човек чулан је и у религији својој; нижем човеку божанство је увек близу, тако да га чулима може осећати, чути, видети, дозвати; оно се уплеће у његове ствари, одређује његову судбу и односе, одлучује по његовим жељама и молитвама; да би познао Бога он га мора гледати у стварима и ликовима; отуд његово обожавање ствари и личности, отуд вера у реликвије и спасоносне, освећене ствари; отуд је нижем човеку масе увек приступнији и разумљивији фетишизам и политеизам него монотеизам; до апстрактног појма једног јединог Бога, једног јединог творца и одржаваоца свих људи и ствари, он се никад не диче, те се увек више и непосредније боји појединих нижих личних сила, светаца, који су ближи њему и животу, и више им се обраћа него том једном апстрактном Богу. Отуд хришћанство са својим принципима није могло ухватити корена у маси друштва људског, није могло бити појмљено и изведено у свој чистоти својој.

Видећи и појимајући само чулно, видећи само стварно, радњу, а не видећи процесе, маса види само лично, само личности у радњи, само се од њих води, само се њима покорава, само њих обожава. Масу воде само личности, само живи примери и угледи маси импонују а никад идеја и начело; она се покорава само људима а не законима и само се тако креће, ако је поједине надмашније и угледније личности поведу; да би се кренула она чека жив, лични пример појединаца. Отуд маса сваког друштва никад није творачка, никад сама не остварује и не изражава своје тежње и жеље, него то увек раде поједине личности за којима она иде. И пошто се само

мало њих диже до јасности израза, до свесности пута и смера, до потпуне личности, то ће маси друштва људског увек требати вођа, васпитача и учитеља, који ће је водити у животу, који ће изражавати идеје и њене тежње, који ће стварати опште, јавно мњење, које је у ствари само лично мњење неколико виших људи који је воде. Пошто је маса друштва увек само некарактерисана, неодређена гомила без своје воље, без свести о путу и смеру, без творачке снаге, то све добро и зло за њу потиче само од појединих личности, које њу воде и којима се она покорава; само виши појединци, који воде масу, дају јој тип целине и одређености. По томе и све заслуге, све добити и тековине историјске, сва добра и зла маса приписује само појединим личностима као оригиналним творцима свега тога, не видећи све оне дубоке и далеке снаге које одређују те личности. Та интелектуална зависност нижег човека масе и чини сталном потребу ауторитета и вере у њега; маси људи увек треба директног уплива ауторитета и он влада већином животних односа њених, те је у свима временима морало бити ауторитета, који су држали масе у друштву и водили је, од ауторитета божанстава и духова до ауторитета моћних личности у друштву. Видећи само личност, њену радњу и њен успех, а не видећи многе претходне неуспешне покушаје и напоре, маса не уме да поштује и да буде праведна; она само воли, мрзи или се боји; она друкче не уме да поштује него да се боји; кога се не боји она га воли или мрзи или је равнодушна према њему. Не видећи унутрашњи процес, нижи човек масе види само радњу и у свему замишља само личну радњу, радњу личности; отуд маса персонификује све, не само материјалне ствари него и болести, природне појаве и процесе и т.д.; отуд је маси цела историја човечанства само радња неколико личности и цео процес историје само је резултат њихових радња. Отуд маса сваког народа инкарнира целу своју историју у неколико великих херојских имена, која дају тип целом народу и у којима она персонификује све своје особине и снаге, врлине и мане. Отуд се маса ни у религији не диже никад изнад појимања личности и њихових смерова, планова, тежња и т.д.; отуд масом друштва никад не може владати апстрактна идеја него лични ауторитет појединаца. И свака идеја, да би овладава масом и да би у њој ухватила корена, мора бити инкарнирана, персонификована у појединим моћним личностима, у којима она добива одређен, индивидуалан, лични облик; само од таквих личности у њима и кроз њих маса прима идеје, само се њима покорава, само се од њих одређује и води; у њима се концентрише све

оно што напреже душу нижег човека, само у њима долазе до јасног израза његови смерови, наде и тежње, само су оне творци свега добра његова и све историје.

Немајући сопствене воље ни творачке снаге, угледајући се само на поједине личности, поводећи се за њима и покуравајући се њима, нижи човек масе само *подражава* и може само подражавати. Пошто је подражавање једна од првих психичких манифестација, којој је корен још у животињској души и коју по томе човек дели са животињама, то је подражавање једна од најгенералнијих особина људске душе и по томе генерална особина нижег човека, масе свих друштава људских, док је оригинално твораштво ограничено на уски круг малог броја виших људи. Интелектуална зависност нижег човека нагони га да подражава и он само подражава и само подражавати може, пошто не може апстрактно мислити. Отуд је нижи човек масе, као и поједина биљка и животиња, само егземплар рода, специје, не дижући се никад до самосталне личности, до индивидуалности и оригиналности; отуд је у свима радњама већине људи тако мало самосталности. Пошто маса ради и може радити и суделовати само угледајући се на поједине личности, само подражавајући њима, то је подражавање имало увек великог удела у свему историјском, у свима историјским радњама, догађајима и установама, у којима је маса суделовала; тако су и племенски и национални карактери и особине постали с једне стране из подражавања масе појединим моћним личностима, из освајања њихових навика, тежња и особина, као што језик, писање и образовање деце постају само подражавањем зрелима. Пошто маса може само подражавати, то је њој увек потребна влада ауторитета ма у ком облику, која је тим јача што је човек нижи, зависнији умом.

Пошто већина људи сваког друштва само подражава, пошто су већина људи само егземплари, то је у сваком друштву људском, у свему људском *врло мало оригиналног, индивидуалног, самосталног*, док је много више општег, заједничког, непосредно зависног; опште форме живота, општи појави много су генералнији од појединих особености, народних и индивидуалних; огромна већина људи само је у пасивном стању према процесу историје, не дижући се до самосталне, свесне личности, ношена несвесно и невољно током историје, док само мало њих ослобођавају свој поглед напред и назад, уносећи светлост у просторе којима се прошло и који имају да се пређу. Отуд велика већина људи и ако се диже до индивидуалности, то је само физичка индивидуалност; духовно она остаје увек зависна од мањине виших људи. По томе је у свету врло мало

индивидуалности не само у природи него и код људи. У кругу органског живота, код биља и животиња, где је поједино биће једна затворена целина, свако је биће ипак само егземплар рода, врсте и вредност и снага сваког органског бића само је у једнакости са свима осталим бићима тог рода; тако и у свима природним бићима и појавима индивидуалност је само с поља, површина, док је унутрашњост код свих елементарна; тако је у звуку ветра, у брујању воде, у гласу животиња. У целом телесном, материјалном свету нема никакве стварне индивидуалности; она настаје тек у области психичког и само ту може постојати и одржавати се. Тако што се дубље силази од цивилизације у примитивно доба и од човека у природу, све је мање индивидуалног, све више генералног, типа, рода; у неорганском свему и нема индивидуе, све је само егземплар типа. Па и код самог човека, у људском друштву, велика већина људи само су егземплари рода, копије, док се само мало њих дижу до индивидуалности; маса сваког друштва састоји се из оскудних и површних индивидуалности, из људи рода, типа, док се само мало њих личности пењу до највише и најодређеније индивидуалности. Тако је врло мало људи и ствари у животу, који сијају својом сопственом светлошћу, интелигенцијом; већином је то позајмљена светлост с поља. А пошто је мало оригиналнога то је мало и новoga; и у животу и у литератури велика већина ствари само су понављања старoga и обичнога. И као што је свуд мало индивидуалног тако и у језику човекову много више речи обележава род, врсту, тип, много више речи јесу имена родова него индивидуа, — за ствари у природи и за људске ствари.

Пошто је мало индивидуалности, то је *мало и лица, личности*; све органске ствари само су жива, оживљена бића; до лица, личности диже се само човек, те је област организма много шира и већа него област личности. И не само што ни један човек није увек лице (дете припада само под појам човека али не под појам лица) него и у друштву зрелих људи већину чине они који се не дижу до праве личности, пошто личност претпоставља буђење само свесног духа, а њега има само мало, само код мало људи; код већине људи личност је само у клици или непотпуно развијена, док се права личност, карактер, као једна од највиших особина и одлика човекових, развија само код врло мало виших људи.

Пошто је тако и међу људима врло мало индивидуалности, личности, то је и *врло мало оригиналног и самосталног*. Тако у сваком човеку има најмање онога што само човек има, што нема у животиња, биља и у неорганском свету; у модерног, цивилизованог,

историјског човека најмање је онога што само он има, што и други људи немају, што је само његово и за што само он одговара; многи мртви и живи оставили су по који елеменат душе и тела у једној људској индивидуи, тако да би за сва дела, за сва осећања и за све мисли једног човека морали одговарати прво сунце и земља, па онда цела историја земље и човечанства, па живо друштво његово, као резултат тих претходних снага и процеса, и најпосле поједини човек који је производ свега тога. И у сваком народу, сваком друштву, у свима временима врло је мало оригиналних, самосталних људи који стварају нове форме, крче нове путеве, откривају нове идеје и законе; најмање је међу људима оригиналних, корених, самосталних мислилаца, који мисле своје мисли по себи, пошто је мисао од свих других појава и ствари највише индивидуална. И као што је мало оригиналних људи, тако је мало и оригиналних, самосталних народа; само је мало народа који продукују ново, који израђују прогрес; сви остали народи ограничени су само на подражавање њима; тако и међу расама само су бела племена продуктивна и имају проналазачког духа, док су племена свих осталих раса само репродуктивна. Тако је исто мало и оригиналних цивилизација; већина народа диже се и може се дићи само до материјалне културе, до телесне, чулне стране цивилизације; прогрес духа и стварање идеја имају само мало цивилизација, док су све остале упућене само на подражавање њима и на репродуковање њихових творевина. Тако је увек врло мало и оригиналних литература, у којима се стварају нове идеје, нове форме и нови путеви; све остале литературе само подражавају, посредују, репродукују, шире и умножавају творевине то мало оригиналних литература.

Тако је у сваком људском друштву, у свима временима врло мало индивидуалног, личности, оригиналности, самосталног, продуктивног, творачког, типова, а много више елементарног, рељефног, репродуктивног, егземплара и копија.

А пошто са индивидуалношћу и самосталношћу, с висином и зрелошћу духа и свести расте и одговорност, то што је мање духа, што је мање самосталног рада и мишљења и тим што је нижи човек, тим више опада одговорност његова; деца и маса друштва нису никад одговорни за опште стање друштва, народа, државе; одговорност је један од социјалних атрибута духа и свести; по томе само највише, најодабраније личности, права, природна, социјална аристократија, одговорна је за добро свога народа, свога друштва. Отуда се нижем човеку мора више опраштати него онима који

управљају друштвом. Тако је у сваком друштву много више неодговорних него одговорних.

Пошто већина људи види и појима само чулно, садашње, то већина види и *појима само спољашње и живи само спољашњим животом*. Пошто су живот и свест већине људи, нижег човека, управљени поглавито на поље, на спољне предмете, и пошто предмети, чула нарочито занимају нижег човека, то је и већина људи утонула у спољни живот, у спољне трговачке, економне и политичке интересе, у интересе живота и садашњости, да им је немогућно мирно гледање у себи и ма какво дубље размишљање; већина људи занета је само спољним стварима, појавима и односима. Што је нижи човек, то све невољније, све несвесније бивају његове радње, све су више оне постигане спољним, чулним, моментаним мотивима. Отуд живот нижег човека, већине људи, много више одређују спољне прилике него унутрашња снага, која пробија и савлађује спољне прилике; већина људи само је резултат и продукат спољних прилика, а кроз само мало њих пробија унутрашња снага историје, општи дух; много више управљају и одређују човека спољне прилике — место, време, друштво, фамилија и т. д., него сам човек што себе одређује; човек је у друштву више на пољу него унутра. Само су велики духови инструменти историје; само њих одређују и крећу дубоке унутрашње снаге историје; ситне душе нижих људи јесу инструменти свога тела и спољних прилика. Све ствари у природи и велику већину људи крећу непосредни подстицаји; само врло мало виших људи крећу се својом сопственом снагом, подстицајима изнутра; што је виши човек, тим му је кретање мање подстицано с поља, тим више сам одређује своје кретање. Велики дух није оруђе и израз својих спољних прилика, свога времена, свога народа и друштва него историје; он из дубине њене износи оно што је вечито, што увек вреди. Видећи и појимајући само чулно, стварно, садашње, спољашње, маса види и појима само *простор* и само промене у простору; њен појам времена обухвата само непосредну прошлост и будућност ствари; па и већина наука бави се само стварима и односима у простору, само историја бави се односима и стварима у времену, изучавајући њихову прошлост и будућност.

Пошто су свест и живот нижег човека поглавито управљени на спољашње, садашње, стварно, то се нижи човек никад не диже изнад *практичног*, корисног, изнад садашњег, стварног. Нижи човек може бити само практичар, само занатски ради и пошто он у сваком друштву чини већину, то су практичне способности много генералније од теоријских, јер се само практичким пословима одају

нижи људи, док су теорија и теоријска снага ограничене само на мало виших духова; по томе је много више праксе и практичара него теорије и теоретичара у свима пословима и радњама људским па и у самом раду на наукама. Пошто је човеку природно тешко да савлађује природну леност свог ума као и свог тела, пошто му је још теже да напреже свој ум него тело, то се и већина оних који напрежу ум, заустављају на ономе што је најпотребније и не иде даље; већина и од оних људи, који раде умом, раде њим да би од тога живели у друштву а не ради разумевања самих ствари без обзира на корист и интересе живота и тела. Отуд је и већина умних радова занатска, практична, спољна; већина и оних који раде умом јесу занатлије и практичари; већина и од оно мало психичке снаге које има у човеку троши се на рад за одржање, храну и друге потребе тела. И пошто од све психичке снаге врло мало остаје за теорију, док се већина троши у практичком животу и за њега, то је код људи много мање теорије и апстракције, снаге која продира и прозира у дубину ствари ради самог разумевања, без обзира на садашње користи а много више спољне, занатске, практичне радње, радње у служби живота и садашњости. Отуд нижи човек масе увек више воли активност, спољну, чулну, практичну радњу него повучено размишљање; отуд су увек само практичари активни у друштву; они воде масе, они стварају реформе и преврате, они дају тон и облик живота, њих маса воли и за њих само зна, док мислиоци који се труде да разумеју ствари, морају увек бити усамљени, непознати већини људи, као неактивни у стварном животу, јер маса не воли идеје и мисли она воли само дела и радње, видне и чујне.

Не само рад него и морал за већину људи само је у практичној радњи; теорија у моралу нема вредности ни значења за нижег човека, као што је код већине људи теорија само у служби живота, праксе, тела и телесних потреба, мозак је код ње само у служби стомака и тела. Пошто је умно, теоријско напрезање немило и непријатно нижем човеку и пошто он појима и поштује само практично, чулно, то је и морална одличност пријатнија нижем човеку него умна, те у сваком друштву више се види и више вреди (практички) карактер него (теоријски) таленат, те и у свакој револуцији много већу улогу игра карактер него таленат.

Пошто практичар ради само под чулним, стварним, садашњим, моментаним те пролазним утисцима и подстицајима, то и живот нижег човека има само практичну, пролазну вредност; само виши духови имају теоријску, дуготрајнију историјску вредност. И као што

је област практичног живота много шира од области литературе, тако се и практично сазнање шири преко свих поља социјалног живота и на свима странама има своје помоћне органе, док су наука, теоријско сазнање ограничени увек само на уски круг виших људи у друштву, не ширећи се и не могући се више ширити. Тако су практичне способности много генералније међу људима него теоријске, научне и философске; велика већина људи само су нижи и виши практичари, док се само мало људи одају и могу одавати теорији. Отуд је много више индуктивног у наукама него дедукције, отуд је индукција приступнија човеку масе него дедукција, јер индукција почива на практичном, искуству, на емпирији, она има посла с појединим, са садашњошћу, са стварима, изнад којих се ум нижег човека никад не диже, док дедукција долази из дубине историје и општег живота, она продукује идеје и принципе, а до њих се ум нижег човека никад не диже. Резултат индукције јесте знање, разумевање појединога, резултат дедукције разумевање, знање општега, отуд је много више знања него разумевања, много више ствари и факата него закона, идеја и принципа, и по томе је увек много више оних који знају и гомилају знање него оних који разумеју, који шире поље разума, који умножавају идеје и начела.

Не дижући се изнад стварног, чулног, практичног, нижи човек не диже се у свом животу изнад телесног, материјалног. Као што има много више тела и телесних радња него духа и духовних радња, као што већина људи и сва деца више воле телесни рад и напрезање него духовни, више уживају у њима и више им годе него духовни, тако је већина људи потчињена телесним нагонима и чулним појудама, тражи само задовољавање нижих телесних потреба и само их телесне потребе и болови нагоне на рад, а врло мало или ни мало троше на вежбање виших снага, којих је много мање; само мало виших људи ослобођавају свој дух од апсолутне владе тела и његових потреба. И као што су потребе човекове које потичу из његове телесне природе много генералније од доцнијих виших потреба духа, тако и мозак, и ако је искључиви орган духа, великом већином своје масе и својих функција и код велике већине људи искључиво служи телу и одржању тела (дисању, варењу, итд.), а само малим делом све своје масе и снаге служи духу и вишим потребама човековим. Као што је врло мали део земљине материје — животиње и човек — одвојио тело од земље и креће се, тако се из масе људског друштва и човечанства одваја само мали број људи који одвајају, ослобођавају своју душу од чисте материјалности, од тела и телесних потреба и дижу се у регионе чистоте, слободе и

истине. Тако је и већина радова и занимања људских и већина радова у науци везана за корист, интерес; оно што не доноси непосредне користи нема вредности за нижег човека. Тако је и полна, телесна љубав, као првобитна, најгенералнија међу људима, док су остале, доцније, више, апстрактније те мање телесне форме љубави ограничене само на мали број виших људи; и у полној, телесној љубави телесне атракције највише је производе и буде. Тако је и у сваком језику много више речи за обележавање спољашњег, телесног, чулног него унутрашњег, духовног; и нижи човек масе чешће и изразније говори телом и телесним покретима; чешћи су му и јачи рефлексни и асоцијациони покрети; телесни језик очију, уста, носа, руку, ногу, прстију, главе, генералан је маси људи и деци свих друштава.

Пошто је својим особинама, снагама и одликама жена, женски човек, много ближе првобитном, нижем човеку него доцнијем, вишем, историјском и пошто је женског у опште много више него мушког, то је и *женски принцип у целој природи, као и код човека, старији, првобитнији, ранији од мушког* и по томе је генералнији од њега, те има и остале атрибуте ранијег, који припадају стварима пропорционално њихову постанку у времену. Све доцније особине и снаге стечене у процесу историје — апстрактно мишљење, разум и теорија, наука и философија ограничене су само на мушког човека, само их он има, те је само он носилац доцнијег вишег процеса историје човекове, у коме жена не суделује.

Тако у сваком људском друштву маса првобитног, природног нижег човека чини увек огромну већину; увек аристократија, ма у којој форми својој — снаге, богатства, крви или аристократија духа, интелигенције, племенитости — чини мањину сваког друштва; код сваког народа и друштва сва енергија његова, све више снаге његове концентрисане су и изражене само у малом броју виших, племенитих, одабраних индивидуа људских.

Пошто велика већина људи мора радити да би се одржала и пошто велику већину рада и времена троши већина људи на своје одржање, то код свих људи у свима временима остаје врло мали сувишак снаге од снаге утрошене на одржање, као што и природе само сувишком своје снаге одржава човека. Отуд врло мало снаге остаје код људи за напредак, пошто се највећи део снаге троши на одржање телесног живота, те је у сваком људском друштву увек врло мало напретка, много више конзервативног него прогресивног; и код људи, као и у природи, стање стабилности, конзервативности, генерално је, те је сваки прогрес и сувише редак.

Отуд је увек бивало и увек ће бивати врло мало људи, у којима се скупља и концентрише она сувишна снага човечанства, која није утрошена на одржање живота, људи који откривају нове истине, проналазе нове ствари, крче нове путеве, стварају нове форме; и цео прогрес друштва јесте дело то мало људи, док је много више људи који не стварају ништа ново, него дотерују, попуњују, распо-ређују и везују оно што је оно мало умова створило. А највише је оних који не само што не стварају ништа и не мисле ништа него раде само онолико и дотле колико и докле морају да раде, да би се одржали; то је она елементарна маса друштва, која живи у мраку и несвести, које има највише у свима временима и друштвима, која не трпи светлост ума и истине и бори се против сваке новости и напретка, која се тешко прилагођава свему новом и поводи се само за појединим личностима. Та маса одржава се само у најскромнијој мери социјалности, васпитања и морала и ништа је друго не инте-ресује осим њен живот и њени непосредни интереси, остајући увек конзервативна, бојећи се сваког напретка и новине, борећи се про-тив њих.

И као што је на земљи врло мало крајева повољних духу, тако је увек врло мало људи чији су радови плодни у последицама за добро потоњег човечанства; у целој историји човечанства и ума његова увек само поједини људи у врло малом броју врше на-претке; напредак или оно што највише подстиче напредак долази увек само од појединих творачких духова и карактера; велики до-бици и тековине у науци, уметности, техници и т. д. долазе увек само од појединих узвишених умова; у сваком друштву и у свако време само мањина чини прогрес и врши велике ствари; велика већина људи, маса сваког историјског друштва не чини никакав напредак, никад не ствара него само подражава, прима и иде онамо куд је виши појединци воде, остајући увек конзервативна. И сама религија, која је једина философија масе, једина област њене идеалности, изнад које се нижи човек масе никад не диже, јесте битно стационарна, конзервативна снага. И од свих људи који изра-ђују прогрес најмањи је број високих мислилаца, јер прогрес мисли, идеја и појмова и јесте највиши прогрес и једини прави прогрес.

И у истој пропорцији, у којој стоје појединци који врше про-грес према конзервативној маси друштва, стоје и поједини делови човечанства који врше прогрес према осталом човечанству. Само мали део свега човечанства дигао се до данашње висине цивилизације и прогреса; цела историја ума људског и прогреса његова скоро је искључиво у белој раси, само су из ње потицали велики духовни по-

крети и напреди; све остало човечанство далеко је од историје и прогреса ума, оно ништа не чини за напредак људски и живи само пасивним, природним, несвесним животом.

Иста пропорција непродуктивног према продуктивном, неплеменитог према племенитом јесте и у самој земљи, на којој је много више непродуктивних крајева него продуктивних, повољних цивилизацији и развиту духа. Тако и у друштву људском само мало њих продукују, док сви консумују.

Пошто је код човека у опште много више осећања него мишљења, пошто је свуд и увек много више људи који осећају него људи који мисле, пошто већина људи живи само осећајним животом и пошто су естетички осећаји најближи чулности и физичким осећањима и остају увек у тамној области осећања, те су много више везани за осећања него за ум, то су естетички осећаји лепога као првобитни најгенералнији код људи; лепо је много генералније од добра и истине, те је круг лепога много шири од ужих, виших кругова добра и истине, који су се доцније одвили и развили из лепога. Пошто велика већина свих представа човекових долази од вида и пошто је најјасније лепо само оно што се види, то је лепо најгенералнији појам човеков. И само у чулној форми лепога маса људи и може да види апстрактније појмове добра, правде и истине, те већина људи шири појам лепога и на појмове доброг и истинитог. И појам лепога човек не ограничава само на човека, само на област појава човекова живота, него се простире и на природу и на све ствари и појаве у њој, док су појмови добра и истине ограничени само на човека, само на област човекова живота и само се у толико простиру и на појаве природе, у колико имају везе с човеком и његовим животом. Пошто се чулом вида могу да обухвате највише ствари и предмети у области природе и човека, то се и појам лепога простире на све те предмете, те је и појам лепога много примењивији на све појаве спољашњег и унутрашњег света него добро и истина; лепо не постоји само код човека, у људским стварима, као добро а још више истина; човек га тражи и воли и у природи. И лепога има више у неорганском, првобитнијем, свету него у органском, више у биљном код кога је већина врста лепа него у животињском код кога је сразмерно само мало лепих врста; и у животињском свету има више лепога него код човека, у људском свету који се не одваја даље у врсте, те у коме је мало индивидуа лепих и то пролазно. Тако је лепо код човека много ређе него у природи, али је и код човека чешће и има га много више него добра и истине, јер док је лепо најпознатија и најразумљивија особина

ствари, док се лепо простире на све области живота, природе и човека, дотле су добро а још више истина ограничени само на човека, па и у самој области човека много више има лепога него добра и истине, који су као доцније, више деривације лепога ограничени на мање ствари људских и на мање људи.

Пошто је појам лепога првобитни појам човеков, он је и најгенералнији код свих људи и у свима временима; од свега човек је највише опевао и обожавао, тражио и налазио лепоту. А пошто је уметност прво, чулно манифестовање осећања и појма лепоте, то је и *уметност генералнија* од других, доцнијих, виших манифестација духа људског, *од науке и философије*. Сви народи у историји гајили су и развијали уметност и у њој највише испољавали особине своје душе, свој поглед на свет и свој живот, док је науку и философију радило само мало народа и само у појединим временима, те су и уметничке способности међу људима много генералније него доцније апстрактне и теоријске способности, научне и философске. Појезије је увек и свуд било код човека и у свакој литератури има много више песника него научника и философа, много су познатији, популарнији, јер су ближе животу људском, његовим боловима и милинама него људи од науке, јер песници и уметници раде поглавито за осећање и делују на осећање и пошто је много више људи који осећају него који мисле, јер је осећање природније и по томе лакше од мишљења, то не само да је више песника и осталих уметника него људи од науке и философије него су и познатији, ближи већини људи, те имају увек много већу и ширу публику него научењаци и философи. Наука и философија настају много доцније од уметности, њих ради много мање народа и у тим народима много мање људи; научне и философске законе и истине могу откривати само врло мало људи па и већина људи који раде науку само су репродуктивни. Наука и философија не могу никад имати ону привлачност за већину људи као уметност, никад оне не могу бити тако близу укусу и животу већине људи као уметност, јер већина људи појима само чулно, а сама лепота само је чулна страна истине, први симбол њен.

А пошто се архитектура јавља прва од свих пластичких уметности, то је она генералнија од њих; зидање је једна од најгенералнијих функција и способности човекових, пошто јој је корен још у животињској области и пошто је везана с материјалном потребом човековом, генералнијом од доцнијих апстрактних потреба. У свима временима људске историје она је од свих других уметности заузимала највише простора, времена и рада, она је корен осталих

пластичких уметности и некад је једина владала од осталих уметности, она је најбољи представник свога доба и најбоље карактерише своје доба и своје друштво, у њој се најбоље огледа време и народ њен. Сви су народи у историји и ван историје зидали; од свих других уметности монументи архитектуре јесу најгенералнији, највећи, најсталнији и најтрајнији; ни једног народа нема који ма на који начин није оставио трага свог архитектонског духа. И све велико у историји човечанства само су апстрактна манифестовања тог генералног архитектонског духа човекова. Државе и народи, системи религија, философија и наука као и велике институције нису производ ни скулпторске ни сликарске стране духа човекова; оне су апстрактне грађевине, производи архитектонске стране духа људског. Свих осталих пластичких уметности много је мање и развијене су много мање и само местимице, само код појединих народа и у појединим временима, те је и од осталих уметничких појмова појам зидања генералнији и снажнији.

Пошто је вера, слепа несвесна вера, први ступањ духа људског, прва форма ума, то је вера генералнија од других потоњих ступања и форма духа знања, апстраховања, разумевања, која су као доцнији ограничени на све уже кругове, на све мањи број људи. У сваком психичком акту човекову има много више вере него знања, разума, свести; вера је као ваздух, из којег све постаје и у коме најзад свега нестаје; вера је хаотичка маса, из које се бистрењем одвајају све доцније, остале више духовне снаге човекове. Тако би све знање човеково било само један мали комад тврде земље у океану вере, који процесом историје постаје све већи али су му границе одмерене и сувише умерене. Врло мали део свих ствари може човек испитати и сазнати, све остало само је предмет вере. Пошто оно што се стварно зове знање, које се само чулима добива, мора бити врло ограничено по простору, по времену и по количини, то је све остало знање, нагомилано вековима, могућно и доступно уму људском само вером, кроз њу и преко ње, те много више има знања у вери него у уму и у чулима, много се више зна верујући него знајући и разумевајући. У областима људског знања има много мање онога што се може разумети, свести под законе и принципе него онога што се само несвесно, невољно верује и без везе зна; сви резултати философија и наука, све оно што је најбоље и највредније у њима припада области научне вере и само на тој вери и почива могућност свега прогреса ума људског. Јер кад не би било вере, кад би свака историјска генерација морала

из нова све испитивати и сазнавати, не верујући резултатима испитивања и сазнања ранијих генерација, никакав прогрес ума не би се могао замислити. Сви људи верују и вера је најопштије расположење духа људског; и док већина људи, маса нижег човека, само верује и више верује него што испитује и мисли и пре је вољна да верује него да испитује и сумња, дотле само најмањи број људи, којима је истина главни смер живота, диже се до правог знања и разумевања ствари; и свако друштво људско, сваки систем историјски одржава се не знањем и разумом него вером; друштвеним уређењем не влада знање него вера. И вера је како први тако и последњи принцип свих снага и форама људског духа; све су оне само разне фазе вере. Религија је вера у непосредне везе човека с природом, њеним снагама, стварима и појавима, које, оличене, дижу се до божанстава; религија је вера у непосредну моћ и уплив природе и њених сила над човеком; и наука и философија верују у везе човека с природом али само у посредне везе и само што се оне дижу и до вере у моћ ума људског, тражећи законе и принципе, везе, мере и границе ствари.

И прво индивидуалисање првобитне, опште вере, први индивидуални ступањ и форма вере, *религија*, религиозна вера, много је генералнија од потоњих фаза вере, философије и науке; она влада великом већином људи у сваком друштву, у свима просторима и временима; област религије много је шира од области науке и философије, јер не само што влада већином људи него и код појединог човека она обухвата много већу област душе него философија; религија делује и на осећање и на мишљење човеково, више га прожима и загрева него философија и наука, које обимају само разум, најмању, најужу област душе и само на разум делују. Религиозна вера јесте много генералнија особина људског рода, много генералније расположење људског духа него научна и философска вера; религија постоји код свих раса људских, код свих племена и народа и код велике већине људи сваког друштва, док су философија и наука ограничене само на поједине расе, на поједине народе и класе друштва, на поједина времена и на поједине људе. Религија је философија масе људи, и да би била религија, њу мора веровати маса друштва, велики број људи; философија је религија појединих духова, и да би била философија, она мора бити усамљена, ограничена само на поједине више духове.

И као што се примитивни човек таложу у масу историјског друштва људског и само се на врховима друштва бистри до племенитијег, социјалног и историјског човека, тако се и примитивна

Философија, религија, талози у масу историјског друштва и само се на појединим светлим врховима бистри до чисте философије и науке.

Пошто вера влада код огромне већине људи у свима просторима и временима, то су *мишљење и разумевање* као најдоцнији, највиши ступњи веровања ограничени увек и у сваком друштву на врло мали број највиших људи, јер су мишљење и разумевање много тежи послови него осећање и веровање и, пошто већина људи сваког друштва највећи део све своје снаге и времена троши на одржање телесног живота, то им најмање или ни мало времена и снаге не остаје за мишљење. И само мишљење већине људи креће се само у кругу себичних интереса и користи, који га и подстичу и буде: брига за живот и одржање себе и корист јесу једини подстреци и будиоци мишљења код већине људи, те се велика већина људи у свом мишљењу никад не диже изнад себе и својих интереса, мислећи само о себи. Увек је само врло мало оних, који се у свом мишљењу дижу изнад својих себичних интереса, изнад садашњости, који мисле у име свих и за све; велика већина људи у свима просторима и временима само су мртва слова у књизи историје, који по себи немају опште вредности и вреде само за врло узан круг; само мало њих у једном народу и друштву потпуно су свесни интереса, тежња и смерова народа и друштва и мисле о њима. Као што су само животиње и човек, најмањи део земљине материје, одвојили тело од земље и мењају простор, крећући се, тако се из масе људског друштва, из човечанства, одваја само мали број људи који су кадри слободно да мисле, т. ј. који ослобођавају свој дух од чисте материјалности, телесности, живота; по томе је увек најмање људи, који мисле, па и тој мањини тешко је да увек мисли; и што се који од тог малог броја људи диже више у свом мишљењу и по томе што је са својим мислима удаљенији од садашњости, од живота, тим је све више усамљен, тих их све мање има. Тако је снаге мишљења, интелектуалне снаге најмање међу људима и најмање је развијена од свих других, јер су мишљење и разум највише тачке у скали душе, до које се само мало људских душа и само мали део душе попети може, док се већина људских душа не пење изнад најнижег ступња у тој скали, изнад брига за живот.

Пошто је мишљења много мање од осећања и веровања и пошто се разум развија само мишљењем, то је разума код људи врло мало; област разума много је ужа од области осећања и вере. Од свега другог у природи и међу људима најмање има разума,

те је потребно да се и оно мало разума, који је расејан међу људима, концентрише у појединим великим духовима, који тако постају телескопи људског ума и само се тако може долазити до великих идеја и закона. Тако су у свима временима и у свима друштвима чинили само врло мали део они људи који појимају и разумевају, који стварају нове појмове и идеје, који су најчистија, права и најприроднија аристократија сваког друштва људског, те и стоје према маси друштва као што идеје и принципи стоје према маси факата; разум је најтањи, најмањи, најфинији, најслабији јер најдоцнији слој у целокупној области људскога, као што је и слој земље на ком се човек дигао и живи најтањи и најдоцнији од осталих земних слојева. На највишем врху брега друштва, где је хладно и светло, има места само за по неког усамљеног мислиоца. Тако разум, крајња, највиша висина живота, светли само малом броју људи, док велика већина сваког друштва остаје увек у неком полумраку, држећи се вере и под владом страсти и осећања, па и истине које се у њу уносе не уносе се саветима и суделовањима разума него осећањима. По томе је код масе увек врло мало разума, те свака маса има и представља само мало смисла; људи масе као и поједина слова у књизи сами за се немају и не дају смисла животу и историји, не значе ништа; до смисла диже се само мало духова и они дају смисао и масама друштва, дајући израза њиховим тежњама, осветљујући свешћу њихове нејасне жеље и наде и дижући до идеје њихове интересе. И сама историја човечанства, гледана чулно, површно, као што је већина и гледа, изгледа да је писана с мало разума, јер су видну историју народа и друштава чинили обично они који мало разума имају, те се у целој историји највише виде и чују људи јаких осећања и страсти и јаке воље, док се људи од духа и разума у животу и обичној историји не виде и не чују, а они у главном и стварном и чине сву праву историју човечанства. Тако је у историји свих народа и друштава само врло мало дела која доприносе општем, највишем разуму, док огромна већина дела, писана с мало разума, имају смисла и вредности само за своје време и за своје друштво. И као што је разум само крајњи и најмањи резултат процеса мишљења, само једна тврда тачка у океану осећања и знања, вере и неразума, тако је и данашње разумљиво уређење природе само један мали резултат једног дугог неразумљивог процеса, резултат безбројних колебања и бораба, само једна тачка у општем процесу.

Пошто је прави разум само у апстраховању, то је мало апстракције а много више чулног, конкретног. Као што мозак зау-

зима врло мали део према осталом телу, тако је и у људском друштву најмање оних људи који су у свом мишљењу изнад садашњег, чулног, изнад живота људи, којима је истина смер живота; само је мало оних који могу апстрактно мислити, док је много више оних који само осећају и верују. Велика већина људи не диже се никад до апстракције; пошто су чула првобитно и поглавито у служби живота, то је и маса, живећи само чулним животом, без снаге прозирања, без размишљања, без снаге апстракције, снаге гледања у дубину и даљину испод чулне коре ствари; маса људи појима и воли само спољашње, чулно, конкретно; отуд маса воли и поштује личности и само њих види а не апстрактне законе, идеје, начела; отуд она обожава само радњу, хероје, и не могући да прозре процес, да види бивање; отуд масу не воде принципи и идеје него само поједине личности, које изражавају и изводе њихове тежње и наде; отуд маси увек треба вођа и учитеља. Отуд дете и човек масе појима правду и неправду, добро и зло само у живим конкретним примерима и личностима, као и остале апстракције. Отуд и свака нова истина, да би била доступна маси, треба да се инкарнира у лицима, да се апстрактна мисао испољи у чулним облицима, да би је маса могла примити, јер пошто се маса у свом појимању не диже изнад симбола, то и њени појмови морају бити симболични. Отуд нижи човек само тако појима да историју народа и човечанства чине велике личности и само њихова имена у њој види и појима само чулно, видећи само видно и чујући само чујно, не видећи и не појимајући начела и процесе; отуд маса поштује само видни успех и по томе ону личност у којој је успех изражен, не могући да види дуги процес у коме је тај успех само последњи резултат; отуд су обичном појимању у историји најзнатнија и најчувенија она имена, која су на површини њеној правила највише хуке и расипала спољни блесак, који инпонује маси, пошто се тихи и узвишени процес законитости у историји не може видети на њеној површини. Отуд спољна сила богатства и блесак уливају највеће поштовање већини људи; отуд маса сваког народа инкарнира и целу своју историју у неколико великих херојских имена која дају тип целом народу и у којима она персонификује све своје особине, врлине и мане. Живећи само чулним животом, уживајући само чулима, потчињена својим телесним нагонима и чулним пожудама, употребљавајући већину свих својих трудова и мисли, да јој живот буде што угоднији и лакши, маса поштује само материјалне ствари, пријемљива је само за спољашње и чулно и највећу вредност полаже на спољна, чулна добра и ужи-

вања. Отуд и природно у свима социјалним покретима, у којима је маса суделовала, у свима сеобама племена, у освајањима, превратима и револуцијама, маса је тражила само имања и богатства, да задовољи само своје телесне, чулне потребе, и друкчији распоред богатства и права, а никад се није бунила за виша апстрактна добра, за друкчији распоред знања и разумевања. Отуд маса и ради само телесне радње, само њој оне годе и само у њима ужива, док је врло мало оних који мисле; па и само мишљење масе увек служи телу телесним чулним потребама и угодностима. Отуд све апстрактно, идеално, да би се спустило до масе и да би га маса могла прихватити, мора ухватити корена у њеним осећањима, страстима и интересима; све узвишено и племенито, да би продрло у масу, мора се помешати са земаљским, материјалним, телесним, чулним, да би га маса могла појмити и примити; свака идеја само тако може успевати и цветати, ако јој је корен у блату телесности, чулности и себичности; свака истина, да би деловала на чулни живот и освежавала га, мора бити везана за осећања и за интересе човекове. Видећи и појмајући само чулно, маса зна само за факте, за живе примере; отуд свака наука, да би се вулгарисала, мора постати експериментална, јер маса појима само факте и експерименте, само оно што очима види, те свака апстракција, која се не може чулно експериментима извести и доказати, мора остати недоступна маси, те се закони и принципи, на којима је свака права наука и основана, не могу никад вулгарисати него само знање факата; отуд маса може уживати само у чудима и у куриозностима, у ономе што занима чула и фантазију, а пошто тих ствари има много више у природним наукама и у природној области човекова живота, то је оне много више занимају него апстрактне ствари историје и философије. Не дижући се изнад чулног, нижи човек никад се не диже до појимања општег, до појимања интереса и потреба друштва, народа, времена, човечанства, знајући и појмајући само своје садашње, чулне, себичне интересе. Отуд, пошто маса не може друкче појмити ни Бога него у чулној слици, у фигури схватљивој уображењу и у видним, чујним, осетним радњама, то је и и монотеизам апстракција за масу, те по томе непојмљив, неразумљив за њу, те је као и свака философија потреба само малог броја виших људи, док ће се маса увек задовољавати фетишизмом и политеизмом, божанствима која имају одређене боје, форме и атрибуте и која су ближе човеку, његову животу и његову уму.

И у самој области знања и наука много је више факата и ствари него теорија, идеја и принципа, много је више оних који умножавају знање и откривају нове факте него оних који шире

светлост разумевања и који откривају нове истине, законе и идеје, те је много више оних који имају знања, који знају него оних који разумевају; виша чулна способност посматрања много је генералније од апстрактне способности генералисања. И већина свих наука бави се само спољним, чулним предметима у природи и природној области човека а само мало њих апстрактнијим предметима човекова живота, душе и историје. И код свих народа у историји, који су се бавили наукама, природне науке, у којима се више ради чулима и посматрањем, биле су много развијеније него науке о човеку; увек много више ради практички разум, и много га је више, него апстрактни. Пошто се чулима може сазнати само поједино, површно, пролазно а никад целина, никад права истина, која је само у целини и пошто нижи човек појима само чулно, то се он никад не диже до праве истине; његови су појмови увек чулне, непотпуне, површне истине, т. ј. више мање заблуде. Заблуда није ништа друго него чулна истина, истина нижег човека, масе, истина нижег ступња, и стоји према правој апстрактној истини као дивљак према цивилизованом, као дете према зрелом човеку; и дивљак и дете јесу човек, само човек нижег ступња; и заблуда је истина, само истина нижег ступња, као што је и зло добро нижег ступња, чулно, уско добро само појединих делова и органа, људи, класа, времена и племена; зло је кад поједини делови и органи, поједини људи и класе узимају више од опште крви, од опште снаге него што им треба, и организам природно од тога пати и пропада.

Тако је снага апстракције једна од главних разлика мањине виших духова од масе нижег човека и ти виши духови, који се дижу до апстрактног мишљења и разумевања, стоје према маси нижег човека, која се не диже изнад чулног, као што стоје принципи према маси факата, као аристократија према маси друштва. Само с висине принципа могу се видети ствари у својој правој величини, свази и вредности и може се видети њихово право место међу другим стварима; само с те висине може се бити разуман т. ј. праведан, јер се само с ње може видети права истина; у низини чулног живота владају мрак и заблуда; само се аристократи духа дижу до теорије, највише и најплеменитије функције људске; маса увек остаје у мраку чулног живота садашњости. Тако је апстрактно мишљење најређа и најслабија снага људска.

Као што нижи човек појима чулно све појаве и ствари, тако је и у свима језицима много више речи које изражавају чулну, спољну страну предмета и појава, па се тек доцније ширењем пре-

носи значење неких од тих речи и за обележавање душевних стања и елемената и број тих речи којима се изражавају апстракције врло је мали, много мањи од броја речи за обележавање спољашњег, чулног. Тако је и чулни језик тела и телесних покрета и мина много генералнији од доцнијег језика речи, пошто су код нижег човека и детета, који чине већину сваког друштва, много чешћи рефлексни и асоцијациони покрети. Тако су и интерјекције, првобитна испољавања и одлакнућа душе, најгенералнији елементи језика свих људи у свима временима, док су апстрактнији изрази речима ограничени само на доцнија времена, на даље више ступње историјског живота.

Пошто нижи човек види и појима само чулно и пошто се чулима може сазнати само поједино а никад *целина*, то његову пажњу везује само конкретно, поједино, појава, разноликост искуства, те се никад не диже до посматрања целине. Живећи само чулним животом и видећи само чулно, нижи дух види само крајње резултате а никад целину процеса, види само што се чулним оком може видети, те види само поједино, факте, примере, а не види опште, целину. Као што маса воли и појима само конкретно, индивидуално, поводећи се за утисцима тренутка, те су живот и мисли већине људи испрекидани, без континуитета, без целине, не дижући се изнад фрагментарног, тако и душа нижег човека масе као и дивљака и детета још није одвојена, ослобођена, засебна целина, и не само што је у служби тела и телесних потреба и задовољстава и што је само један део опште душе природе, него је душа нижег човека само један мали део опште душе масе људи, од које она није одвојена; отуд што је нижи човек, што више припада маси, тим му је лакше наћи друштва, тим му више треба друштва; што је нижи дух све је виши разломак, те само у друштву са свима другима може чинити једну целину; што је виши дух све више обухвата у себи и појима целину, све је више целина за себе, те му све мање треба друштва и све му је мање друштва; отуд никад не може постојати друштво од самих духова, од људи од разума, те већина људи остају целог живота већи мањи разломци, док се само мало њих диже до мање веће целине.

Као што искуство, обичан живот увек има посла само с појединостима, као што је обичан живот сав састављен од ситница, ситних делова, као што је огромна већина људских живота више састављена из афоризама него што чини један систем, једну целину, тако је и све наше знање само у одломцима, мало има целине и мало се она види; само највиши духови успевају да из многих од-

ломака, ситница и скица изведу једно цело, достижући највиши ступањ мишљења, кад се с висине једног или неколико принципа може да прегледа и разуме све и кад се постане свестан једне велике, везане, затворене целине. Што је виши разум, тим више тражи целину, тим му све више треба целина да би разумео, тим све више тражи да све појединости веже у све већу целину, те разумети значи везивати у целину, видети цело идеално стање ума људског било би, кад би сви факти и појави живота човека и природе, у прошлости, садашњости и будућности, били тако међу собом везани, да би се егзистенција и кретање сваког од њих протумачили егзистенцијом и кретањем његових претходних факата и појава; у том великом процесу ума, у тој узвишеној тежњи човековој, први велики корак био је веза земље за васиону, појам да земља није засебна целина него само један мали део једне веће целине, да она није одвојена од васионе, да она не живи самосталним него позајмљеним, зависним животом, да је она само један мали колут у огромној целини васионе.

Као што се поједини човек додирује с целином друштва само у уском кругу односа — фамилија и ужи круг људи — те је по томе његов живот са свима односима и везама само један мали део живота целог једног друштва; пошто су тако поједини људи у друштву само поједина слова у књизи, те никад не могу бити самостална целина, сами за се немају смисла, не значе ништа: — тако су и све остале појединости, поједина времена, поједини народи и друштва, само већи мањи разломци једне велике целине, поједине реченице, листови и главе у великој целини, у књизи историје целог човечанства. У историји човечанства све поједино, племена, народи и друштва, религије, философије, науке и времена, губе своју самосталност целине и постају само делови једне велике целине; по томе је једна од главних разлика историје од других наука што у историји сви појави, снаге и манифестације живота и ума људског — векови, религије, философије, идеје, племена — постају само делови једне велике целине, само поједини колути једног истог дугог ланца који везује историја; све оно што је у једно доба целина за себе — један народ, једно време, једна религија, философија, идеја — за историју су само поједини елементи једног истог великог процеса. Један велики век, један народ, једна философија, што је све у своје доба и за њега било пуно живота, за историју су само поједине реченице, којих много треба, да би се нешто прочитало и разумело; цео човек са свима странама, снагама и правцима свега свог живота само је у целој историји, у целом човечан-

ству, те је само цело човечанство у целој својој историји потпун и савршен човек са свима особинама, странама и снагама своје душе и духа; све остало поједино — народи, времена, религије, философије, само су поједини делови те једне огромне целине, по томе је само цела историја целог човечанства једна целина, само је историја целина.

Тако су човечанство и научна историја идентични појмови; сви појави и елементи историје стоје према историји као племена, народи, државе према човечанству; нити човечанства може бити док не падну све телесне и духовне вештачке преграде међу људима, нити праве научне историје може бити без човечанства. Као што човечанство није само у једном племену, народу, времену; као што ни један поједини народ не може сâм развити све стране и правце људског живота; као што се ни умни процес човечанства не може видети из једне религије, философије, једне литературе, науке, идеје: тако се ни закони историје не могу извући ни из историје једног народа ни једног времена него само из целе историје, из историје човечанства. Цео човек са свима странама и правцима свега свог живота само је у историји, у човечанству, а сви остали поједини елементи живота и времена само су поједини делови те једне целине, састојци једног организма — историје, која обухвата у једну целину сву природу човекову, спољну и унутрашњу, целог човека. И не само што се већина људи од науке бави појединим наукама и појединим деловима једне науке, него и од оних, који се баве историјом, обрађују само или поједина племена, или поједина времена или поједине правце живота или поједине гране рада људског или поједине односе и стране целог човечанства; до целине диже се само мало њих; она је врло ретка.

Пошто се само сазнавањем континуитета процеса долази до појимања целине и пошто се само апстрактним разумом може видети и сазнати континуитет у процесу ствари, то, пошто је мало целине, *мало је и континуитета*. Пошто се ступањ свести мери по континуитету духовних стања, те је у толико нижи што је дух више под импулсом моментаних подстрека, то, пошто већина људи живи само чулним животом, не види и појима само чулно, њено мишљење је увек као и живот, непрекидано, без континуитета; тако је и живот свих осталих појединих елемената историје без континуитета, без везе једних с другима — поједина времена, народи, религије, философије, науке; само се у историји види њихов континуитет и само се у њој долази до њега. Историји је задатак, да из множине појединог, несталног и колебаљивог нађе оно што је трајно и стално,

да нађе конце који везују првог човека за целу потоњу историју, који везују човека с природом и који све поједине елементе историје — народе и времена, религије и философије, човека и природу, прошлост, садашњост и будућност ствари, везују у само једну велику целину живота.

Пошто се само дугим мишљењем и разумевањем долази до свести, до најдоцнијег резултата, највишег врха општег процеса, то је врло *мало свести, много више несвести*, као првобитнијег стања.

У индивидуалној души сваког појединог човека веза свести с осталим радњама душе и духа прилично је лабава, те већина духовних процеса бивају без суделовања свести или бар без потпуне свести; њих не ствара свест, не бива свешћу. Свест је највиша и најужа област душе, те она у једном тренутку може обухватити само један мали, ограничен круг, док много више има у духу што није у том тренутку осветљено светлошћу свести, што није у свести, што је несвесно. Уз тај врло мали број радња душе вршених свесно, с потпуним размишљањем и вољом, иде непрестано много већи број радња које бивају без свести, без вољног размишљања, с више мање несвесног морања. А пошто свест ништа не ствара и не производи него само оно што постоји осветљује и разликује од других, то у опште само оно може бити свесно што је пре тога ма како постојало у души као несвесном. У психичкој области битни део процеса скоро увек лежи у несвесној души и у свест прелазе само њихови резултати. У уској области свести има у једно време места само за врло мало представа, душа може само врло мало на један пут јасно да представи, да доведе до свести, а велика већина свих других представа, о којима у сваком једном тренутку нисмо свесни, које нису присутне свести, скривене су у мраку, у дубини душе; нама је увек само мало представа на један пут јасно, присутно у свести, а велику множину свих осталих обично опажамо тек неким тамним осећањем; у сваком тренутку ми можемо увек само сразмерно мали део од целог света наших представа да схватимо и да држимо присутне у свести. Од свега онога што лежи у нашој души, од свега онога, што смо гледали и слушали, осетили и искусили, претрпели и доживели, од свега тога само је један мали део нама свестан, било да није ни дошао до свести или је из свести опет ишчезао, тек већина свега тога лежи несвесно у нашој души, у нашем осећању. Свест је увек само једно мало узвишено парче у океану живота и душе, онако исто мали део душе као и мозак тела; област свести онако је исто мала према области несвести, као област светлости и осветљенога према области мрака и неосветљеног у свету.

Врло мало свих испољавања живота долази у души до јасности свести; свест је највиша и најмања тачка душе, до које се само мали део душе пење, до које се душа ретко пење, до које се душа само мало људи пење и на којој најмање времена остаје. Од целог садржаја нашег духовног живота, од свега онога што је икад душу човека додиривало, испуњавало и занимало, у сваком поједином моменту, увек је само мали број психичких момената присутан у његовој свести; само поједини моменти, који чине завршетак једног процеса, једне стадије развитка, држе се чврсто у сећању, у свести човека; све се остало заборавља, губи из свести. Тако исто врло мало од многих осећања, која постају у нама, долази до свести, врло их мало примећујемо и сазнајемо, пошто су или по себи врло слаба или тако заклоњена снажнијим осећањима — која јаче привлаче нашу пажњу, која имају већи мањи ступањ напрегнутости и тим добивају превагу над множином других једновремених осећања те пре продиру до свести, — да их ми не сазнајемо; тако и од многих сензација само мало њих долазе до свести и то оне које лакше дају слике, које лакше узимају форму на себе; тако се је тешко сећати сензација укуса и мириса, те их је тешко држати у свести, а и од многих сензација ока и уша само мало њих долазе до свести, док највећи део свих радња чула, као и свих телесних функција не долази никад до свести. Тако појави анималног живота — циркулација, респирација, варење — бивају несвесно и остају увек у несвести, у мраку живота, неосветљени свешћу у нормалном стању; сва осећања која поничу у целом систему тела услед органских процеса и која чине најмасивније, најшире елементе свега живота, која човек дели са свима животињама, остају увек несвесна. Тако и она душа, у којој је делимице настала светлост самосвести, ипак највећим делом остаје у мраку несвести, те и у свесном духу увек већи део почива у несвести. Тако је у највећем броју случајева и сама апстракција инстинктивна, неразвијена, несвесна; пажња, свест не суделује скоро ни мало у формацији већине апстракција; из аналогије, из сличности, спонтано схваћене, потиче без размишљања и свести апстрактна идеја, која се свесно даље развија; тако и највише идеје израђују се несвесно и неочекивано у духу великих мислилаца, те и свака велика, генијална мисао постаје несвесно и невољно; све велике идеје, сва велика открића и проналасци постају дедуктивно, несвесно, невољно, притиском историје и времена, док је много мање тековине историје и ума добивено индукцијом, свесним намерним процесом, с намерним смером. Тако и већина свих људских наклоности и радња

потичу из инстинкта, из несвеснога процеса из којег се састоји осећање, те људи у опште много више и много чешће раде несвесно него свесно.

Као што несвесно иде пре свесног, тако по закону нестајања, изнесеном у првој књизи овог дела, и оно што је свесно и што је постало свесно најпосле тоне у несвесно, те је за време целог живота човекова количина несвесног много већа од количине свега свесног; свесно почива скроз на основу несвесног, вољно на основу невољног, и несвесесно и невољно увек суделује у свесном и вољном, те нема ни једне једине снаге душе и духа која није прво радла у мраку несвести и невољности, док није ступила у свест, као што и најсвеснији духови проводе две трећине живота у сну, незрелости, детињству, слабости. Као што свест најзад прелази у несвест и вољно у невољно, тако и свесне радње, вршене прво свешћу и вољом, најпосле и највише теже да пређу у навике, у радње вршене без суделовања свести и воље; сваки покрет, усвојен једном вежбањем, свршава се најпосле сам од себе, инстинктивно, несвесно као и рефлекс; често понављање прокрчи пут и онда нестаје вољног напрезања, и радње које су пре трудно извођене постају тако махиналне да се могу свршавати сасвим несвесно, без напрезања свесне воље. Тако највећи број наших радња долази из навике; већину радња у животу човек врши несвесно, не са размисљањем и непрестаним напрезањем своје воље него из навике и под упливом ње, и та несвесна навика влада не само над нашим вољним радњама које, понављајући се, губе свој карактер размислених радња, извршених вољом и напрезањем, него и над свима стањима душе људске, над сензацијама, осећањима и радњама ума; тако се навике лагано, неосетно и несвесно развијају и утврђују у нама.

Као што много већи део радња душе бива несвесно, тако се несвесно и наслеђују особине и снаге душе и тела и наслеђује само оно што је несвесно у души, основне снаге нашег психичког бића, као што су осећања, док је много мање у души онога што се доцније у животу прилагођавањем мења и добива и што се не наслеђује, а те измене и те доцније тековине бивају само у области разума и свести. А пошто се тако наслеђује само оно што је несвесно и пошто је несвесног у души много више него свесног, то је свуд и увек *много више наслеђеног него доцније добивеног*, много је више онога што се наслеђује у животу и у души сваког човека, него онога што се доцније добива, борбом и прилагођавањем. Много већи део душе сваког човека јесте наслеђе од целе прошлости, продукат целе историје и прошлости људске, док је много мањи део про-

кукат и резултат његова индивидуалног искуства, његових сопствених бораба и напора, патња и рада; и у свему су људи много више наследници прошлих времена него творци свог времена; па и највише духовне способности једног човека мање су дело саморадне него што су предање, наслеђе од историје. И велика већина људи наслеђује цео свој духовни живот и поглед на свет, не чинећи употребу од своје сопствене снаге сазнања и суђења.

И у самој уској области свести много већи део чини вера него свесно, непосредно знање, као што и у опште у сваком психичком акту човекову има много више вере него знања. Пошто човек све што непосредно може знати може то само чулима, и пошто се чулима може сазнати само један бесконачно мален део од свега, и пошто је моћ чула ограничена и у простору и у времену, ограничена само на садашњост, то све остале области ствари, сва непрегледна поља прошлости и будућности, пред којима садашњост ишчезава, могу доћи до свести само вером, само као наслеђе, могу бити предмет само свесне вере, као што су сва највећа и најтежа питања људског ума била увек и остаће за на век само предмети вере; знање и оно што човек сазнати може ишчезавају према вери и снази њеној, те и највиши закон коме људски ум тежи биће много више предмет вере него знања; вера ће увек бити општи, последњи основ разјашњења за све што је људском свесном уму неразјашњиво, као што су и идеје апсолутног принципа вере а не знања и науке. И као што свесно, постајући из несвесног, опет се враћа и тоне у несвесно, тако је и вера, као атмосфера духа, из које све постаје и у којој најзад свега нестаје.

Па и сâм ма који језик може довести до јасне свести само један мали део од велике множине односа који постоје између појмова.

И пошто је свест будноћа и све већа и виша свест све већа и виша будноћа, то се много већи део живота и код човека, који је највише будан и по томе највише свестан од свих осталих ранијих ствари, проводи у спавању и у будном сањању него у свесној будноћи.

Тако у истој пропорцији, у којој стоји мозак према телу, дух према животу, стоји и свест према несвести.

Та иста пропорција свести према несвести, која је у индивидуалној души, јесте и у људском друштву. Пошто је осећање генерално свима животињама и људима и пошто је осећање несвесно, то је и несвест генерална страна и снага психичког живота код свих животиња и људи. И свест не само што је ограничена само на човека него и у човекову друштву само на врло мало људи. Као што је мозак само један мали део тела, тако се и светлост

свести простире само на врло мали број од свих људи у свима друштвима; маса сваког друштва остаје увек у низини мрака и несвести; њена се свест никад не диже изнад најужег круга себичних односа, веза и потреба, те се велика већина људи никад не диже на највишу висину чисте и јасне самосвести; то је могуће само појединим духовима који увек чине само мали број свих људи у свима друштвима и временима. Маса сваког друштва, неспособна за мишљење и разум, без свесног пута и смера, увек несвесно, подражавајући иде за појединцима, који крећу и воде масу, изражавају њене жеље и наде и уносе идеје у њу. Душа већине људи остаје увек на ступњу најуже и најниже свести, на несвести свега општег, вишег, дубљег и даљег; покретан само подстрецима задовољства и бола, не дижући се у размишљању изнад себе и својих себичних интереса, дух нижег човека не излази никад из несвесности, пошто је увек заузет одржањем телесног живота и задовољавањем телесних потреба. Тако велика већина сваког друштва иде покорно и несвесно за духом свог времена, не питајући ни за шта, не мислећи ни о чему, не знајући ни од куд ни куда иде. Наслеђујући свој духовни живот, своје појмове и мисли, нижи човек масе никад их свесно не мења, пошто их је несвесно и примио и задовољан тим он никад и не осећа потребу више свести, чистије истине, те никад и не тражи светлости. Тако већина нижих људи, не дижући се у свести својој никад изнао себе и својих уских односа и потреба, остаје увек несвесна свих виших, доцнијих историјских момената друштва и његових интереса — народа, државе, човечанства. Само мало њих у једном народу потпуно су свесни те народности, њених потреба и идеала, дела, интереса, путева и опасности; велика већина сваког друштва живи само за себе, подмирује своје потребе, ради за своје интересе, мисли само о себи. Као што се само мали део душе пење до свести, тако је увек само мало оних који су свесни потреба и интереса целог друштва, народа, времена; само је мало оних који су свесни у име свих и за све.

Као што већина радња сваког човека постаје из навике и прелази у несвесну навику, тако се и већина људи у сваком друштву управља по навикама и нагонима, само врло мало њих по разуму и свесном начелу, те и већина промена у сваком друштву бива лагано, неопазно и несвесно, без свесног суделовања већине људи; тако и прилагођавање новим идејама бива у опште без свести и тек доцније долазе оне до свести. Тако су и сви велики социјални моменти, — подела рада, народи, државе — постали и расли несвесно и тек сазрели долазе до људске свести. И као што се само

мало од свега онога што је у души бивало памти, док се све остало заборавља, тоне у мрак несвести, тако се и свако друштво сећа само мало момената из своје историје и у сваком друштву памте се само мало њих и само их мало њих памте; велика већина сваког друштва и народа сећа се имена и дела само мало њих из тога друштва и народа; сва остала огромна множина људи сваког друштва, и не долазећи никако до свести већине људи, брзо се заборавља и у њиховим најужим круговима, те на једног чије се име чува, које је отргнуто од заборава, који је постао бесмртан, долазе многи милиони људи и живих заборављених. Тако исто сваком поједином индивидуалном духу долази до свести само један врло мали део огромне множине душевних радња, које долазе до израза у животу целог једног народа и друштва.

И као што се примитивни човек са свима особинама и снагама своје душе таложи у масу историјског друштва, тако се и првобитна мишљења људска о свету и човеку, која су првобитно била општа мишљења а данашњем високом уму само су заблуде, таложе у мишљења и у предрасуде масе друштва историјског, а бистре се и чисте појмови само код људи на висини друштва и историјског времена. Тако је првобитно општа вера у моћ прорицања непосредне будућности појединих индивидуа људских, из ствари, карата, санова, сталожила се у генералну предрасуду масе свих историјских друштава.

Иста пропорција свести према несвести, која је у индивидуалној души и у људском друштву, јесте и у историји целог човечанства. У историји човечанства само је нека далека и моћна судба, независно од људске воље и свести, управљала свима великим људским стварима и деловала на опште промене света; људској вољи и свести и људском разуму она је увек остављала само ситне ствари, које нису биле одлучне и судбоносне по живот народа и друштава; све велико и судбоносно што је постајало и бивало у историји, бивало је и постојало од себе само, без људске воље и свести. Никоји велики појав и догађај у историји није резултат људске воље, намере и свести, него су сви продукти и резултати неминовних закона који управљају судбом свега човечанства и природе и који ни мало не зависе од људске воље и свести и којима се никоја људска воља опирати не може. Историја човечанства није производ свесне воље човекове, те свест човекова нема никакве снаге ни вредности у историји, пошто свест у опште не ствара ништа и пошто у свест улази и бива од свести осветљено само оно што је пре тога несвесно свршено

и створено; нема ни једног историјског момента, који се ма кад јавио, коме је човекова свест могла предвидети све последице и резултате. Свака реформа у друштву, у религији, у науци почињала је ситницама, које у почетку нису имале одмах велики план, које је после добила; увек је у историји било много више непредвиђеног, ненамерног него свесног, вољног, намерног. Ни једном проналаску ни открићу нису могле бити предвиђене све последице; сваки проналазак и свако откриће имали су неслућених резултата, буђењем нових снага човекових и откривањем нових путева и оруђа у великој борби историјског човечанства; вештина писања, као и други проналасци и открића у историји, постала је несвесно, ненамерно, као што је без људске воље и свести постала једно од најмоћнијих оруђа све цивилизације и прогреса и свега вишег друштва човекова. Тако и све велике духовне, историјске тековине човекове — религија, морал, језик, уметност, право, држава, народ, нису продукат вољне, свесне радње разума човекова, него су спонтани, несвесни продукти природног кретања и развитка ствари, постали су сами од себе, из дубине човечанства, без суделовања људске воље, свести и намере. Тако исто ни једно велико откриће, ни један велики проналазак у историји нису учињени свесно, намерно, вољом људском; све је то бивало по слепој нужности историјских закона, силом природних околности, притиском историје и времена. Колумб је нехотице, невољно открио Америку, тражећи сасвим нешто друго и не могући предвидети резултате свог налазка; он је био тим открићем само оруђе зрелог времена и историјске потребе човечанства; случајно т. ј. несвесно, невољно нађени су сви велики научни закони: од гравитације и специфичне тежине до електрицитета и магнетизма, као што су случајно т. ј. невољно учињени сви велики проналасци и открића у историји, од ватре до железнице, као што су и већина лекова, које данас имамо у медицини, нађени случајно, невољно. У свима тим променама, открићима и проналасцима човек са свом својом свешћу и вољом био је увек само слепо оруђе неке више силе, која управља свима стварима, људским и нељудским; све што је у историји човековој створено и учињено све је то у великом и главном само судба чинила, без суделовања човекове свести и воље, а та судба испољава се у своје две највише манифестације, у време и потребу; време и потреба јесу највише силе које стварају све и уништавају све. Као што се резултати индивидуалне воље човекове потпуно губе у великим размерима и бројевима друштва, тако исто и резултати свести људске губе се у великим цифрама и временима историје. Тек у ве-

ликим бројевима дугих времена види се ништавило људске воље и људске свести, те се у историји и из ње види да ништа није било како је човек хтео него како је морало да буде, како је судба хтела; човекова воља и свест ограничене су само на врло узан круг ситних ствари садашњости; све остало у огромној већини јесте резултат радње неке више силе, судбе која одређује ток природе као и ток историје, ток живота људског. Највише што човек свешћу својом може учинити јесте да тражи и сазна законе природе и законе историје и да се по њима управља, те цео досадашњи ход човечанства у историји личи на несвесно лутање по океану без компаса. По томе индивидуална свест ма како великог генија и сувише је мала и слаба да разуме склоп и ток ствари; највиша свест, највиши разум само је у историји; само онда, кад човек буде разумео прошлост и будућност ствари и свог ума, моћи ће разумети склоп и ток свега живота, т. ј. моћи ће постати потпуно свестан; по томе је историјски разум највиши ступањ разума и свести, највећи и најсигурнији критеријум сваке истине, највиша тачка за посматрање свега, природног и људског. Случајност свега бивања у историји значи немоћ људске свести; законитост и морање у историји значе немоћ људске воље; у оба случаја свест и воља људска губе се у историји пред нечим већим и моћнијим, пред нечим што је неприступно људској свести као и сувише високо за њу.

Пошто је мало апстрактног разума међу људима, то је *мало науке и философије*. Пошто је снаге апстракције најмање код људи, те је има само код врло мало људи, пошто је снага апстрактног мишљења најређа и најслабија од свих осталих људских снага и пошто за науку и философију треба снаге апстракције, то су философија и наука ограничене на најмањи број људи у свима временима и друштвима; способности научних и философских има најмање од свих осталих снага људских и најмањи број људи у сваком друштву и времену бави се науком и философијом; апстрактне истине и законе науке и философије само су врло ретки људи моћни да откривају а већина и оних који се баве науком само су репродуктивни. Пошто наука и философија занимају само људе од разума и пошто код велике већине људи осећања и по снази и по количини и по величини превлађују над снагама духа и разума, то је велика већина људи увек далеко од науке и философије и неспособна је не само да тражи и налази истину него и да је прими чисту и светлу.

А пошто се само у правој, научној историји апстрактни разум диже до свог суверенства, до највише висине, то је *од свих наука најмање праве историје* и најмање је оних који се њом баве. Пошто

већина нижих духова људских живи само у садашњости и, појимајући и сазнавајући све чулно, може само садашњост знати и у њој живети и, уживати и пошто се само садашњост може сазнавати чулно, то се и већина наука, природних и социјалних, бави само садашњошћу ствари, док су прошлост и будућност ствари апстрактног ума и мисли. Отуд најмање људи појима историју и разумева историјски, пошто се права историја бави стварима које нису доступне ни једном чулу, пошто од свих наука чула имају најмање посла у историји и најмање се у њој њима постиже, те је и сувише апстрактна, да би је већина људи разумети могла; отуд су историјске истине и закони врло тешко доступни маси, јер пошто већина људи живи само у садашњости, пошто се само садашњост може сазнати чулима и пошто се чулима само стварни, материјални факти могу сазнати, то ће идеје, пошто су све резултати и производи историје, увек остати неприступне маси, која их може примити и схватити само у резултатима њиховим, само у практичној конкретној форми њиховој. Отуд најмањи број и од оних који се баве науком имају осећања за историју, интересују се њом и траже да је разумеју. Пошто се све остале науке баве само стварима у простору, који се једино може чулима сазнати, а само се историја бави стварима у времену, то је историја најапстрактнија од свих других наука; у њој апстрактни разум долази до највише владе; историјско појимање јесте највише појимање ствари, историјско разумевање је последњи и највиши ступањ разумевања, до којег се диже само врло мало њих. Дух је највиша, најужа област душе; историја је област духа, област духова међу људима, област чистоте и слободе, у којој има места само за мало њих. Највиша свест, највиши разум само је у историји и само ће се онда моћи потпуно разумети све, кад се буду разумеле прошлост и будућност ствари. Тако је историјски разум највиши разум људски, највећи критеријум сваке истине, пробни камен снаге и вредности свих ствари, највиша тачка за посматрање свега, природног и људског.

Пошто је разума од свега најмање, то најмањи део од свега, од свих ствари може се знати и разумети. Врло мали део свих односа и веза својих са ближом и даљом природом човек осећа, а још мањи део свих тих односа и веза човек опажа; само мало страна од целокупног живота може човек чулима сазнати. Пошто је снага чула ограничена у простору и у времену, пошто се чулима само садашњост може непосредно сазнати и пошто је садашњост увек само један бесконачно мален део све прошлости и будућности, то се само мали део од свега може знати; огромна ваћина ствари, појава и

односа доступна само човекову осећању и вери, а највећи део сасвим је неприступан човеку, те разум никад неће осветлити све путеве, смерове и поља живота, природног и људског, а још мање његов почетак и крај. Као што од наше земље знамо само крајњу кору, знамо само појаве који су ограничени на површину њену, на највиши слој у садашњем стању, као што се о планетама може знати само математски а ништа о организацији и судби нижих и виших бића на њима, тако нам и о целој прошлости и будућности козмоса остају само нагађања и веровања. Као што помоћу својих ограничених чула човек може сазнати само један мали разломак од све целине, тако човек може знати нешто само у и под симболима; она унутрашња снага која се испољује у стварима и појавима и од које су ствари и појави само симболи, оно унутрашње биће ствари никад се не може сазнати, те остаје вечито тајна. Тако је и материја само симбол неке апсолутне силе, коју људски ум никад не може појмити; тако је и дух, као и време; тако и последње и највише што су природне науке могле изнети, материја и снага, атоми и етар и закони остају за на век само мистерије, које мењају имена, онако исто мистерије као и стара божанства и духови, које су оне истисле и дошле на њихово место.

По истој пропорцији по којој разума има најмање од свих ствари, тако се и најмањи део ствари може разумом схватити, разумети; и највиши поједини умови људски, поред свега напрезања, могу разумети само мале одломке свих области природе. Закони ума човекова простиру се само на један бесконачно мален део целокупног живота и у истој пропорцији, колико су закони ума ситни и слаби према механичким, физичким и хемијским законима, тако исто мален део природе и њених појава може човек разумети т. ј. тумачити законима свог ума. По томе је и најмањи део ствари уређен по људском разуму, пошто се само најмањи део ствари може разумети и пошто само најмањи број људи разуме то; огромна већина ствари уређена је по неком другом разуму, вишем и дубљем од човека. Човек може да разуме само оно што се у ма којој инстанци односи на њега, што је ма којом везом везано за њега; чим он изгуби везу ствари са собом или их не види, он их не може разумети; он не може разумети на што ће све то што постоји у свету, од козмичких тела до човека, и чему то све треба, кад ће свега тога једног дана нестати у мраку и хаосу; све ће то њему остати вечита загонетка. Као што је разум резултат процеса мишљења, само једна тачка у океану, тако је и цело данашње уређење природе само резултат једног дугог процеса, само једна тачка у општем

бивању, и само тај један моменат општег бивања, само то што је уређено тако да га људски разум може схватити, само то може човек и разумети, а то је само један бесконачно мален део свега, у простору и времену. Последњи, највиши и најдубљи проблеми који обухватају највише области, остаће за на век неразумљиви. Онај који би разумео све могао би бити и морао би бити само један, јер би у двојници већ био подељен тај највиши разум, а с једним само делом ни један од те двојице не би могао обухватити и разумети све; тај највиши разум морао би бити само један, а то је само Бог и може бити само Бог; Бог не само што треба и мора да буде један него он и може да буде само један.

А то што је од свега људског најмање разума код човека и код људи условљено је и самом физичком организацијом човековом.

У телу човекову има врло мало оних органа који имају психичке вредности, који имају уплива на процес мишљења, разума, свести; цело тело човеково у строгом смислу и у главном само је механизам храњења, јер у последњој инстанци сви телесни органи и делови раде у служби храњења, као што је и први смер свега спољашњег рада осигурање телесне egzистенце добивањем хране. Отуд највише рада, снаге и вредности утроши човек на храну, најмање на доцније више потребе, васпитање и образовање душе и духа, те се у средствима за храну потроши већа сума вредности него у свима другим потребама заједно. Отуд телесни органи, који су у служби тела, који врше телесне функције и задовољавају телесне потребе, заузимају скоро цело тело; отуд за душу има само мало места у телу и то само у мозгу, који је врло мали део целог тела, не само код животиња него и код човека, код кога је мозак само $\frac{1}{40}$ све масе тела, те има само 3—4 од сто мозга од своје целокупне тежине и добива $\frac{1}{5}$ целе крви тела. Али као што је нервна снага само један мали део све животне снаге, као што се велики део нервне снаге, осим на кретање мускула, мора трошити и на одржање процеса органског живота, дисања, варења, циркулације и других радња, тако је и мозак, и ако је виши психички живот ограничен само на њега, великом већином својих радња и своје снаге, у служби тела. И ако је мозак с чулима једини орган вишег психичког живота и ако мозак с чулима заузима сразмерно врло мали део организма човекова, опет је први, главни и основни посао мозга и чула добављање хране за тело и чување тела од спољних опасности, док све остале више функције мозга, посматрање, мишљење слободно од службе телу и животу, и код самог човека јесу само споредни, почасни, доцнији послови мозга, те се и развијају у врло слабој мери код по-

јединог човека и сразмерно код врло мало људи, те код огромне већине људи мозак само служи стомаку и одржању тела; осим тога мозак има велика уплива и на функције тела, на варење, циркулацију и преко њих он својом сарадњом има велика уплева и на све остале органске процесе, док мали мозак нема ни мало везе с душевним акцијама, него је у вези само с радњом мускула. Не само што је мозак већим делом у служби телу него и као једини орган душе, већим делом својим, он је орган само нижих психичких снага, нагона и осећања; већина је мозга за животињска осећања и нагоне, јер велика већина његове масе посредује само осећања, док су делови мозга који условљавају разум врло мали према њима, те је код сваког човека осећања много више него ума, те је и у сваком друштву и времену врло мало људи од ума.

Иста је пропорција и с чулним осећајима. Првобитно и најгенералније чуло коже заузима највише места у телу; сваки део површине тела може се тако додирнути, да узбуђује осећаје топлоте или хладноће и свака је материја способна да под извесним околностима произведе те осећаје, а само врло мало делова тела и само врло мали делови тела способни су да узрокују више осећаје укуса и мириса, а још мање оних који су ближе интелигенцији и служе јој, слуха и вида, и само мало материја или извесне врсте таласања јесу способне да узбуде те делове тела, чулне органе. И чула, као и мозак, већином својих радња служе само телу и одржању његову; укус и мирис служе само органском животу, као и чуло коже, те осећаји укуса и мириса мало доприносе умном процесу, далеко су од свести, те их се је тешко опоменути, док и слух и вид, који једино од свих чула приносе и служе интелигенцији, ипак већим делом суделују само у животу осећања, у служби живота и тела. Тако не само што чула већином својих радња служе само телу, органском животу, него и већина чула служи само телу и одржању његову. Само виша чула, слух, а нарочито вид, служе интелигенцији и приносе разуму и свести и то не само малим делом њихове снаге и њихових радња него и малим делом самих органа. Као што је само један мали део коже способан за јасне осећаје пипања, и то врхови језика и прстију, док су на осталим местима тела осећаји пипања врло нејасни, тако је и чулни орган вида само једним малим делом свог апарата способан да посредује јасне представе; само једно мало место у оку може да посредује јасне слике предмета, а остали делови могу доносити само нејасне представе.

И од свих чула око једино служи и приноси интелигенцији, оно једино од свих има више психичке вредности. Чуло вида до-

носи нам највише утисака од свих других чула, јер је његов делокруг много шири него ма ког другог чула, али оно само за себе обухвата управо само област светлости и боја. А о просторним односима, о површинама, телима и облицима не бисмо ништа знали ни искусили само посредством чула вида, без чула пипања, јер нам чуло пипања прво доводи до свести, да постоји један изван нас одвојен спољни свет и да он на нас делује. Највећи део наших представа долази од вида и најважније од свих представа јесу представе вида, јер утисци нижих чула тешко се склапају у представе у свести, те утиске, који нам кроз нижа чула долазе до свести много теже можемо себи представити, него оне које добивамо вишим чулима нарочито оком, те утисци од вида најјаче остају у успомени, у свести, и по томе највећи удео у отварању спољашњег света човеку припада само чулу вида, на које долази $\frac{9}{10}$ свих чулних опажања; оно игра највећу улогу у свему људском раду, практичном и спекулативном; оно се највише употребљава и њим се људи највише служе, те од свих чула оно доноси највише података свести; око не само испољава и изражава све покрете душе, него је од свих чула једини прави орган духа и интелигенције; оно је онако исто оруђе духа као и рука човекова оруђе културе и цивилизације. Од свих чула само је област вида доступна разуму; утисци слуха и пипања могу се дићи до представа; остала чула тону у осећању, у дубљој и мрачнијој области живота; од свих чула само вид допире до разума, до истине и служи њој. Те разумети значи видети, не значи чути ни опипати; оно што се разуме може се само видети а не може се ни чути ни окусити ни омирисати ни опипати, и само се оно разуме што се може видети, те разумети нешто значи видети га у свима његовим везама и односима са свима и према свима осталим стварима, те је круг вида једини круг разума, те и разум није ништа друго него унутрашњи вид, гледање унутра, кроз чулну површину ствари; и пошто чуло вида обухвата само област светлости, то се и несвесно говори „светлост разума“, пошто се у опште може само оно видети што је осветљено, те је разум орган унутрашње светлости.

Пошто разумети значи видети и пошто је разум само унутрашње гледање, то су на гледању, виђењу основане и све науке. Пошто је светлост једини језик којим нам звезде говоре, то је на гледању основана цела астрономија; тако и у геологији и у биологији и у свима природним наукама око највише користи и највише доприноси у разумевању ствари и појава у тим областима; па и већина социјалних наука основане су на посматрању, на искуству

добивеном гледањем, виђењем. И смер саме историје, којој једино од свих наука не треба ни једно чуло и чуло вида само посредно јесте да кроз кору садашњости види прошлост и да гледајући у напред, прозирући будућност, осветли путеве којим ствари и човек иду, да осветли оно што је чулно невидно, као што је и представа невидног у видном, представа снаге, која се не види и која се испољава у видним стварима, прво дигла човека на виши ступањ разума.

Пошто тако много више органа у телу човекову и у колико служе души служе само нижем психичком животу а врло мало разуму и свести, то је и у самој души много већа област нижег психичког живота и снага него област разума. Као што је осећање најпростија, првобитна и најгенералнија психичка снага, и као што органа осећања има много више него органа мишљења, тако и сваки човек много више осећа него што мисли и много је више оних који осећају него оних који мисле и разумевају. Тако и у свакој људској души и код већине људи много више делују фантазија и уображење него логичко суђење, као што и воља, жеље и наклоности, мржња и љубав много више одређују човека у његовим радњама и много више људи одређују него ум и разум. Тако код велике већине нижих људи, тело, живот, душа још нису одвојени једно од другог; оно што задовољава тело и његове потребе, задовољава и душу и њене потребе код нижег човека; и живот и тело и душа све је то само једна маса, једна општа целина код нижег човека. А још је најмање одвојен дух од душе, који је само најмањи део душе, највиши ступањ у скали психометра, најужа и највиша област душе на коју се само најфинији део душе може попети и на који се пење душа само мало људи. На душу делује спољни свет, садашњост и њене прилике, на дух делује само историја и дух је орган само историје, само је одушка историјских дубина и ради само под притиском целе историје. А пошто је код већине људи сума унутрашње интензивности, снага душе тако мала, да се сва утроши у животу, у борби за њега и у бризи за одржање, пошто се душа већине људи сва у то утроши, то ја дух само остатак непотрошене душе у животу, као што је и цивилизација остатак, једина чиста добит од свеколиког напрезања човечанства у борби за живот, те по томе лукуез живота.

И у самој области духа много су генералније првобитније снаге његове, опажање и појимање разлике, посматрање, памћење и упоређивање, док је много мање доцнијих виших снага његових, апстраховања, генералисања, увиђања сличности и оснивања закона и принципа на њима. Прва, основна и по томе најгенералнија осо-

бина и снага духа јесте појимање разлике и она је основ и почетак свега сазнања и појмови разликовања јесу најгенералнији факти свести, као што је и у природи у опште раздвајање, разлагање првобитније и по том генералније од спајања и уједињавања, док је способност откривања сличности, на којима једино и почива сва могућност научних и философских закона и принципа и за које треба велике снаге апстракције и генералисања, много ређа снага духа људског, те је само врло мало људи, у свима друштвима и временима, има. И у самом откривању сличности, највишој функцији духа, највећи удео припада аналогiji, првобитном и по том генералном ступњу и форми духа; аналогija је први ступањ сваке теорије и идеје, сваког закона и принципа.

И то, што је од свега људског најмање разума код човека и код људи, условљено је не само физичком организацијом човековом него и *организацијом саме наше планете у опште.*

Природа даје драговољно човеку само оно што му је за физички живот потребно и то само у мало повољних предела на земљи, док се врло ретко или скоро никако не састају сви услови да се она непосредно може разумети; природа храни само тело човеково, само нижи живот његов, за дух његов она има само мало хране, и она се мора мучно тражити; само мали део свих природних процеса може се великим напорима и трудним размишљањем разумети, док огромна већина њених процеса и поред свих умних напора остаје за на век неразјашњива; безконечно мален део природе отворен је и доступан људском осећању и уму, а огромна већина живота природе за на век је затворена за човека. И у ономе у чему природа непосредно делује на душу човекову она већином буди само ниже психичке снаге, осећање и фантазију; она сама не буди разум човеков; много више природних појава узбуђује уображење него што подстиче разум.

И од целе површине земљине, која је и сама само један мали део целе земље, $\frac{1}{260}$ њеног дијаметра, и која је једино станиште човеково, врло је мало крајева повољних духу и развоју његову. И на земљи као и у људском телу има мање племенитих делова и свуд су мањи по свом обиму од неплеменитих, који као пустиње, водене, ледене и пешчане, покривају највећи део земљине површине; само на мало срећних места на земљи дала је природа све што је човеку потребно за одржавање живота; само поједини заштићени крајеви били су zgodни да се људи на њима у већим друштвима скупе и да радом изведу више културе и цивилизације; нарбди вишег духов-

ног дара и способности са вишим и лепшим формама духа живе само у умереном појасу земљину, који је једино погодан и повољан њима и који је мањи од осталих појасева земљиних, те све просвећење, образовање и цивилизација човекова обухватају само једну уску пругу земље, пошто само неколико тачака на целој цемљи спајају у себи све услове за самостални развитак више цивилизације, те цела бела раса, која је једини носилац више цивилизације, само је $\frac{1}{3}$ целог човечанства, док сва остала, велика већина земље, хладних и врелих зона, носи и одржава само најнижи живот људски и буди само најниже снаге духа, и док сва остала огромна већина човечанства, удаљена од процеса историје и не суделујући у њој, не диже се никад до племенитијих и узвишенијих форма и снага људских, до хуманости и племенитости, до правде и разума. На целој земљи, у свима регионима и климатима живе људи, али интелигенције и разума има само на појединим, малим тачкама њеним; огромна већина човечанства, живећи у неповољнијим крајевима земље, троши сву своју снагу и све своје време у борби за одржање живота и на задовољавање телесних потреба, не дижући се ни у раду ни у уживању свом изнад телесног и чулног; и на оно мало повољних, згодних места на земљи, где човек не мора потрошити сву своју снагу у бризи за живот, где плодна земља многоструко награђује његов рад, и на тим местима човек се ретко диже до мишљења и разума, јер је мало спољних подстицаја за то и мала је потреба за њих.

Не само физичком организацијом наше планете него и земљиним положајем у козмосу у опште условљено је, да је само мало разума код њених највиших бића. Пошто су светлост и тон главни посредници између наше душе и спољашњег света, пошто само они од свих осталих снага природе буде душу човекову, јер се може разумети само оно што се види, а може се видети само оно што је осветљено, то, пошто светлости и звука као доцнијих има много мање од ранијих физичких снага то је врло мало у природи снаге, које буде и подстичу разум човеков, по оном истом реду којим су поједине снаге постајале иде и пропорција величине и снаге којом те поједине ствари делују на човека, на његову душу и његов дух. Само оку од свих чула треба светлости, сва остала чула јесу чула мрака, у мраку живе и раде. И по тој истој пропорцији, топлота првобитнија и генералнија снага од светлости и много више делује на човека и чуло топлоте не само да је генералније од чула светлости него заузима и много већи део тела од чула светлости, док је светлост, која једино од свих снага природе буди дух, ограничена не само у простору и у времену у природи, него

је ограничена и само на један мали део свега тела човекова, који је може примити. Осим тога земља својим општим положајем према сунцу и према другим планетама заузима у опште нешто средње, и по даљини од сунца и по величини и по количини топлоте и светлости коју од сунца добива, те је и на земљи самој све у опште расположено за нешто средње и тај медиокритет превлађује у свима односима њеним; од неорганског света до духа човекова превлађује осредњост и она је најгенералнији однос појава и ствари на земљи.

Пошто је свести и разума тако мало код људи и пошто је тако уплив свесне воље човекове ограничен на врло узан круг ствари и односа у свима друштвима и временима, то је, пошто је права слобода основана само на свести и разуму, *слободе врло мало* а много више слепе нужности, морања. Три су области у свету ствари: област чистог морања која обухвата сву огромну величину неорганског света и живота, област могућности која обухвата органски живот и област требања, област хуманог живота човекова. И не само што у неорганском свету све оно што бива мора да бива и бива само за то што мора да бива и све што у њему бива бива само по слепој нужности, него и неорганског света мора да буде у свима просторима и временима; а у области органског и психичког света бива само оно што може да буде и тежи се ономе што треба да буде; и органског и психичког света може да буде и треба да буде, али не мора да буде. Тако је област морања, неслободе, највећа; факти морања, слепе нужности, најгенералнији су. Докле год допире област несвесног дотле владају морања и нужност; а пошто област несвести обухвата цео неоргански и органски живот, велику већину свега људског живота, то и област морања обухвата све те регионе; као и разум и свест тако је и слобода само једна мала тачка у океану морања, неслободе; зависност је најгенералнији факат света, ње има свуд и свагда, од крајњих граница козмоса до крајњих граница ума људског.

Иста је пропорција слободе према неслободи и у човековој души и духу. Као што механизам влада у свима појавима природе, тако и од две области живота душе област механизма много је већа од области слободе, обухватајући све појаве, који постају и делују без нашег знања и воље, док се уска, ограничена област слободе, свести, диже тек доцније над тим појавима. Пошто област механизма обухвата све регионе несвесности људске душе, то ту не може бити ни помена о људској вољи, јер воља претпоставља сазнање, а ту још нема сазнања; све ту делује по нужности, морању, независно од свести и воље људске и увек одређује и онај део душе

који се развио до свести, пошто се свест и развија само на основу несвести. Тако област механизма код сваког човека обухвата и све органске процесе и функције органа у телу човекову, који бивају и раде независно од слободне воље човекове, која у њима ни мало не суделује, који функционишу сами од себе од првог часа живота; таки су на пр. органи храњења, стомак, црева и т. д.; варење је само последица инстинктивног акта једења; прелаз хране из стомака у црева не само што се не осећа, не само што човек није свестан њега него и воља његова не може ту ништа; то је рефлексно кретање, физиолошки акт с којим дух и психологија немају посла; тако је и с процесом циркулације; то су витални акти слепог инстинкта, снаге коју не стварају ни искуство, ни разум ни воља човекова.

И као што се цело наше психичко биће колеба непрестано између несвести и свести, тако се оно непрестано колеба између морања и слободе и као што у огромној већини случајева превлађује несвесно, тако већином превлађује и морање. И као што на послетку свака воља прелази у невољну навику, као што се свесно губи у несвесном из кога је и постало, тако се најзад и свака слобода разрешава у неслободу, зависност, покоравање, морање, јер се сваки човек, и нижи и виши, мора покоравати, само у разним временима и на разним висинама духа покоравана се и разним снагама: природи или човеку, људској вољи или идеји и закону, осећањима и прохтевима или свести и разуму, живим људима или историји; те и сама наука и философија ни чему другом не теже него да сведу све под владу слепих и нужних закона, место ћудљиве владе божанстава, природних сила и људске воље. Сви су људи несвесна и невољна оруђа природе, свога друштва и времена, садашњости и историје; највиши ступањ слободе људске јесте не зависити од живих људи, од свог времена и свог друштва, бити оруђе историје, а на тај ступањ пењу се само највиши духови. Јер што је виши човек то му је и душа слободнија од спољних подстицаја и утисака природе, садашњости, друштва, прилика и од свог сопственог тела; што је нижи човек то му је душа све више везана за тело, зависи од њега и служи њему, све више зависи од прилика садашњости, од природе и спољних утисака, те што је виши дух све је више оруђе само прошлости, историје и тим све више орган будућности. Као што дух човеков све мање зависи од спољне природе и од своје телесне организације што је човек даље од првобитног, природног, неисторијског живота, тако и оно *nihil in intellectu quod non ante fuerit in sensu* важи само за дете и за при-

митивног човека, који добивају све своје утиске и представе само с поља, из природе и своје садашњости и околних прилика и само према тим непосредним утисцима и представама стварају своје појмове. Што је човек даљи од тог првобитног живота, што је зрелији, што улази дубље у историју, те што је виши т. ј. више везан историјским везама, тим је све мање у уму његову онога што му само чула доноси, из спољашње природе и његових савремених, садашњих прилика а све више онога што му историја доноси; његово знање, његови појмови и идеје све су више унутрашњи, историјски, резултати историје, све мање чулни, резултати чулног искуства; велике теорије и идеје историјске — гравитација, еволуција, правда, законитост — нису резултати чула ни чулног искуства него историје; модерни човек појима гравитацију не као резултат свог чулног искуства и мишљења или што би био виши, интелгентнији од духова прошлости; појам гравитације он је добио од историје, као духовно наслеђе од ње; без историје и ван ње ни најдуховитији не би се никад дигао изнад чулног појма окретања сунца око земље. Тако што је историјски прогрес већи и човек виши и зрелији с њим, у толико му је и душа слободнија од непосредне садашњости, од утисака природе, свог тела, свог друштва и свог времена. Тако је у свима наукама дух потонуо у чулну материју, само се у историји све више ослобођава од ње и уздиже до све више идеје. Та неслобода човекова обичног разума и узан круг деловања свесне воље његове види се у том, што природа није оставила људском разуму и људској вољи да уређује и одређује најзначајније факте живота, рађање и умирање, топлоту крви, варење и остале процесе органског живота, као ни снагу и количину осећања и разума; сви ти природни процеси у природи и у човеку врше се спонтано, без суделовања знања и разума, свести и воље човекове, коме је остављено да уређује само оно што не мора бити, што може и не бити.

Тако је у опште слободан човек само онај који не зависи од свог тела и од своје садашњости, од савремених потреба и прилика, а таквих је увек у сваком друштву најмање; човек је слободан само онда кад ради потпуно независно од природе и живих људи, па и од својих природних себичних смерова, и само така слободна радња јесте морална, те је само права слобода морална и прави је морал само у слободи; само слободан човек може бити моралан човек. Све друге радње које потичу из морања, из чисто природних, себичних животињских подстрека, немају моралности у себи. Инстинкт ради оно што мора да ради, слободна воља ради само оно што

треба да ради, а пошто огромна већина људи рада само оно што мора да ради, пошто њихове радње подстичу само нижи себични мотиви, то се људи никад не дижу до слободе, до морала, до треба. По томе што више разума, свести, то више слободе, по томе слобода воље претпоставља зрелост човека; ње нема нити је може бити ни у спољној природи, ни код животиња, ни код детета, ни код примитивног човека, ни код већине људи у свима друштвима и временима; слободе има само код зрелих, свесних, историјских људи; она се развија у историји и историјом, у тој радионици ума људског, и са све већим прогресом, са све већом дубином историје и све већом зрелошћу људском и она бива све већа. Слобода воље по томе није ништа друго него покораваше разуму, који све јаче избија из све веће дубине историје, те слобода воље претпоставља многе правце и кретање слободно и вољно само у једном или у неколико од тих праваца. У природи нема тих многих праваца и лажних путева; у њој је само један једини правац, један пут којим се мора ићи; отуд у њој нема ни грехова ни погрешака, али нема ни слободе; тек у развијеном људском друштву, где је човек везан многобројним везама с природом спољном и унутрашњом, са историјом и садашњошћу, отварају се многи прави и лажни путеви и правци у животу и тек ту настаје борба између природе и разума, између морања и требања и тек ту настаје развитак слободне воље, које ипак врло мало има, пошто велика већина људи ради увек само гоњена с поља и одређују је увек само спољне физичке и телесне снаге и потребе; увек је врло мало људи, који су кадри испливати из струје живота на обалу и ослободити свој поглед да могу слободно гледати и пред собом и за собом, док велика већина људи, ношена том струјом, не зна ни од куд ни куд иде, нити може сама себе одређивати у свом ходу.

По томе и у сваком друштву људском, у свима временима увек је врло мало слободе и слободних. У сваком друштву и код свих народа врло мали број људи способан је за највишу слободу; велика већина људи јесте неслободна, јер се покораваше само својим физичким нагонима и осећањима, нижим природним подстрецима, те им увек треба владе и управе. Пошто свака влада није ништа друго него снага која чува да се друштво не распадне, која зауздва људске, природне, антисоцијалне и себичне тежње и пошто је велика већина свих људи таква да њима треба владе и управе, то су влада једних и потчињеност других један од најопштијих појава и елемената историје људске; маса друштва људског мора увек остати неслободна, у последњој инстанци интелектуално, јер ће пој-

мовима и идејама својим маса увек зависити од малог броја слободних људи од духа и разума, људи самосталних и независних, којих је увек само мало. Пошто је рад човеков само мучна напрегнута борба против природе, да би се одржао, и пошто је тако рад немио човеку, као и животињи, то велика већина ради само за то што мора да ради да би се одржала и ради докле докле мора да ради; по томе већина људи ради само онда кад их на рад нагоне првобитни, природни, нижи мотиви: одржање, корист, егоизам, страсти, таштина, страх и т. д. По томе не само да већина ради оно што мора да ради него ради оно само што воли да ради, само мало њих раде оно што треба да раде и раде за то што треба да раде. Пошто тако много више људи ради за то што мора да ради него што ради за то што то и тако треба да ради, пошто тако много више људских радња почивају на принципу морања него на принципу требања, слободе, то је међу људима много мање моралне, хумане, слободне радње, пошто се прави морал оснива само на слободи, него природног, невољног, неслободног рада; по томе је принцип морања, нужности, неслободе као ранији много генералнији код људи и у сваком друштву него принцип требања, слободе. И у свима друштвима и временима само је врло мало правих слободних и моралних људи, те су права слобода и моралност онако исто ретке ствари међу људима као и правда и истина; огромна већина живи само животињским, неслободним животом, везана за земљу и за тиранске потребе тела; ропство већине у ма којој форми јесте генерални факат у свима друштвима и временима. И кад сви људи, процесом историје, буду ослободили своје тело и своју снагу, ипак ће увек већина људи остати у умној зависности, у умном ропству; увек ће само мали број одабраних и узвишених господарити умовима милиона масе људске. По томе је само влада праве, природне, истините аристократије израз природне пропорције снаге, вредности и потреба људских.

Тако је и у људском друштву као и у људској души много више неслободног него слободног, несвесног него свесног, животињског него хуманог, моралног, много више неплеменитог, материјалног, земаљског него племенитог, духовног.

Пошто већина људи ради само оно што мора да ради и докле мора да ради и пошто је увек само мало оних који раде без обзира на спољне подстреке и последице, и по томе оних који раде на прогресу, то је много *више пасивних него активних* међу људима. И од свих раса људских само је једна активна у историји и у њој једној само су поједини народи у потпуном смислу активни, док сви остали

само пасивно примају резултате њихових радова и репродукују их. И у сваком друштву само зрео човек може бити слободан, па и он само у ретким тренуцима ослобођава се од свих непосредних веза садашњости, од оца и сина, од фамилије и грађанина, свога заната, својих интереса, свога народа и друштва и свога времена и диже се до чистог човека, до треба. А пошто је мишљење највиши ступањ људске акције, то се само поједини духови у мишљењу и теорији могу уздићи над свима тим непосредним везама садашњости, до највишег ступња свега хуманог.

И у историји, као што смо видели, увек и свуд мање су људски разум и људска воља управљали светом и свима људским стварима, него нека виша сила, судба, независно од људске воље и свести; човек је увек био и невољно, и против своје воље, само невољно оруђе неке више снаге; све велике ствари које су бивале у историји бивале су по слепој нужности закона историје, бивале су за то што је то морало да буде а не што је човек хтео да то буде; слобода воље људске губи се у историји пред нужношћу и морањем и обухвата само оне атоме свакидашњег живота, који нису кадри деловати на ток живота једног друштва или народа и изменити га. По томе разумети историју значи с једне стране одвојити оно што је морало да буде од оног што није морало да буде, што је могло бити и не бити; провући конач морања кроз хаотичку масу факата у историји значи дићи живот човеков у историји до принципа, значи наћи законе историјске нужности.

Пошто је раније генералније и потребније и по томе пошто је доцније мање генерално и мање потребно, то што је нешто раније оно је генералнија потреба, потреба све већег броја ствари и људи и по томе што је нешто доцније оно је потреба све ужесг круга ствари и људи, све мањег броја ствари и људи.

Сунце, првобитно, потребно је свему што постоји, и планетама и свима физичким и хемијским снагама и процесима, потребно је целом неорганском и органском свету, потребно је свима стварима и свима људима, потребно је свему људском, и животу и осећању и мишљењу, и уметности и религији и философији и науци; без сунца не би било ничега од свега тога. Неоргански свет са својим стварима и снагама потребан је свему биљу, свима животињама и свима људима; биље је потребно животињама и човеку, животиње су потребне само човеку, човек је потребан само човеку и само је мала потреба човека, човек је најмањи део свих ранијих, пречих потреба човекових.

И у области човека све раније јесте све генералнија потреба човекова; што је ранија нека ствар она је потреба све већег броја људи. Топлота и светлост, ваздух, вода и храна јесу потребе свих људи; и док је топлиота потребна целом човеку, највећем делу човека, дотле су ваздух, вода и храна потребни све мањим деловима човека, дотле је светлост потребна само оку. Фамилија је потреба свих људи у прво доба њихова живота, док потребе државе, друштва, човечанства настају тек доцније са све већом зрелошћу, а пошто огромна већина људи остаје целог живота на детињском ступњу душе и духа, то је и потреба државе, друштва, човечанства потреба само малог и све мањег броја људи; за велику већину људи и држава и друштво и човечанство и сувише су апстрактни и све апстрактнији појмови, до којих се њихов дух никад не дигне, те потребу друштва и човечанства нижи, многобројнији човек никад и не осећа.

Тако су и првобитне телесне потребе потребе свих људи, док су духовне потребе доцније и више, потребе само малог броја људи. Тако и вера у форми религије потреба је велике већине људи, вера у форми философије и науке јесте потреба само уског круга, малог броја људи; тако је и монотеизам, све чистији, виши, апстрактнији, духовнији Бог потреба само малог броја виших људи; маса не осећа потребу једног чистог духа, она не иде даље од фетишизма и политеизма, задовољна с тим. Тако је и осећање потреба свих људи, апстрактно мишљење само мало људи. Архитектура је потреба свих људи, док доцније уметности, задовољавајући доцније више потребе човекове, јесу потребе само мало људи; тако је и с праксом и теоријом, тако је и са свима открићима и проналасцима у историји и свима другим појавима и снагама који су настајали у историји; потребе ватре и оруђа јесу потребе свих људи, потребе штампе, компаса, електрицитета и т. д. јесу потребе све ужих кругова људи.

Хуманост и племенитост, доцније снаге душе, јављају се тек доцније на сувим висинама цивилизације, као потребе виших душа, док се завист и грабљивост, суровост и лукавство првобитне, ниже снаге душе човекове, којима се борио у борби за живот, таложе као и остале снаге и особине примитивног човека у масу историјског друштва, као потребе нижих душа.

Иста је пропорција и у области наука. Астрономија, најранија, потребна је свима осталим наукама и резултати и закони астрономије потребни су свима људима; рационална историја, најдоцнија наука, најмање је потребна већини духова, док се већина људи никад не диже до осећања потребе за њу. А пошто је историја највиша

правда, пошто само историја одаје и доноси правду људима и стварима, то велика већина људи никад не осећа потребу правде и одавања правде људима, стварима и временима; изнад ниског ступња користи она се никад не диже; за велику већину људи корист и ступањ користи јесте једино мерило правде.

Тако, што се потреба неке ствари раније осети, та је ствар потреба све већег броја људи, што се доцније осети потреба неке ствари, та је ствар све више луксуз, т. ј. потреба све мањег броја људи. Живети је првобитна потреба, угодно живети првобитна тежња и по томе тежња велике већине људи; теорија и апстракција нису потребне маси. Истина је најдоцнија потреба човека и тражење истине јесте потреба само мало виших духова, истина је луксуз за већину људи, која се задовољава нижим истинама, заблудама, само да би угодноје живела, док је потреба врло малог броја најужег круга, људи, а пошто је највиша истина, као и највиша правда, само у историји, то је и разумевање историје потреба само малог броја духова.

Пошто је раније потребније и генералније, то је и све потребније т. ј. све раније и све генералније, те што је нешто потребније њега више и има.

Топлота и ваздух најпотребнији су и њих има свуд и свагда; воде има мање од ваздуха али више од хране. На тој тачки, на храни, види се најбоље да је човек непотребан природи и да се он само с напрезањем одржава. Биље, увек и свуд где год га има, добива храну од природе: животиње је траже и налазе, човек мора да се бори за храну, мора да је отима од природе, мора да ради за њу. И пошто је храна најпреча потреба, коју човек сам мора да подмирује, и добивајући је готову од природе и пошто хране мање има од ранијих, пречих потреба — топлоте, ваздуха, — то је у свима временима у историји највећи део свих људи трошио највећи део своје снаге и свога времена на добивање хране.

Тако и много више људи живе само за то да набављају храну себи и другима. И код велике већине људи храна је битни део свега рада, бриге и борбе и телесна задовољства су главни смер свих жеља и свега рада њиховог. Врло мали део нервне снаге људске троши се на интелигенцију, јер врло мали део њен остаје, пошто се огромна већина потроши на одржање, на храну. Човечанство, као и све у васиони, расположе само једном одређеном, ограниченом количином своје физичке и духовне снаге и употребљава ту снагу на подмирење својих најпречих телесних потреба. А пошто је много мање у природи ствари којима човек може подмирити своје више ху-

мане потребе, него ствари којима човек може задовољити своје ниже животињске потребе, то телесне потребе своје човек лакше и задовољава на земљи него своје више потребе, и задовољивши телесне потребе велика већина нижих људи осећа се сита и задовољна на земљи.

Пошто је раније услов доцнијег и пошто је раније генералније, то је раније све генералнији услов; што је нешто раније, то све шири кругови доцнијих ствари зависе од њега; што је нешто раније, све већи број доцнијих ствари у све већим просторима и временима зависи од њега.

Сунце је генерални услов свега земљиног и земаљског, од њеног планетарног живота до човекова осећања и мишљења; од човека не зависи ништа у природи.

Тако од свих манифестација живота човекова, физичког и психичког, треба највише услова да се стеку, највише потреба да се подмире, да би се ум и разум људски могли пробудити, одржати и развити; извесна историјска висина, историјска зрелост времена, друштвена, средина, дуге историјске припреме потребне су да се једна идеја пробуди, одржи и прими. Свака нова идеја морала је прво да издржи дугу и мучну борбу, да би била примљена у друштву, једно због тога што је маса сваког друштва незрела за идеје у опште, а друго зато што је свака идеја рушила нешто старо и доносила нешто ново, а огромна већина друштва конзервативна је, више воли да живи у старим навикама него да их мења. Отуд су нове религиозне идеје доносиле свуда кржаве ратове, јер је религија најближа маси од свих осталих форма вере и маса се за њу највише интересује, док су нове идеје у наукама и философији долазиле и одлазиле неопажене од масе која их није разумевала, те се није ни интересовала за њих, те је борба финансијских и научних идеја остајала увек ограничена на површини душе друштва и на његовим висинама.

Пошто раније упливише на доцније и одређује га и пошто је раније генералније, то све раније има све генералнији, свестранији уплив на све доцније. Што је који моменат старији, ранији по постанку, његов је уплив свестранији на све доцније и по томе и на човека; што је који моменат доцнији, његов је уплив не само слабији него и једностранји, одређује само поједине стране и правце живота доцнијих момената па и човека.

Најранији моменат, сунце, својом топлотом и светлошћу врши уплив на све доцније моменте, од величине и кретања земљина до човекова мишљења, од распореда неорганичних снага и материја до распореда људи у друштву и добара и тековина цивилизације и историје, од форме земљине до форме човекових идеја; неорганиско

са својим снагама и материјама врши уплив на све органско, од биља до човека; клима одређује и биље и животиње и човека, и његову религију и цивилизацију, док доцнији, органски свет има не само мањи него и једностраности уплив; биље упливише на животиње и на човека, на човеков живот и цивилизацију и историју, човек упливише само на човека. Религија одређује и душу и дух човека и осећање и мишљење човеково; ступањ религије одређује и ступањ фамилије и друштва, науке и философије, душе и духа; промена религије мења и осећања и појмове човекове, наука и философија мењају само појмове човекове; религија одређује све радње у животу човекову, закони само спољне радње; никоја наука и философија није моћна да делује на целу људску душу као религија и појезија; и религија и појезија делују на све људе, наука и философија само на мало људи од духа. Тако и осећање обухвата, креће и одређује целу душу и дух; док разум само један мали, уски, највиши део душе; тако и душа, и ако влада само једним делом живота, ипак је тај део већи него онај којим дух влада и на који дух делује. Тако и фамилија одређује много већи део живота сваког појединца него народ и држава; много већи део човека јесте у фамилији него у народу и држави. Тако је језик генералан услов свега развитака и прогреса човекова, све цивилизације и историје, са свима странама и правцима живота историјског, услов и фамилије и сваког вишег друштва, и религије и појезије, и науке и философије. И као што сунце упливише на цео земаљски живот, на све појаве и стања на земљи, тако и астрономски појмови одређују појмове у свима другим доцнијим областима изучавања и мишљења и упливишу на њих. Тако земљорад, трговина и индустрија упливишу, подстичу и одређују све остале појаве доцнијег, даљег и вишег историјског живота; потребе живота изазвале су и сва открића и све проналаске од ватре и оружја до Америке, штампе, железнице, телеграфа и т. д. Тако лепо влада много већим делом душе човекове него истина; лепо буди и подстиче у човеку сва доцнија виша осећања — добра и правде, љубави и истине; тако и архитектура одређује много већи део живота и задовољава више потреба него доцније пластичке уметности, служећи у свима временима и животу и идеји, и материјалним и идеалним потребама и тежњама људи, док доцније уметности све мање служе животу, све више само идеалним потребама човековим.

Пошто раније лакше постаје и лакше се добива, те га све више има, све је генералније, то је све раније све јевтиније, све доцније све је скупије.

Предмети који задовољавају најраније потребе органског живота, ваздух, вода, много се лакше добивају и јевтинији су од предмета који су потребни за храну човеку и ови су много доступнији и по томе јевтинији од предмета који задовољавају доцније више потребе човека — потребе друштва, душе и духа. Тако су добра која добива човек од неорганске природе јевтинија од добара која се добивају из органског света, јер мање рада човека треба за прва него за друга; по томе је и рад неорганских снага — воде, паре, електрицитета много јевтинији од рада органских снага, животиња, човека; по томе је и борба човека с неорганском природом много јевтинија, док је борба његова с органском природом упорнија те и скупља, а најскупља је према томе борба човека с човеком, док је борба човека са самим собом најтежа, те је и самовладање најскупља тековина човека, која се добива само после многих покушаја, напора, болова и бораба; најтежа је борба човека са животињом у себи, борба духа с материјом.

Најскупља су најдоцнија, највиша добра, чије потребе осећа човек само у доцнијем, вишем, историјском друштву, и које само у њему може задовољити; по цену великих зала, невоља, жртава и бораба купује се свака добит и добро цивилизације, од моногамије до личне славе појединаца; све лепо, добро и узвишено купује се у историји људској само великим жртвама и напорима, јер се не добивају као наслеђе од рода него се морају стећи, задобити, испкупити; сваки народ морао је издржати дуге и велике борбе и присути много крви, да би добио најлепше што има у појезици својој; свака велика истина купљена је само великим жртвама људским, напорима читавих столећа. Тако је и виша, доцнија религија много скупља од раније, ниже религије и Хришћанство је откупљено само великим, мученичким борбама првих својих проповедника и доцнијих народа који су га примили, као што је и протестантизам извојеван само дугим и крвавим борбама народа. Тако се физичка снага и телесно образовање много јевтиније добивају него доцније више образовање душе и духа; тако су и простор и време првобитно јевтини, а са све већим процесом цивилизације постају све скупља добра; тако су и мере простора јевтиније и лакше него мере времена. Тако су и човек и његов живот и тековина на све ранијим ступњима историје све јевтинији; са умножавањем веза и добара процесом историје и човек постаје све скупљи, и то све веће поскупљивање човека, његова живота и рада, његових тековина и добара, највише ће и условити све веће нестајање ратова.

Пошто је пропорција последњи, најдоцнији и по томе највиши ступањ живота ствари, то по закону који је изнесен у овој глави *праве тачне пропорције*, у којој је највише лепо, највише добро, највиша правда и највиша истина, *има најмање од свих других ствари; пропорционалност је најређи моменат свега бивања*. Као што у козмосу од целе првобитне хаотичке материје није постао пропорционисан свет, који је уређен по законима, него је много више морало остати хаоса, из којег нису постали артикулисани светови, као што је разумна и разумљива целисходност у природи само један конац из целокупног ткива природе, који се одвио у једном тренутку и који ће се једног тренутка и прекинути, тако и у природи, што се силази дубље од човека у њу, све је мање праве пропорционалности између елемената, пошто је ових све мање, те је све више генералног и заједничког; и што се ниже спуштамо од човека ка најпростијим животињама, тим је све мање пропорционалности појединих делова и органа и тим су све елементарнији, оскуднији организми, тим су им једностране функције, тим им је мања слобода кретања; биљка, као и најниже животиње, јесу само уста и стомак, ништа више код њих нема. Пропорција као највиши принцип јавља се тек много доцније; у пропорционално развијеном организму ни један орган не превлађује над другим, ни један не стешњава слободу функције другог; по томе што је нешто раније, то има мање пропорције, те има мање слободе у кретању; што је доцније, тим више има пропорција и тим више слободе у кретању; то важи и за индивидуалне организме као и за историјске организме људских друштава; по томе пропорционалност води слободи, слобода је само резултат пропорције, по томе све виши живот није ништа друго него испољавање све више пропорције органа; што је виши живот, тим је хармоничније испољавање пропорције; што је савршенија пропорција појединих делова, тим је виша хармонија, тим је складнија музика живота, живот је музика пропорције; што је виша пропорција делова, тим је виши живот. Организам стоји према правој маси факата и ствари као музика према животињској дреци; по томе је човек најлепша песма земљина, животиња је само дрека; остале су ствари песме.

Исто је тако и у души. У животињској души нема пропорционалности те ни хармоније и код ње увек поједине ниже снаге душе претежу над осталима, тако да се ове код ње никад и не развијају. И у човековој души врло мало и врло ретко има хармоније, која је само резултат пропорције; душа већине људи само је насталожена маса, у којој наизменце претежу несвесно и свесно

осећање и разум, фантазија и суђење, животињско и хумано; као и у души примитивног човека тако и у души човека масе обично претежу страсти и осећања над разумом и по величини и по снази; највише је ретко оно стање живота душе, где је сва њена снага и радња, све осећање, мишљење и воља у такој пропорционалности да се добива јединство једног одређеног правца и потпуна хармонија, док су много чешћа стања душе, где су поједине снаге душе непропорционално развијене, те су једне јаче и друге слабије него што би требало да буду, те једне превлађују над осталима, степњавају их и гуше у њихову развитку, те се ту хармонија у души никад не може постићи.

Исто је тако и у друштву људском. Пошто код већине људи, као што смо видели, претеже животињско, чулно, телесно над хуманим, разумним, духовним, то код масе не може бити ни праве слободе, правде, истине ни морала, пошто су све те ствари само резултати пропорције, а маса не зна за пропорцију, нити је код ње има; отуд је свака маса неразумна, неправедна, неморална. Пошто је мало свести и разума, то је мало и слободе међу људима и пошто је има само код мало људи то је мало међу људима и морала, јер морал може почивати само на слободи; само је слободан човек моралан, јер само слободан човек може бити моралан и само се код слободних људи може о моралу и говорити. По томе су права слобода и моралност онако исто ретке ствари међу људима, као и правда и истина.

И као што код масе, не знајући за пропорцију, нема ни слободе ни правде ни морала, тако код ње нема ни истине, маса је не тражи, јер јој не треба. Не знајући за пропорцију, маса појима Бога и сувише близу човека, да би се уплетао у људске ствари и као што је њој божанство једна чудна, ћудљива моћ, невезана ни за какав закон, тако она не воли законе ни у друштву, те се само стегом и силом може у њему одржавати. Не знајући за пропорцију, она воли и крећу је само екстремна мишљења и по томе ништа није тако ретко међу људима као истина, пошто је она, као и правда и слобода, само у тачној пропорцији.

И не само код масе него и у опште код људи најмање од свега има истине, јер је истина најидеалније стање, највиши ступањ пропорције ствари, а и највише идеје и принципи, до којих људски ум долази, онолико су исто тачан израз односа ствари, колико су написане речи верне слике предмета стварности, које оне обележавају и изражавају, пошто и највиша идеја обухвата и тумачи само један тренутак од свега процеса бивања, као што су и гра-

витација и еволуција и пропорција и правда и истина само поједини моменти општег процеса, као што је и сама целисходност; највиши разум провлачи се само као танак конац кроз огромну масу факата и знања, јер знање према разуму и принципу стоји онако као неуређена хаотичка маса према артикулисаној материји.

Пошто је тако праве, тачне пропорције свих појединих делова и елемената од свега најмање, то је од свих ствари најмање највиших испољавања највише пропорције: правде, слободе, истине, док су много генералнија испољавања ниже пропорције, пропорције нижег ступња, као што су живот, симетрија, лепота. И где, као у спољној природи, нема пропорције свих делова, ту се не може ни говорити о добру и злу, о слободи и ропству, а још мање о правди и неправди, о истини и заблуди; ту се може говорити само о лепом и нелепом, о кориснијем и некориснијем.

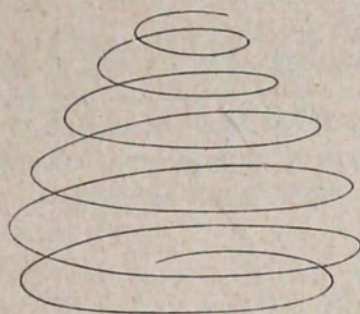
И као што у људским мислима правда заузима врло незнатно место, тако је мало има и у садашњем људском друштву; да би један могао живети без бриге, треба неколико десетина других да непрестано раде; у данашњим великим државама радничке класе чине 70—80 процената свих лица, а добивају само 40—50% целокупног прихода, тако да мала мањина целог друштва узима половину тековине од свега рада друштва и народа; иста је пропорција била и у свима античким и класичким друштвима; отуд је неправде много више него правде, отуд је и сума болова људских много већа од суме радости његових; отуд право поштен човек ако не може да умножи радости људске не умножава ни болове људске. И у самом човекову друштву много је више животињског него хуманог, моралног, неплеменитог него племенитог, нечистог него чистог. Пошто је тако мало пропорције код људи, то је мало и добра а много више зла и несреће; поред опште огорчене борбе егоизма против егоизма много је више мржње, зависти, помућености и суморне бриге него веселости и радости; и у песмама човековим много је више излива бола, туге и незадовољства него милине и задовољства. Отуд је и у животу човекову и у литератури његовој много више трагичког него комичног; све у историји човековој, народи, друштва, државе, институције, борбе, револуције, појединци долазе у област трагедије, док је у комедији број карактера ограничен и неколико аутора у целој историји опште литературе изабрали су најмаркантније комичке карактере.

Пошто је мало пропорције код људи, то је мало и правог, истинитог укуса; и код велике већине људских ствари влада лажан, неприродан, извештачен укус и у животу и у литератури.

Тако би материја и неоргански свет са свима својим снагама и манифестацијама стајали према органском свету у истој пропорцији, у којој стоји органски свет према човеку, у којој стоји телесни, чулни, животињски живот човеков према племенитости, духу и мишљењу, у којој стоје они који мисле и разумевају према ономе који би разумео све. И кад би се та пропорција ствари у свету могла изразити у цифрама, она би од прилике изгледала као :

1 000 000 000 000 000 : 1 000 000 : 1000 : 100 : 1.

А симбол те пропорционалности ствари у свету изгледао би као

ГЛАВА 19.

Пошто ранијега све више има, све доцнијега све мање, пошто је све раније све већи састојак свега доцнијег, све доцније све мањи састојак: то све раније заузима све више простора, све доцније заузима све мање простора. Просторност ствари пропорционална је њихову приоритету у времену.

Пошто је цео свет, заједно с човеком у целој историји његовој, само једна једина велика целина одређене величине, снаге и трајања и пошто су се из те првобитне, велике, једне целине одвајале поједине ствари и поједини делови извесним редом у времену, то којим су се редом ствари одвајале и постајале у времену, по том истом реду оне заузимају и своје место у простору у тој једној великој целини. По томе, што нека ствар раније настаје, она заузима више места у општем простору, што доцније постаје, све јој мање места остаје у том једном ограниченом општем простору.

1. — У првобитном гасовитом стању материја заузима много већи простор него у доцнијем чврстом, те је и земља у гасовитом стању свом заузимала стотинама хиљада пута већи простор него сталожена данас, као што и све супстанце у опште у гасовитом стању заузимају много већи простор него у доцнијем чврстом.

2. — И слојеви земљини оним редом, којим су постајали и слагали се, заузимали су и простор земље; првобитни слојеви земљини заузимају десетинама хиљада стопа простора, а последњи слој земље, на коме се дигао највиши органски живот, живот хуманог, живот душе и духа, заузима само $\frac{1}{200}$ део свега простора земљина. Па и на самој површини земљине кугле, која је најмањи део земље и која износи преко пет милиона квад. миријаметара, само на четвртини тог простора може човек живети, јер континенти и острва, на којима човек може живети, заузимају мало више од $\frac{1}{4}$ целе земљине површине, док скоро $\frac{3}{4}$ заузимају мора и језера.

3. — Неоргански свет, првобитнији од органског, заузима много више простора у целом козмосу, на свима планетама, па и на земљи, него органски свет. Планете, које су се одвојиле од сунца пре од земље и које заузимају више простора од ње, немају услова за органски живот, и тела неорганског света захватају сву огромну просторност њихову. И простор, који заузима органски живот с човеком на земљи, врло је мален према просторности неорганских слојева и тела; то је само површина земљина, најтањи слој на великом телу њену.

И у самом органском свету биље заузима много више простора него животиње, а међу животињама најмање простора заузима човек; биља и животиња има у свима регионима и климатима, док је човеков живот ограничен само на тврде делове земљине и не на свима крајевима њиховим.

Тако механичко, механизам, првобитније од потоњег органског, организма, заузима много више простора у козмосу и на земљи од органског. И првобитни организам на земљи много је више механизам него организам, механичког је у биљу много више него органског. Па и у сваком животињском телу и у телу човекову механизам заузима много више простора него органско, нарочито механизам храћења.

4. — И од свега органског на земљи човек заузима најмањи део свега простора на њој; живот човеков у опште простире се само на тврде, суве делове земљине; живот духа његова, највишег и последњег момента земљина и човекова живота, ограничен је само на поједине тачке земљине. Право човеково, његова култура и цивилизација, позорница његове историје, заузимају само мали део простора свега човекова живота а то је само умерена зона, а цивилизација и историја човекова јесу доцнији моменти општег живота човекова на земљи.

И као што живот у опште заузима много више простора на земљи него дух, тако и човек у опште, људски род заузима много више простора од својих потоњих историјских форама; тако и фамилије и расе заузимају много више простора него народи; народ је уска сфера према широј великој сфери човека, јер народ и његове границе никад не могу обухватити целог човека.

И човек у прво доба свог историјског живота, у ловачко и пастирско доба, заузима много више простора него у потоњим уређеним, државним и народним друштвима. Па и у потоњим историјским друштвима земљорад, ораће земље, паше и ливаде, шуме и вотњаци, заузимају много више простора него оно доцнијег постанка;

трговина и трговинска област много је већа него најдоцније индустрије, која је ограничена само на поједине тачке уређених културних земаља, као што и продукти земљорада, средства за храну, као и све сировине у опште, заузимају много више простора од продуката индустрије, као што и села заузимају много више простора него доцније вароши, док се продукти духа човекова, у целој историји његовој, могу сместити на један мали делић све површине земљине. Тако и живот заузима много више простора на земљи него цивилизација, која се развија само у појединим zgodним крајевима и тачкама земљиним.

И у телу човека, последње и највише животиње, телесно, материјално, животињско заузима много више простора од потоњег хуманог, од душе, и животињска душа, душа у служби тела и живота, заузима највећи део душе, док социјална душа и област ума заузимају најмањи део њен. Што су доцније више психичке форме, заузимају све мање простора; свест је највиша, најужа, најмања област душе. И у целом телу само нервни систем, а нарочито само његов центар — мозак, може се назвати орган душе и духа, и мозак заузима најмањи део целог простора тела, док цео остали простор тела заузимају животињски, првобитнији органи, нарочито органи хранења. Па и у самом мозгу, који је најмањи део целог тела, највише простора заузимају првобитни, природни, животињски осећаји и нагони, најмањи део његов служи интелигенцији и разуму. И органи за осећање у телу човекову много више заузимају простора од органа ума; и у самом мозгу, једином органу интелигенције у телу, делови који посредују осећање заузимају највише простора у њему, док су делови који условљавају разум мањи.

И чула, први органи душе, заузимају у телу човекову много више простора од мозга; и од свих чула прво, најраније чуло пипања, с осећајем за топлоту и хладноћу, мање више оштро раширено је по свима деловима слободне површине тела и по зидовима уста и носа; од свих чулних органа чулни орган коже заузима највише простора, јер обухвата целу површину тела, али од целог тог простора коже само мали део његов способан је за јасне осећаје пипања и то врхови језика и прстију; на осталим местима тела осећаји пипања врло су нејасни. А они делови који су способни да, додирнути, узрокују доцније осећаје укуса, мириса, слуха и вида заузимају само мале просторе тела и ти мали делови тела јесу чулни органи; и само мало материја или извесне врсте таласања јесу способне да узбуде те делове тела; мирис и укус заузимају само мала места површине коже и мало се унутра простиру.

И не само што је, првобитно чуло, чуло пипања, првобитно чуло простора него и једино чуло које највише служи интелигенцији, око, јесте само чуло простора, као што је и велики део мозга посвећен погледу на простор.

Као што код човека тело, првобитније, заузима много више простора од потоње душе, као што органи тела заузимају више простора од органа душе, тако и област духа, најдоцнијег момента живота, заузима много мање простора од области душе, области нагона, сензација, осећања, афеката, емоција и страсти. И у самој области духа свест заузима најмањи део његовог простора, она је најужа, најограниченија област духа; у простору свести има у једно време места само за врло мало представа или дух може само врло мало на један пут јасно да представи, а безброј свих других представа, о којима у једном тренутку нисмо свесни, које нам нису присутне, скривене су у дубини душе. Тако и у самој уској области духа, уској од свих осталих ранијих, несвесност, првобитнија, заузима много више простора од потоње свести; највећи део мисли, апстракција и идеја стварају се несвесно и тек доцније излазе на светлост свести. И у области свести и свесног мишљења апстрактно време, најдоцнији појам, заузима најмање места у човековим мислима; садашњост, поглед на простор и живот у простору, заузима највише места у свести обичног човека а од времена највише прошлост и будућност индивидуална и најужег интересованог круга, као што и правда и истина заузимају само врло мало места у простору свести и мисли човекових. И као што тела и телесно у опште заузимају много више простора од душе и духа, тако и факти, ствари заузимају у духу много више простора него идеје и принципи.

Као што област душе заузима много више простора од области духа у индивидуи и у друштву, тако и продукти душе, осећајних снага, заузимају много више простора од продуката духа; дакле уметности заузимају више простора него потоња дела ума; област лепога много је шира од области истинитог; продукти архитектуре покривају огроман део простора човекова живота на земљи, док сви продукти духа човекова, у свима временима, могу се сместити у само једну једину зграду.

И продукти првобитне уметности, архитектуре, заузимају много више простора него продукти свих осталих уметности укупно; остале пластичке уметности, према времену постајања, заузимају све мање простора.

И у самој области духа област разума много је ужа од области вере. На мапи људског духа, коју би имала да изради историја, на

земљишту историје човекове, на земљишту осећања и потреба људских, главну масу континената чини религија, знање захвата много мању област, док разума има само на појединим згодним тачкама те мапе. И као што социјални виши живот човеков покрива само мали део свега простора земљине површине, тако и науке и философије покривају само мали део свега простора живота човекова, његових нагона, осећања и природних потреба. И као што у духу факти и ствари заузимају много више простора него идеје и принципи, тако и у спољној природи фетиши и обожаване снаге, прва форма религије, заузимају много више простора него један Бог, као и у религиозној свести човека и човечанства.

Пошто све раније заузима све више простора, *то што је нешто раније тим је и веће, што је доцније то је мање; величина ствари пропорционална је њихову приоритету у времену.*

Сунце, првобитно, веће је од свих својих планета; раније планете веће су од доцнијих планета; раније снаге, козмичке и земаљске, веће су од потоњих; неоргански свет већи је од органског, биље је веће од животиња; раније животиње веће су од потоњих; у сваком животињском телу органи храћења, првобитни органи, већи су од осталих потоњих органа, као што је и у сваком друштву хранитељски, земљораднички сталез, првобитни социјални слој, већи од свих других потоњих виших слојева и класа, као што и продукција средстава за храну и богатства у опште заузима највећи део социјалних снага. Продукти прве уметности, архитектуре, већи су од продуката свих осталих уметности, као што су и речи ситније ствари од гестова и мина, као и писмена од слика, као и чуло вида од других ранијих чула. Круг религије, првобитне манифестације духа људског, много је већи од потоњих ужих кругова науке и философије, као што је и људски род већи од раса, народа и племена; као што све даљим процесом историје људи бивају све ситнији по души и по духу.

Пошто раније ствари заузимају више простора, доцније мање, *то за све раније има више простора, за доцније мање; што је нешто раније по постанку и времену, има више простора за њега; што је доцније, све мање остаје простора за њега.*

За првобитну материју има највише простора у свету; има га за милион пута више него материје и то кад би сва материја била у гасовитом стању; кад би се цела васионска материја претворила у гасовито стање, празан простор који материја не би испунила био би милион пута већи од испуњеног њоме простора; тако и за првобитни неоргански свет има много више про-

стора на сунцима и планетама него за потоњи органски свет, а од свега органског најмање места на земљи има за човека; за биље и животиње има много више места на земљи него за човека; за правог човека, за људски живот има места само у друштву, а за друштво човеково има најмање места на земљи. Борба за живот код биља, животиња и човека само је последица оскудице места, последица недовољности простора за све што се роди. И сва зла, несреће, беде и невоље у животу човекову, све борбе у друштву долазе само отуд, што у друштву људском, које заузима најмање места на простору површине земљине, нема места за све што се роди и што хоће да живи; отуд је у друштву људском вечита борба, потискивање и незадовољство, и сва социјална философија своди се у последњој инстанци на тежњу да се сузе места онима у друштву, који су се сувише раширили, заузели сувише места, и да се прошири простор живота у друштву за оне који су свише сужени. Тако би највиша правда извела само тачну пропорцију простора у друштву за људе, тачно би одмерила просторе за живот свих.

Тако за осећање и за лепо има више простора у човеку и у друштву него за мишљење, за истинито; за религију има много више простора у душама људским него за философију и науку; за дивљака има много више простора у природи него за цивилизованог човека; за обичног, чулног човека садашњости има много више простора у друштву него за људе више душе и вишега духа. На највишем вису земаљског и људског живота, на висини теорија, идеја и принципа има места само за по неког усамљеног мислиоца; отуда мислиоци који после долазе морају да обарају и потискују с те највише висине, јер на њој нема места за све, као што и у свести човековој има места у једном тренутку само за по неке представе, и у свести има простора само за утиске чула вида и слуха; за утиске ранијих, нижих чула нема места у свести.

Пошто ствари постају редом потреба, то што је нешто раније све му је потребнији простор и све му више простора треба; и по томе што је нешто доцније све му мање треба простор и све му мање простора треба.

Неорганској материји треба више простора него органској, човеку мање него животињама и биљу, цивилизованом мање него дивљаку, духу мање него животу; за библиотеку најбољих продуката духа људског и за збирку најбољих уметничких дела у историји довољно је само мало места, док за живот човеков требају вароши и села; за трговину и индустрију треба много мање простора него за земљорад и сточарство.

По томе што је раније доба, што је ранији ступањ живота, што је ранија фаза процеса, то простор има све више вредности и од простора све више зависи све. Тако и у ранијим првобитнијим језицима положај поједних речи у реченици све више одређује смисао и значај њихов.

По томе, што је нешто раније, све је више само у простору; што је доцније, све је мање у простору, све је више у времену и све је више продукат времена.

Не само што прве науке и све науке на првом ступњу свом изучавају ствари само у простору, њихова кретања и односе у простору — механика, астрономија, физика, геологија; не само што све науке у првој фази својој изучавају ствари само у простору, као историја у својој првој фази, фази географије, него и највећи део свих наука, највећим делом свог времена изучавају ствари само у простору. Историја, наука о законима времена, последња од свих наука по постанку у времену, заузима најмањи део све снаге мишљења људског и свега времена људског; и само последњи, највиши процес духа, мишљење, посматра ствари у времену; онажање, посматрање, упоређивање, испитивање, првобитније снаге духа узимају много већи део времена и рада духа људског и гледају ствари само у простору, као што је и већи део мозга посвећен погледу на простор.

И као што прве науке — астрономија, геологија изучавају ствари само у простору, као и географија, тако су и све раније ствари све више само у простору; материја је само у простору; тако је и прва уметност, архитектура, само у простору.

Не само што је раније веће, него *и што је нешто раније, оно је све већа потреба доцнијег, што је доцније, све је мања потреба доцнијем од себе.*

Топлота је прва и највећа потреба свега органског, од биља до човекова ембриона и човекове цивилизације; ваздух је друга потреба, мања од топлоте а већа од воде, која се доцније одваја; храна је четврта потреба, по постанку у времену и по величини, али много већа потреба од доцнијих историјских, виших људских потреба — васпитања, образовања, науке, философије; храна тела као првобитвија и већа је потреба од потоње потребе, хране духа.

Не само што је раније већа потреба свега доцнијег него *и што је нешто раније оно је у већој количини потребно, те што је нешто доцније оно је у мањој количини потребно.*

Много више свему органском треба топлоте него светлости и ваздуха, ваздуха много више него воде, воде више него хране, хране

тела више него хране духа и детету више него зрелом човеку, — земљорада више него индустрије, религије више него философије и науке, архитектуре више него других уметности, лепога више него истине.

Не само што је раније у већој количини потребно него *што је нешто раније оно је потребно све већем броју ствари доцнијих, што је нешто доцније потребно је све мањем броју доцнијих ствари.*

Сунце својом величином и тежином потребно је свима планетама, својом топлотом свима неорганским телима, свима биљкама, животињама и људима, својом светлошћу свима људима; неоргански свет потребан је свему органском свету, биљу, животињама и људима; животиње су потребне човеку и једна другој, а човек је потребан само човеку; ни чему више не треба он.

Осећање, архитектура, религија јесу потребе свих људи, науке и философија требају само малом броју људи; лепо је потреба свих, истина је потреба само мало људи.

Пошто је раније генералније и заузима све више простора, то што је нешто доцније све је више ограничено само на поједине zgodне тачке у простору, све је више само местимце расејано у простору и што је доцније на све уже и мање тачке у простору; тако од материје до ваздуха и воде, од неорганског до органског, од биља и животиња до човека, од осећања до духа.

ГЛАВА 20.

Пошто је раније генералније и више заједничко, то, што је која фаза општег процеса ранија, то све више ствари и људи пролазе кроз њу; што је ранија фаза, она је више заједничка све већем броју ствари и људи; по томе, што је доцнија фаза процеса, то све мање ствари и људи пролазе кроз њу, све доцнија фаза све је мање заједничка, све је ужа и ограниченија.

1. — Кроз првобитну фазу живота, кроз фазу неорганског, пролази све неорганско и све органско — биље, животиње и човек у првој клици развитка. Кроз доцнију фазу органског пролази само мали део органског, као што се и до доцнијег анималног организма развија само мали део све органске супстанце, док кроз најдоцнију фазу органског живота, кроз фазу човека, пролази најмањи део животиња. Тако кроз ранију фазу организма пролази све биље, све животиње и сви људи, кроз доцнију фазу личности пролазе само зрели људи.

Кроз фазу животиње, кроз фазу првобитног, животињског, дивљег, природног живота пролазе сви људи; сви људи имају једне исте животињске, телесне потребе. На све доцније, даље и више ступње душе и духа диже се све мање људи; човек је зоолошки само један, сви људи чине само једну зоолошку фелу, али према ступњима душе и духа има много психичких фела; све више потребе душе и духа осећа све мањи број људи.

2. — Тако је и у области човека иста пропорција. Фазу првобитног живота у утроби и фазу несвесног живота у детињству, кад се само живи и осећа, пролази сваки човек, пролазе је сви људи; те прве фазе живота заједничке су свима људима, од најнижих до најдуховитијих; што је доцнија фаза развитка, све мање људи пролази кроз њу, што је даљи пут све је ужи, тако да све мање људи могу ићи њим, тако да на најдаљим тачкама људског пута, на нај-

вишим висовима живота има места само за по неког усамљеног мислиоца.

Тако прво доба развитка, доба природног, дивљег, животињског живота пролази сваки човек и цело човечанство и само цело човечанство; остала потоња доба живота, доцније фазе процеса пролазе само поједини, све мањи делови његови; није сваки народ био прво ловац и живео прво чисто природним, животињским животом па после прешао на сточарство и земљорад; кроз те прве фазе прошло је само цело човечанство, прошао је само људски род. И као што сваки човек у прво доба живота пролази фазу без језика, тако само људски род, само цело човечанство пролази ту фазу, док су сви историјски народи улазили у историју са својим готовим израђеним језиком, као што је племенски живот заједнички свима народима пре њихова ступања у историју, док се процес развитка ни једног народа не може пропратити до првобитног склапања племена из фамилија, коју је фазу прошао само људски род и сваки човек у прво доба живота.

Тако кроз фамилију пролазе сви људи, сва племена, сви народи, цело човечанство, и највећи део људи својим потребама, симпатијама и појмовима остаје увек само код фамилије; до појма народа, његових интереса и потреба дижу се у сваком народу само поједине класе и мало људи; до појма човечанства, до највише хуманости и племенитости дижу се само поједини, узвишени духови у појединим временима. Тако се до праве цивилизације, до највише историјске висине, диже само мали број племена и народа, док велика већина човечанства остаје увек на све нижим ступњима живота.

Тако је историја човечанства један дуг пут, широк у почетку, све ужи што се даље иде. Прве фазе животињског живота прошло је цело човечанство, људски род у целини и само цело човечанство; доцније, даље фазе историје пролазе само поједине расе, поједина племена, поједини народи и поједине класе; најдаље, најдоцније фазе пролазе само поједини духови. Сви људи као и само цело човечанство пролазе кроз фазу физичког, чулног живота, чулног опажања и чулног мишљења, али је све мање њих који пролазе кроз све даље фазе, кроз апстракцију и теорију до све чистијег духа, као што је све мање оних који се од животињства, од животињског живота и телесних потреба дижу до све чистијег човека. Што се иде даље путем прогреса пут је све ужи, све више људи застају на појединим тачкама тог пута, на појединим ступњима високе скале историје, не могући даље, тако да само поједини моћни и узвишени

духови иду све даље и више по све ужем и све мање прокрченом путу.

Тако поједине фазе процеса и у природи и у историји човековој јесу кругови који су све ужи што су доцнији; велика маса појава и ствари у природи и велика маса људи остаје на нижим ступњима; све даље и више ступње достиже све мањи број ствари и људи. Највећи број људи, маса друштва остаје на нижим ступњима историјског живота, све више застајући на појединим, даљим, вишим, тачкама, на које се пење само мало њих, одабраних и узвишених.

Тако и кроз првобитну фазу осећања и религије, као и цело човечанство, пролазе сви људи и велика већина људи, нижи људи остају на том ступњу, док су наука и философија доцније, даље и више тачке процеса духа, које достиже само мало њих и све мање што је тачка виша, што је мисао генералнија и дубља, тако да на висини теорије и принципа стоји само по неки усамљени мислилац. Религија је философија масе, широк друм којим сви људи иду, наука и философија јесу религија појединих духова, уска стаза, којом, што је даља и виша, све мање њих иду пошто је све ужа. Тако је круг разума и свести, идеја и теорија, најужи и највиши према све ширим круговима чулности, осећања, несвести и голог живота; тако су људи од разума и свести све усамљенији док нижи чулни људи, који живе животом осећања и тела, имају све више друштва; тако су велике идеје и теорије ограничене увек на поједине усамљене мислиоце, док је религиозна вера заједничка читавим народима и друштвима и све више људи исповеда је што је ступањ религије нижи, тако да фазу фетишизма пролазе сви људи у прво доба живота и на њој увек остаје највећа већина људи у свима просторима и временима.

ГЛАВА 21.

Пошто су све раније фазе процеса све више заједничке и ранијим и доцнијим стварима, а пошто све ствари полазе од једне исте заједничке тачке, — то све доцније пролази пут и фазе свега ранијег и по томе све доцније у процесу свог живота и развитка понавља фазе и ступње свега ранијег, пролази пут свега ранијег.

Доцнија, мала козмичка тела проживљују све фазе ранијих великих тела; земља је прошла фазу сунца, пошто је и сама некада била сунце, док је месец прошао фазе и сунца и земље и стадију у којој се он данас налази имају земља као и остале планете тек доцније да прођу.

Тако и сва доцнија органска тела пролазе фазу ранијег неорганског; она су прво, поглавито и највише механизам, тек доцније добивају одлике организма; отуд код нижих животиња и код биља бивају само механички процеси и тек код доцнијих животиња настају и хемијски процеси. И пошто су сви организми, све органско стварање, пошли од једне једине заједничке тачке и у доба стварања били сви у клици у једној заједничкој утроби, као што су и све планете пошле од једне исте заједничке тачке, из једне исте заједничке утробе, то доцнија виша органска тела пролазе у прво време свог живота фазе ранијих, нижих органских тела. Као што све животиње у ембрионално доба пролазе фазу живота биљке, живе само вегетативним животом, немајући кретања која потичу изнутра, тако су и највише животиње, првобитне, више биљке него животиње, пошто имају заједничке све главне атрибуте органског живота; тек доцније животиње добивају и одлике анималног света, идући даље од биља, долазећи у радне односе са спољним светом, којих код биљке нема; док се биљка само рађа, расте и умире, привезана за једну тачку, дотле животиња, пролазећи те фазе биљног живота, још се креће и осећа.

Не само да животиње у опште пролазе фазу биљног живота него и доцније више животиње пролазе фазу ранијих, нижих животиња. Као што свака, и највиша, животиња, почиње развитак из једне ћелије, јајета, која је фаза најнижих животиња, тако и најдоцнија, највиша класа животиња, сисари пролазе у процесу свог физичког развитка фазе живота ранијих, нижих, животињских класа — риба, амфибија, птица. По томе и свака животињска индивидуа пролази у процесу свог развитка све фазе, кроз које је прошао цео род њен до ње.

Најдоцнији органски створ, човек, пролази фазе живота свега ранијег. Сваки човек пролази фазу спољашњег, механичког односа према природи, кроз коју пролазе сва тела у природи и на којој неорганска тела и биље увек остају; сваки човек пролази кроз фазу чистог организма, на којој остају биљке и животиње, и тек се доцније диже до личности, најиндивидуалније земаљске форме. Тако у процесу свог физичког развитка човек пролази фазе живота свих ранијих нижих животиња. У ембрионално доба живота човек се храни и дише, као и биљка, голим усисавањем, још нема слободног кретања као и биљка, привезан чврсто за једну тачку. По свом облику тада личи с почетка на црва, има неко време шкрге као и риба, за тим по склопу свог срца и својих удова личи на сисара, који живи у води и још нема црвену крв која карактерише доцније више животиње, и тек доцније дише плућима и добива све карактерне физичке особине, које га одликују од других животиња. Тако и мозак човеков у доцније ембрионално доба пролази фазу развитка мозга једног мајмуна, пролазећи раније све фазе мозга нижих животиња, пошто тек доцније добива своје карактеристичне боре и вијуге. Тако и у процесу развитка чула човек пролази све фазе ранијих животиња.

Не само физичке него и све раније психичке фазе понавља и пролази човек у процесу развитка свог. Пошто је све раније све више заједничко, то су и првобитне психичке снаге и особине заједничке човеку и животињама и највиши духови људски пролазе прва времена живота, кроз све психичке фазе животињског живота, дижући се кроз живот, нагоне, осећања и чулност до све чистијег духа. И човек пролази кроз фазе животињске, кроз нагоне одржања себе и рода свога; и човеков језик пролази фазу интерјекција и језика телесних покрета, на којој животиња остаје; и етичка страна човекова пролази фазу полне љубави и љубави зрелих према нејакима и младима, на којој животиња застаје; и човека првобитно

крећу само физичке снаге, слепи инстинкти и телесне потребе, на чему кретање животиња и остаје.

По томе и сваки доцнији зрео човек пролази фазе живота ранијег човека, детета; сваки човек пролази фазу детињства и по томе све раније фазе физичког и психичког живота детета. По томе и доцнији, виши, историјски човек пролази фазе ранијег, нижег, природног човека, који психички остаје на ступњу детета вишег човека или на ступњу вишег човека у детињству, пошто сви људи, и ранији и доцнији, и нижи и виши, пролазе у прво време једне исте зоолошке и психичке фазе.

Пошто виши, историјски човек у процесу развитка свог пролази фазе првобитног, природног, нижег човека, то виши историјски човек пролази и све сукцесивне фазе, које је човечанство у дугом процесу развитка свог прошло, пролази пут целог човечанства, те је пут који има да прође једно људско семе до зрелог и цивилизованог човека онолико исто дуг колико и пут од првих дивљачких времена до данашње историјске висине човечанства, до данашње цивилизације, те један цивилизован човек за време свог живота пролази цео пут којим је човечанство за хиљадама година прешло до њега, као што и његов телесни организам, од зачетка у утроби до потпуне зрелости, пролази све раније фазе органског живота, биља и животиња. Пошто тако један зрео човек у процесу свог развитка пролази све сукцесивне психичке фазе кроз које је човечанство прошло до њега, то сваки зрео човек понавља у малом и за кратко време целу историју човечанства у развоју свог духа и својих појмова.

Пошто човек као најдоцнији створ пролази фазе свега ранијег, то и историјско друштво човеково, последња и највиша област целокупног земљиног живота, понавља у себи живот свега на земљи; маса сваког историјског друштва представља тешку неорганску масу, из које виши слојеви друштва црпу своју снагу и свој живот; онога што представља човека међу људима у друштву, оно најдоцније и највише, дух и племенитост, најмање је, као и човека у опште према природи. Отуд ће једно једино човечанство, коме тежи цео процес историје човекове, као последња и највиша област целокупног земљиног живота и стварања, бити и највиша засебна целина, која ће у малом представљати целину природе, обухватајући све области њених појава и понављајући све фазе процеса њеног живота и развитка.

Као што је човек најдоцнији створ природе, тако је ум његов најдоцнија и највиша снага човекова и као најдоцнија снага ум

пролази фазе свега ранијег. Све оно што долази до разума, до свести мора прво проћи кроз осећање; човек осећа много пре оно што много доцније разуме; отуд се свака велика идеја прво слутити; слутња је прелазно стање од осећања ка чистом појму, ка свесном сазнању, те има елементе и једног и другог; човечанство је слутило све идеје пре него су оне, пречишћене, дошле до свести и разума, пре него су сазреле. Тако историја ума човекова јесте историја целог света, те се историја целог света може видети и разумети само из историје ума човекова. Пошто цела природа само један пут живи, то она само један пут проживљује историју своју, само један пут пролази све сукцесивне фазе развјатка свог и по томе само је један пут и створила човека. А пошто је човек њен најдоцнији створ, пошто је човек настао на свет тек пошто је природа проживела све раније фазе свог живота, то их човек није могао видети ни искузити, пошто га тада није ни било; и пошто све доцније пролази фазе свега ранијег, то ум човеков проживљује све раније фазе живота природе; сукцесивне фазе ума човекова јесу сукцесивне фазе целокупног живота природе; процес ума човекова јесте идеални процес света. Пошто је човек са својом историјом и у својој историји само једна и то најдоцнија грана општег живота, одвојена, последња и највиша област природе, то и човек у својој историји пролази све фазе које је природа прошла до њега и с њим; човек у свом историјском животу понавља живот целине природе. Пошто мисли човекове о стварима постају истим редом којим су и саме ствари постајале, то идеалне, апстрактне фазе, фазе ума људског јесу оне исте које су и фазе стварности; по томе историја ума људског јесте идеална историја целог света.

Пошто тако духови људски за време свог индивидуалног живота понављају у себи, проживљујући их, све фазе живота природо и пошто цело човечанство проживљује те исте фазе, то поједини умови проживљују фазе целог човечанства. А пошто човечанство има још дуг остатак пута свог да прође, то поједини умови проживљују својим мислима у напред живот човечанства, проживљују у себи и све будуће фазе његова живота у историји. А пошто ум људски у својој историји проживљује фазе живота целог света, то поједини велики умови проживљују у себи живот и историју целог козмоса у напред, не само оне фазе које је козмос прошао него и оне које ће тек проћи; ум човеков показује пут којим имају све ствари да прођу, којим ће све раније морати доцније проћи. Тако је ум последњи појав свега и по томе највиша, идеална целина свега, обухватајући у себи живот свега, пошто је све доцније сложено из-

свега ранијег, те ум човеков све више обухвата све и раније и доцније и прошло и будуће.

Пошто све доцније прелази све даљи пут, проживљује све раније фазе живота и пошто све, и раније и доцније, полази од једне исте заједничке тачке, то све доцније мора се све брже кретати и живети, пошто све дужи пут има да пређе за једно исто време. Један историјски човек има да за кратко време свог индивидуалног живота пређе све фазе органског живота и све фазе живота човечанства у историји, има да за време свог индивидуалног живота пређе пут дуг много хиљада година. По томе све доцније мора много брже живети, те мора много брже нестајати, умирати него све раније. По томе од свих ствари ум се најбрже креће, те и најбрже живи од свих ранијих ствари, као најдоцнија, пошто има да пређе цео пут створенога, од почетка до свршетка.

ГЛАВА 22.

Пошто су доцније фазе кроз које пролазе ствари и људи све даље и више, то све доцније пролази све даљи и дужи пут и по томе све раније пролази све краћи пут. Пошто све доцније пролази пут и фазе свега ранијег, то све доцније има да пређе све дужи пут и по томе, пошто све раније пре достиже границе свог развитка и напретка, то све раније пролази све краћи пут, пролази кроз све мање фаза.

I. 1. — Најдоцнији створ природе, човек, има да пређе најдужи пут од свих осталих ранијих ствари. Биљка остаје при вегетативном животу, животиња иде даље, она се још креће и осећа, човек иде најдаље, он још и мисли; биље остаје при чисто унутрашњем животу; животиња ступа и у радне односе са спољним светом, човек не само да се, идући даље, одваја од природе, него се он у посматрању и мишљењу одваја и од себе идући до апстракције.

Животиња остаје при везаности за чулно и поједино, човек се апстракцијом уздиже до мишљења; у животињи постоје у клици све основне особине и снаге душе које се у човеку само даље развијају; животињски језик остаје код интерјекција и телесних покрета, језик код човека иде даље све већим развитком и множењем речи; у полној селекцији животиња остаје при чисто телесном, код човека полну селекцију одређују још и даљи, виши моменти, морални, интелектуални и социјални; етичко животиња остаје при најужем животу фамилије, етичко човека иде до дужности, патриотизма и хуманости; животиња остаје код инстинкта, човек се пење до идеје, животиња остаје код ритма, човек иде до хармоније.

2. — Тако и првобитни, нижи човек прелази у животу много краћи пут, него доцнији виши историјски човек; што је нижи човек пут му је у животу све краћи, што је виши човек пут му је све даљи и дужи. Док нижи човек, задовољавајући првобитне, телесне потребе, не иде даље, дотле виши човек са све већом зрелошћу и

све даљим процесом историје, иде све даље, осећајући све више, доцније потребе; док нижи човек не иде даље од природе, докле се виши човек пење до историје и историјског живота; нижи човек остаје својим осећањима и симпатијама код фамилије, све виши човек пење се до племена, народа, државе, човечанства; нижи човек остаје код практичног живота и практичних потреба, све виши човек пење се све више до апстракције и теорије; нижи човек остаје код обожавања појединих ствари, појава и снага и појединих божанстава, виши човек пење се све више до појимања једног јединог Бога свих ствари и појава.

Тако од свих ствари најдужи и најдаљи пут има да пређе виши историјски човек, пошто све остале раније ствари и ранији, нижи људи застају на појединим тачкама, не могући даље, те описују све краће лукове живота, док се лукови живота великих духова и мислилаца размичу све даље до дубина козмоса и вечности. Од голог живота животињског до дубине и ширине духа, до највишег разума и свести много је даље него од неорганског до живота, јер је разум највиша висина, до које се земља с човеком и кроз човека понети може. Отуд је у сваком историјском друштву од нижег човека масе, који представља првобитног, природног човека, до вишег историјског човека онолико исто далеко, колико је далеко од првобитног природног дивљаштва људског до висине данашње цивилизације и то само по духу, пошто су по телу много ближи један другом, застајући на истој тачки развитка тела и по томе прелазећи телом много краћи пут него духом. По томе пут који има да пређе човек од зачетка у утроби до данашње историјске висине духа и цивилизације онолико је исто дуг, колико је дуг пут од јављања првог живота на земљи до човекове цивилизације.

Пошто кроз све раније фазе процеса пролазе све више ствари и људи и пошто све раније има да пређе све краћи пут, то је све краћи пут све утрвенији, лакши и шири, пошто све више ствари и људи пролазе њим; по томе пошто све доцније има да пређе све дужи пут и пошто све мање ствари и људи могу да прођу њим, то је све даљи пут све мање прокрчен, све се теже иде њим. Ум човеков, мисао његова, има да пређе најдужи пут од свих ствари и на том путу човек је највише посртао, падао и блудио; ум је човеков више лутао него све остале људске снаге; највише заблуде има у мислима, док је много краћи и лакши пут којим имају да иду инстинктат, осећање и физички живот и на том путу огромна већина људи и застаје, немајући снаге ни воље да иде даље. Пошто је човеку тешко да напорно савлађује природну тромост свог ума

као и тела, пошто му је још теже да напреже ум него и тело, то се већина и оних који морају да напрежу свој ум заустављају на ономе што је најпотребније и не иду даље; већина и оних који раде умом раде њим, да би од тога живели у друштву а не ради разумевања самих ствари, без обзира на корист. Отуда је већина и умних радова занатска, практична, спољашња; већина и оних који раде умом јесу практичари и занатлије, пошто се већина и од оно мало психичке снаге које има у човеку троши на одржање, на храну, те је увек врло мало оних који иду даље, да апстракцијом и теоријом продиру и прозиру у дубину ствари, ради самог разумевања. Отуда су прави и велики мислиоци, идући много даље од осталих људи, далеко од живота и садашњости, увек били усамљени.

Тако је ритам живота животиње, детета и нижег човека масе много краћи него вишег историјског човека; животиња још при рођењу има већ све главне одлике своје специје и за мало времена она свршава лук свога развитка; нижи човек брзо застаје на извесној тачки процеса живота, док је лук живота вишег човека бесконачно велики, према томе раван дужини пута од првог човека на земљи до зрелог историјског човека. Али то је лук само ума људског, он је најдужи. Много су краћи они лукови, који описују првобитније, ниже стране људског живота, скопчане с његовом телесном организацијом, ближе физичком животу, а то су лукови живота осећаја и чисто физичког, телесног живота.

II. — Пошто све ранијега све више има и све је веће, и пошто све раније фазе пролази све већи број ствари, то је пут све ранијега не само све краћи него и све шири, и по томе пут све доцнијега не само све дужи него и све ужи.

Историја човечанства као и историја света јесте један дуг пут, широк у почетку, све ужи што се даље иде. Прве фазе животињског и примитивног живота прошло је цело човечанство, цео људски род; та фаза је најшира тачка целог пута човекова кроз историју. Све даљим и све ужим путем, кроз даље, више фазе историје, пролазе само поједине расе, поједина племена и народи и поједине класе; најдаље фазе, најужи пут, највишу тачку живота и историје пролазе само поједини узвишени духови. И сама историја постаје све ужа, ограниченија на све ужу сферу, јер елементи света, живота људског и историје, дошавши до своје крајње тачке, губе своју прогресивност оним редом, којим су постајали, те престају бити предмет историје. Историја се све више ограничава на дух људски, на ум и све више само ум постаје предмет историје. Тако је и с људима. Што се даље иде путем прогреса, све више људи застају на

појединим тачкама тог пута, на појединим ранијим, нижим ступњима, не могући даље, тако да само поједини, узвишени духови иду даље по све ужем и све мање прокрченом путу. Сви људи пролазе кроз историју физичког живота, али је све мање њих који пролазе кроз све даље фазе развитка духа, до све чистијег човека. Огромна већина људи само прима резултате и тековине културе и користи се њима не разумевајући их, иду кроз живот као лист по води и мрак њихова животињског живота разгоне у неколико само притисак историје и религија.

ГЛАВА 23.

Пошто доцније зависи од свега ранијег, везано је за све раније, за све раније и далеке ствари, — то, што је нешто доцније, све су му дуже везе и даље, и по томе везе све ранијега све су краће.

Много су краће везе које везују биљку са земљом него оне које везују животињу са земљом, док су везе духа човекова за земљу далеке и посредне. Тако и првобитни ум човеков везује се кратким непосредним везама за блиска, околна божанства, док све зредији ум везује се све дужим, даљим и посреднијим везама за Бога. Тако су земљорад и трговина, првобитнији моменти цивилизације, везани краћим везама за спољашњу природу него доцнији моменти, наука, философија. Тако је и чуло коже много краћа и непосреднија веза човекова за спољашњи свет, за земљу и њена стања, појаве и снаге, док су остала доцнија чула све даље и дуже везе човека за спољашњи свет.

Пошто раније има све краће везе, то и кретање ранијега има све краћи ритам.

Цео живот животиње, детета, као и живот првобитног и нижег човека, креће се у много краћем ритму него живот зрелог човека и вишег историјског човека, који описују све већи лук веза покушаја и колебања у животу свом. Тако и осећање има много краћи ритам него мишљење које се креће у дугим размацама, колебањима. Тако и раније, првобитније потребе, потребе тела, описују много краћи лук, крећу се у много краћем ритму, те је и запетост између осећања телесне потребе и задовољења њена много већа него код потреба духа. Тако се и раније функције, телесне, — пулс, дисање, циркулација, варење, — крећу у много краћем ритму него доцније, више, социјалне и историјске функције човекове.

Пошто раније има све краћи ритам, то је и кретање ранијега све брже, и по томе доцније све се спорије креће.

Несвесни покрети бивају много брже него свесни; што је већа свест и по томе опрезност, то је све спорија радња; што је несвеснија радња, то краће време протиче између надражија и њиме одрешеног покрета. Једно уметничко дело много пре сазри него једна велика идеја; фантазија ради много брже него чист ум.

Пошто све раније има све краће везе, то су везе ранијега све јаче и дебље и по томе везе доцнијега све су дуже, тање и слабије, и по томе се лакше кидају.

Везе телесног живота човека за земљу много су јаче него везе духовног живота његова; религија је много чвршћа веза која везује човека за природу и за друге људе него наука и философија; по томе су и везе једног народа за његову религију, појезију, обичаје, много јаче него везе његове за његову литературу, науку и философију; отуд се ове последње везе лакше и кидају него прве и кад се прекину народ опет остаје са својом религијом, појезијом и обичајима. Тако је и свако друштво људско јаче везано за своје обичаје, док се његове везе са законима лако и често кидају и понављају. Тако су и процеси душе и духа много јаче везани за несвесне радње и функције, док су везе свести с њима много тање и слабије и по томе се и лако и често кидају.

Бог је везан за свет само актом стварања. Што су доцније, везе су све дуже, тање, многобројније, јер је доцније везано за све раније. Везе човека за све људе у свима временима и са свима стварима у природи најмногобројније су, најтање, најфиније и најдуже. А од свега човека најдуже су везе човекових мисли са стварима и временима.

Тако су и везе цивилизованог, историјског човека много дуже и тање него везе првобитног човека; отуд је и кретање историјског човека много веће и слободније, пошто му дуге и танке везе допуштају све већу слободу у кретању него код првобитног човека, чије су везе краће и чвршће.

И конци из којих је исплетена историја, историјски живот човечанства, много су тањи и финији него конци живота природе; отуд честа замрсивања и кидања њихова у историји; отуд је много теже расплести конце историје човекове и видети везу њихову са концима живота природе него расплести конце живота природе; отуд још толика ненаучност и мрачност историје човечанства према

природним наукама. Природним наукама предмет је стална непроменљива, одређена и ограничена природа, у којој има много више суштине, много мање форама него у људској историји, чији је живот исплетен од много јачих, краћих и виднијих конаца него живот људски у времену, који се не кидају и не замрсују лако, те им је лакше и везе наћи. Отуд се и природа много боље разуме него историја, јер су у њој везе јаче, чвршће, краће.

Пошто је све раније везано све краћим везама и по томе делује и траје непрекидније, то у све ранијем има све више континуитета, све мање прекида; по томе у свему доцнијем има све више прекида, све мање континуитета.

ГЛАВА 24.

Пошто су везе све ранијега све краће, то је све раније све непосредније, све ближе везано, по томе је нераздвојније, те ближе једно другом; што је доцније по постанку свом, пошто су му везе све дуже и даље, све је мање и посредније везано за раније, све је даље једно од другог.

1. — Земља је својим првобитним општим животом целине непосредно везана за сунце; њено место и величина, брзина њеног обртања и трајање њеног живота као засебне целине, зависе непосредно од сунца и све неорганске и механичке снаге и појави тешће су везане за живот сунца и земље него потоње органске снаге.

2. — И биљка, ранији организам од животиње, стоји са земљом у много тешњој вези и више је везана за њу него животиња и везана својим животом непосредно за земљу она и постаје и развија се само онде где има ових потребних услова за њен живот; отуд биљка никад не тражи храну себи, јер пошто то не може, то јој и не треба да тражи, те добива све од природе готово што јој треба за живот. Пошто биљка својим животом зависи непосредно од земљине коре, то су и све карактерне особине биља везане за састав земљине коре, за температуру места на коме постају; по томе су поједине врсте биља везане чврсто за извесна места у простору земље, док је животиња одрешена од непосредне везе за једно извесно место у простору, ма да је својим животом још везана за живот биља и климу, те животиња не стоји у тако непосредној везаности за земљу као биље. По томе тело и живот животиње а још више човека није тако непосредни производ земље као биљка, не стоје с њом у тако тесној вези, нису тако близу земљи, те не добивају од ње тако правце све што им је потребно за одржање. А пошто је човек, као најдоцнији створ, мање од животиња и биља везан за земљу, за одређени простор на њој, за одређену зону, то он има највише моћи да се одржи у свима климама, највише је способан да се шири по

целој земљи, али, не добивајући непосредно од земље све што му треба за одржање, он мора свуд да тражи храну себи.

Тако се биљка, као најближа земљи, храни непосредно земљиним материјама; угљеник улази непосредно у ткање биљке и омогућава умножавање и развитак њеног система ћелија; примљени елементи земље служе непосредно одржању и развоју биљке, а тако је и код најранијих, најнижих животиња, док више, доцније животиње, а нарочито човек, никакo се не могу хранити и одржавати непосредним елементима земље, онако како се налазе у ваздуху, води и земљишту; храну своју добивају више животиње и човек само посредно, елементима који су прошли кроз биље и животиње и који су већ овима служили за храну, док не би могли никакo живети узимајући непосредно за храну хемијске елементе потребне за живот, слободне, како се налазе у земљи и на њој, и тако узети они више делују разоравајући него одржавајући телесни организам њихов. И на нижим ступњима живота животиња је много ближе биљци и биљка је ближе животињи у сличности мекоте ткања, облика, кретања, као што је и на нижим ступњима живота човек све ближе животињи и по телу и по души.

Пошто је животиња као ранија више везана за земљу и ближа њој него човек, то су и станишта појединих животиња више ограничена на земљи, т. ј. више су везана за поједине крајеве, земље, за поједине одређене зоне и земљишта него човека и одржавајући се и, развијајући се само на оним местима где има највише услова потребних за њихово одржање, животиња лакше живи и лакше се одржава него човек, који, одвојен од земље, шири се по свима крајевима њеним, док је само мало места на земљи где природа даје човеку све што му је потребно за одржање живота. Тако све карактерне одлике тела и душе животиња међу собом, њихови обичаји, начин рада, кретање, начин живота, начин и могућност добивања хране, каквоћа и количина хране, — зависе сасвим од спољних природних услова у којима живе, од средине њихова живота — ваздуха, воде, земље, климе, биља, те су са свима особинама тела и душе потпуно везани за спољне природне услове, те су много ближи природи и бивају у њој него човек, као што наизменица годишњих времена доноси промену кретања код извесних класа животиња. Све карактерне особине тела и душе свих појединих животиња јесу непосредни резултат првобитног деловања спољних природних снага, непосредно условљени од спољне, природне средине живота.

И код самог човека што је раније доба живота његова тим је више и непосредније живот везан за спољашње услове, тим му је теже опирати се неповољним околностима, тим му је теже одржати се, тим се лакше ремети и умире; отуд је од свих доба живота човека највећи проценат умирања у детињству, док је у најраније доба живот детета потпуно везан за материн живот и нераздвојан од њега; оно потпуно пасивно суделује у свему ономе што покреће мајку, у чијој утроби и од ње добива непосредно све што му је потребно за храну и одржање, док, зрело, оно се одваја од материног организма и са све већом потоњом зрелошћу човек се све више одваја и удаљује од спољних, околних услова живота и што даље иде све мање суделује у свему што око њега бива.

3. — Исти однос ранијега и доцнијега јесте и у области психичкој. Код животиње је душа у тешњој вези с телесним животом, мање одвојена од тела него код човека, те му је ближа, те код ње душа није засебна целина, самостална моћ; код животиње душа није одвојена, засебна, слободна од тела, његових функција и потреба, него су код ње тело и душа једна нераздвојна целина, душа само служи телу, само је оруђе тела, као што је првобитно и код човека. По томе животињски разум и дух нису самосталне снаге, одвојене од тела и спољних услова као код човека, него су потпуно везани за телесни организам и за чула; животиња суди и схвата само по ономе што чулима опази, садржина разума јесу само чулни утисци. Мишљење и суђење животиња потпуно је и увек везано за чулно опажене ствари и догађаје; психичко је код њих увек везано за телесно, физичко, док се дух човеков одваја од чулног и спољашњег и све више све се више ослобођава и уздиже изнад чулног стварног, садашњег и тиме све више ствара једну засебну, самосталну област духа и мисли, одвојену, засебну целину од тела и спољашњег света. Пошто је животињско мишљење и суђење увек везано за ствари, то је душа животиње увек везана за садашњост, те стоји увек под владом моментаних подетицаја, не уздижући се никад изнад садашњости до прошлости и будућности, као што се уздиже човеков дух, одвојен и слободан од телесног, чулног, стварног, садашњег. И пошто је душа животиње потпуно неодвојена од телесног живота, од несвесне радње тела и околине у којој живи, то је душа животиње много ближе природи и бивањима у њој него душа човекова и, суделујући сасвим пасивно у ономе што бива у природи око ње, она много више осећа и слуги бивања и промене у природи, кроз њу непосредније струји општи живот и бивање у природи него кроз човека, чија је душа одвојена од природе и далеко

од ње; отуд се животиња креће и развија према средини у којој живи, трпећи заједно с њом све промене као и дете у утроби материној. Пошто је животињска душа потпуно везана за тело и дух животиње, за ствари опажене чулима, то се код животиње никад не може одвојити воља, засебна и слободна, од телесног и спољашњег, чулног, те се животиња никад не пеће до индивидуе; све што животиња ради, ради по општој вољи рода, по инстинкту, те по томе ради само оно што мора да ради, под притиском природе и тежње рода за одржањем; и пошто морала може бити само у слободи, пошто само радња индивидуалне, слободне личности може бити морална и неморална, то се о моралу код животиња не може ни говорити, пошто све што она ради, ради то и зато што мора да ради, те по томе није одговорна за своје радње.

4. — Тако и на све ранијим ступњима живота појединог човека психички елементи ближи су један другом, мање су одвојени један од другог, те су непосредније међу собом везани. Тако су у прво доба живота осећање, воља и свест непосредно везани једно за друго; чулни осећаји стапају се непосредно с осећањима задовољства и бола, а ова су непосредно везана за кретање; сваки надражај прелази одмах непосредно у кретање. Што је нижа, првобитнија душа, тим утисак непосредније подстиче кретање; отуд код животиња, примитивног човека и детета моментани утисци одређују и подстичу радњу и кретање; тек доцније развија се воља и свест и са њима све већи размак времена између побуде и радње, између подстицаја и кретања; отуд живот животиње, првобитног човека и детета има много краће одмерен ритам него живот све вишег, све више цивилизованог и историјског човека. По томе су мисли и појмови детета много ближе чулности, јер потичу непосредно из чулних утисака и опажања, док са све већом зрелошћу мисао се све више удаљава и одваја од чулности, губи се свака непосредна веза појма с чулним опажањима, из којих је потекао. Пошто код детета душа још није одвојена од тела, још није засебна, самостална целина, одвојена од телесног живота, то да би се деловало на душу детета, да би се васпитањем упутило у извесном правцу, мора се деловати прво на тело, да би се душа у њему пробудила, одвојила и упутила; отуд и духовно образовање детета треба да је у вези са телесним образовањем његовим, да није одвојено од њега, пошто су живот тела и душе код детета још неодвојени један од другог, одвајајући се тек доцније са све већом зрелошћу. А пошто је дух детета још везан за стварно, за стварне конкретне предмете и пошто се мисли и појмови његови испредају само на стварима, раз-

вијају се непосредно из чулних опажања, то и образовање детета треба да почне не апстрактним појмовима него на самим стварима, конкретним предметима, живим примерима и личностима. Пошто је ум најдаље од живота, то и интелектуално образовање не треба уносити голо и суво, непосредно у душу детета и по томе нижег човека; она се мора уносити кроз фантазију и преко ње, морају му се давати форме и облици који су доступни уму детета и схватљивији за њега — чулне слике, аналогije, компарације и т. д. По томе и морално образовање детета треба да се оснива и почиње на живим, стварним примерима, личностима и радњама, добрим и рђавим, да би схватило појмове добра и зла у опште. И пошто код детета рад још није одвојен од игре и забаве, од природних кретања тела, као код човека, то код детета не треба одвајати рад и учење од игре и забаве, него да је све то тесно везано и спојено једно с другим.

5. — Исти је однос и првобитног, природног, нижег човека према доцнијем историјском, вишем човеку. Нижи човек, маса историјског друштва, везан је својим појмовима и мислима за средину у којој живи, за физичке и историјске услове свога времена и околине, за земљиште своје, док се дух све вишег човека све више одваја од средине у којој живи, све је више независан и слободан од услова живота и времена, и независан од земље и средине друштва свог он се може рађати и развијати свуд. Што је нижи човек не само да му је душа све више везана за тело и телесни живот, зависи од њега и служи њему, него му је и дух све више везан за чулност, за чулна опажања и спољашње утиске; што је виши дух све је слободнији, све мање везан за чулност, за спољашње, непосредне утиске. Пошто је дух човеков све мање везан за чулност, за спољну природу и своју телесну организацију што је човек даље од првобитног, природног, неисторијског живота, то и оно *nihil in intellectu quod non ante fuerit in sensu* важи само за дете и за првобитног човека, којима су чулност, чулни утисци и опажања једина садржина духа, који ни од куд немају да добију представа него с поља из природе. Што је човек виши, т. ј. што је даљи од тог првобитног живота, што улази дубље у историју, т. ј. што је више везан даљим историјским везама, тим је у духу његову све мање само онога што му чула доносе, све више онога што му историја доноси; знање историјског човека, његови појмови и идеје све су даље од утисака спољашње природне, од чулности и чулних опажања и искустава, све су више унутрашњи, историјски, све мање чулни. Тако велике идеје у науци и животу — братство, гравитација, еволуција, нису резултати чула него историје. По томе су чулни појмови

много ближи нижем човеку, маси историјског друштва и по томе су им схватљивији и разумљивији него апстрактне идеје и теорије, пошто је чулно знање непосредније и ближе.

И првобитни човек у опште много је ближи природи, бивању, појавима и догађајима у њој него доцнији, цивилизовани човек, који се више одвојио и удалио од ње; много су му ближе ствари и појави неорганског света, као и биље и животиње, него историјском човеку. И пошто је природни човек, нижи човек историјског друштва људског много ближе природи, то он трпи много мање зала, болова и ремећења која настају код вишег човека његовим све већим удаљавањем од природе и природног живота и тиме прекидањем континуитета и везе са природним животом, те је природни нижи човек увек задовољнији и срећнији у животу од вишег човека.

Тако је првобитном уму човекову све много ближе једно другом, више везано једно за друго, него уму зрелог, историјског човека — небо и земља, богови и људи, природно и људско, телесно и духовно.

6. — И телесни живот човеков, као првобитнији од потоњег психичког живота, више је везан за спољашњу природу, за спољашње услове и средину, више зависи од спољашње природе него душа; тело је непосредније везано својим функцијама и потребама за ваздух, воду, земљиште, биље и животиње, него душа и дух. Вишим потребама својим душа и дух су одвојени и удаљени од природе, везани су за историју и за друштво. Као што човек не може непосредно чисте хемијске елементе, како се налазе у природи, узимати себи за храну, него морају проћи кроз тело биља и животиња да би му могли служити за храну, тако и све виши дух не може задовољавати своје потребе, добивати своју храну непосредно из природе, како му је чула доносе и представљају; телесни болови и задовољства, чулни утисци, опажања и искуства морају се пречистити кроз историју, кроз времена, да би могла послужити као храна духу, да би могле потећи мисли, идеје и теорије.

По томе и својим телом, телесним функцијама, органима и потребама човек је много ближи биљу и животињама него душом и духом својим; једне су исте телесне потребе и животиње и човека, док је духом и његовим потребама човек много даљи од животиња; по томе је телом својим и историјски човек много ближи првобитном, природном човеку, док се духовно далеко одвојио од њега; по томе и у сваком историјском друштву људи су много ближе један другом по телу и по телесним потребама и много су више везани један за другог телесним, физичким потребама, док су духом различни, далеко један од другог и духовне потребе много мање и

слабије везују људе једног за другог, у друштво, те телесне потребе, потребе физичког живота и одржања много више, јаче и непосредније везују људе у друштво него више духовне потребе, које човек може најбоље и подмиривати не у друштву живих људи него у друштву историјских духова. Тако је живот први и најближи смер човеков, док је теорија најдаље од живота, те и предмети потребнији за живот — ваздух, вода, храна — доступнији су и ближи него предмети потребни души и духу.

7. — а) И душа као првобитнија област живота од духа, као непосреднији производ тела, телесне организације и деловања непосредне, спољашње природе, много је ближа животу спољне природе и телу него дух, те је непосредније условљена од природе и тела и тим непосредније везана за њих. И та првобитна веза између тела и душе, између телесних и душевних процеса види се и из тога што основни првобитни узбуђаји душе — страх, бол, гнев, мржња имају свако своја засебна телесна испољавања, засебне изразе телесним покретима, који су једни исти у свима временима и код свих људи. Спољашња физичка природа и кретања у њој, као и спољашња бивања и кретања у друштву, у садашњости и стварности много више делују по томе на душу, више је могу будити, подстицати и деловати на њу, на живот и кретање осећања него на дух; расположење душе више зависи од тих спољашњих услова него расположење духа, снага, способност и висина мишљења и појимања; по томе душа пре може наћи хране себи и задовољити потребе своје у тим спољашњим условима и приликама, у природи и у друштву других живих људи, више може уживати у њој него дух. Отуда су и уметници ближи стварној природи, те их она више узбуђује, те и више уживају у њој и њеним формама и лепотама него апстрактни дух. Дух све виши и све дубљи све мање може налазити хране и задовољавати своје потребе непосредно из природе и свога живот друштва, из стварности и своје садашњости, све је више упућен на самог себе и на историју, на тековине других духова у њој; отуда што је виши дух све је усамљенији, све мање има друштва и задовољавања у природи и другим живим људима; све је више свет за себе, слободан и одвојен од спољашњег света и садашњости своје. Тако је душа много ближе телу него дух, и сензације и осећања више зависе од телесне организације и спољашње природе, те су више везана за њих него снаге и појави духа. Виши психички живот, апстраховање и генералисање, идеје и теорије не зависе од тела и од природе него од историје; историјске идеје нису везане за спољашње, непосредне утиске, не постају под непосредним под-

стицајем њиховим него су везане за историју и само су продукат ње; историја је све више идејама оно што је тело осећањима и нижем психичком животу; историја постаје све више засебно тело у коме се израђују и постају идеје и теорије. Отуда и моралност човекова зависећи од душе више је везана за телесну организацију и условљена њом него интелектуалност његова.

б) И у области чула, нижа, првобитнија чула, много су ближа телу, непосредније служе одржању тела и телесног живота и више су везана за тело него доцнија виша чула; и осећаји које нижа чула посредују све су више везани за непосредни додир с предметом него осећаји које посредују виша чула; по томе утисци нижих чула дубље улазе у телесну организацију, те производе јаче дејство од доцнијих, плићих чула; по томе непријатни утисци пипања, мириса и укуса производе много јаче дејство на тело, више га и јаче стављају у кретање него непријатни утисци слуха и вида. Па и сама виша чула код животиња и на све ранијем ступњу код човека, код првобитног човека и детета, више су везана за телесни живот и непосредније служе његовим потребама, док се код све зрелијег, све вишег, историјског човека она све више одвајају од тела и ослобођавају од службе њему, служећи све више души и духу. И чуло коже, првобитно чуло, не само да је најближе телу и животу и да је најнепосредније везано за живот тела, него је чулом коже човек много ближи спољној природи и тиме је непосредније везан за спољни свет и за његова стања и деловања на човека него свим доцнијим чулима; само чулом коже стоји човек у непосредном односу са земљом и њеним снагама, само њиме долази у непосредни додир са спољним светом. И што су нижа чула, све им више треба непосредне близине и додира да би посредовали осећаје; вид и слух уздижу се изнад стварног и материјалног.

в) Тако су и осећања, као непосредна испољавања душе и њеног живота, много ближе телесном животу и по томе више везана за њега и условљена од њега и спољне природе него појави духа, представе, појмови и мисли; осећања су непосредније везана за телесна стања и расположења, док је код представа и појмова та веза све посједнија и апстрактнија, тако да се о једном предмету може мислити, ма да се он ни једним чулом не да осетити, док су осећања, болови и задовољства, љубав и мржња, увек везана за нешто стварно, за ствари и предмете, за појаве и стања и само их непосредне ствари и стања могу подстицати и изазивати, као што и чулне утиске непосредно изазивају ствари и појави и као што су и чулна опажања везана непосредно за конкретне ствари

и појаве. Тако је и фантазија, непосреднији резултат осећања и много ближе души него појмови и мисли и него доцнија виша осећања, која се развијају само са даљим процесом духа и цивилизације и која не зависе од телесних стања и расположења.

И што су првобитнија те нижа осећања, тим су све ближа телесном животу, тим су све непосредније везана за телесна стања и расположења и за стања у спољној природи него виша, доцнија осећања. Осећање топлоте и хладноће непосредно је везано за стање у спољној природи, као што је и потребом дисања човек много ближи спољној природи, те је осећање недовољног и поквареног ваздуха и тиме угушења много више везано за тело и одржање телесног живота него доцнија и виша осећања; тако су и осећања глади, жеђи и умора, као првобитнија, природнија, више везана за тело, његова стања и потребе него доцнија виша осећања — туге, љубави, поштовања. Тако и првобитнија нижа осећања и афекти и нижи чулни утисци — гнушање, мржња, полна љубав, гнев, страх, као ближи телу, много више и јаче делују на тело и изазивају телесна кретања, него доцнија виша осећања туге, поштовања, сажаљења; отуд се та нижа осећања много више, јасније и лепше изражавају телесним покретима и немим радњама и губе од јасноће и лепоте кад се изражавају речима, док се виша доцнија осећања, одвојена и удаљена од тела и телесног живота и његових потреба, јасније и лепше изражавају речима него телесним покретима: по томе сва та нижа осећања и афекти, глад и умор, страх и гнев имају своје засебне форме телесних израза, те, везани за телесни живот, остају једнаки у свима временима живота људског. Тако је физичка љубав много ближа души него морална љубав према другим људима, као што је и љубав према завичају ближа души него патриотизам, хуманост и т. д.

И што су првобитнија осећања тим више зближују људе међу собом, пошто су више једнака и више заједничка свима људима; тако заједнички болови и жалости много ближе доводе људе једно другом него заједничке радости које доцније настају.

По томе је и инстинкат, првобитна садржина и правац душе, много више везан за телесни живот и одржање и много му непосредније служи него слободна, индивидуална лична воља, која се доцније развија. Што је првобитнији нижи живот, тим је и душа и дух све више само у инстинкту, т. ј. све више су везани за општи живот, за општу вољу; са све већим доцнијим развитком свести и слободе, душа се све више и даље одваја и ослобођава од веза инстинкта, воље рода. По томе што су првобитније, ниже потребе

човекове, т. ј. што су више телесне, природне, тим су и све више инстинктивне све мање свесне и вољне, тим су све више везане за општи живот, за живот рода, тако дисање, варење, циркулација, полни нагон, нагон храњења; све инстинктивне радње и потребе потпуно су везане за тело, његов живот и организацију. Тако су физички и нижи психички живот много више и непосредније везани за спољну природу и спољну средину живота и један за други него живот и кретање духа.

8. — а) И у области духа људског исти је однос. Прва способност за рад, први услов моћи рада везани су за усправни ход човеков и тиме су ослобођене руке његове. И прва способност говора, језика везана је за усавршени душник услед тога. Тако су први основи и темељи духа на којима се он даље диже и развија потпуно везани за телесну организацију. Тако су и први појмови човекови, први погледи његови на свет, његове прве мисли и идеје везани потпуно за непосредна чулна опажања, за утиске из спољне природе; први појмови човекови о свету и себи постали су под непосредним деловањем спољне природе на човеков дух. Тако је први духовни живот човеков везан за материјални телесни живот и са све већим прогресом духа, идеје и појмови све су мање везани за телесну организацију појединаца и за спољни уплив природе, све су више слободни од тих материјалних веза, а све су више везани апстрактним везама историје и прошлости; спољна природа све мање упливеше на дух људски, све мање она непосредно подстиче његове појмове и идеје. Кад би и у свима потоњим временима, као и у првобитно време, појмови и идеје били везани само за телесну организацију оних који их стварају и износе, и за уплив спољне природе на поједине духове, и кад би по томе постанак нових идеја и теорија зависно од погледне телесне организације појединаца и од срећних момената у бивању спољне природе, историја ума човекова, т. ј. историја човечанства била би хаос без икаква реда и без икакве законитости. Али идеје данас не стварају више појединци и спољна природа, њих стварају време и потреба, оне настају по законитом и непромењивом историјском реду. Човек доноси собом само способност на свет, а историјско време у коме живи одређује примену његових способности; једном времену треба једних талената и радника, другоме других; идеје успевају на дрвету времена историјског и зру кад им дође време; време, потреба и историја јесу будилници идеја и теорија, талената и генија. Тако се дух у све даљем процесу историје све више уздиже изнад материјалности, стварности и садашњости, све се више ослобођава од везаности за

чулност, за чулне утиске и опажања, све више оснива једну засебну самосталну област, област историје, слободно царство мисли и идеја, у коме се дух све слободније креће, неремећен никаквим спољним упливима своје садашњости и спољне природе, високо изнад струје живота, која вуче и односи собом све остало, добивајући своје кретање и свој живот из све веће дубине историје свега. По томе је теорија од свега другог најдаље од живота, стварности и садашњости; чулни погледи и појмови много су ближи, доступнији и разумљивији већини нижих људи него апстрактне идеје и теорије.

б) Тако је и првобитнији несвесни живот духа тешње везан са спољном природом и са телесном организацијом него свесни живот и по томе је несвесни живот духа много ближи спољној природи и бивањима у њој, њен живот непосредније струји кроз њега, те што је несвеснији живот кадар је много пре да осећа бивања и промене у спољној природи и да наслути непосредно настајање промене и новог, док је свесни живот све даљи од живота спољне природе и бивања у њој, све је мање за њих везан. По томе свест је моћ одвајања себе од спољашњег света, од осталих ствари; животиње су још у стању рељефа у великој архитектоници природе, човек је изашао на поље из те зграде, одвојио се од природе, те је тим отворио и основао први услов свести бити на пољу одвојен од ствари; све су остале ствари унутра.

Огуд су многе велике ствари и идеје постајале као тамна слутња у духу давно пре него што су оне дошле до чистог израза у свести људској, пошто је живот несвесног духа непосредније везан за општи процес те ближи њему, те бивање општег процеса непосредније струји кроз њега него кроз свесни живот духа; по томе и нагони, који увек делују и крећу животињу и човека сигурно, тачно и разумно, нису ништа друго него несвесна стања духа везана непосредно за општи процес бивања у спољашњој природи; по томе је и целисходност невољних, несвесних, рефлексних и нагонских покрета непосреднија него свесних, и ови су ближи и узроку и смеру од свесних. Тако је несвесни живот духа много ближи природи и бивању у њој; кроз њега непосредније струји општи живот и тешње је везан са укупним животом целе земље, док до свесног духа, који је одеојен и удаљен од живота земљиног и ослобођен од непосредне везаности за њега, долазе само последњи и најслабији звуци опште хармоније живота.

И прво буђење духа, први ступањ његов, везан је непосредно за живот душе, за осећања; као што само болови непосредно буде дух и све виши болови све виши дух, тако су и прва суђења чо-

векова непосредно везана за љубав и мржњу, за симпатију, гнев и страх; што је ранији ступањ духа тим је он све ближи души, све је више везан за њу, док све даљим процесом све се више одваја од душе, све апстрактнији дух све се више ослобођава од везаности и зависности, љубави и мржње, гнева и страха, све је виши и даљи од живота, стварног, садашњег, чулног.

И на првом ступњу свом ум човека, као ум животиње увек, не одваја субјективно од објективног, стварно од уображеног; све то још је сасвим близу једно другоме у првобитном уму; њему је све стварно.

в) Тако је и религија, првобитна манифестација историјског духа човекова, много више везана за спољну природу, много је ближе бивању, догађањима и појавима у спољној природи, много је ближе животу људском са његовим боловима и милинама, његовим надама и чезњама, његовим бригама и опасностима него потоња наука и философија, које све даљим процесом историје све се више удаљавају од стварности спољне природе, од живота и непосредне садашњости, док религија у свима временима историје остаје много ближе и природи и животу људском.

И што је ранији ступањ религије, што је религија нижа, то су и божанства све ближе човеку, све се непосредније уплећу у живот људски, судба човекова све је више везана за вољу богова; фетиши су много ближе животу човекову, у непосреднијој су вези с њим од доцнијих богова и Бога. Ближи природи од потоњег историјског човека првобитни човек био је много ближи и божанству свом; од божанстава је непосредно тражио савета и утехе, они су му непосредно изјављивали вољу своју, пошто су све првобитнија божанства све више живела на земљи, међу људима. Са све даљим процесом религије и све већим чишћењем религиозних појмова и божанство се све више удаљавало од човека, све се више уздизало изнад људи и живота, тако да није сваки појединац могао непосредно општити с њим него је за то све више требало нарочито посвећених људи, који ће посредовати између божанства и обичних људи.

Пошто је на све ранијем ступњу религије Бог све ближи човеку и у све непосреднијој вези с његовим животом и судбом, то је све ранији Бог све доступнији и ближи човеку за његово појимање и разумевање; све ранији Бог, све ближи животу човекову, све је ближи и уму његову, појмовима његовим; фетиши и политеистички типови били су много ближе схватању човекову и непосредније разумљиви, те су им и сама имена била простија и разумљива; политеистичка божанства били су људи, са свима људским особинама

и снагама, страстима и осећањима; имали су тело и душу као и човек, рађали су се и умирали, љубили и мрзили, били подложни гневу и страстима, судили и мислили као и човек, док са све даљим прогресом религије Бог, све даљи од живота људског, све је даљи и од ума његова, све је апстрактнији и виши и по томе све мање схватљив и разумљив за обичног човека, све је даљи од човека, те све сакривенији од ока и разума човекова. По томе идеални Бог хришћанства није Бог масе, није религија масе нижих људи, којој треба нижи, конкретнији, виднији и осетнији Бог, Бог ближи њеном животу, њеним боловима, бригама и надама; Бог хришћанства јесте Бог само узвишених историјских духова људских.

И што је првобитнији ступањ религије, што су богови нижи, тим су све више везани за стварно и материјално, за спољну природу, за стварне предмете и појаве у њој; фетиши су потпуно везани за стварни, материјални, чулни предмет, фетишко божанство само је стварни, чулни предмет — дрво, камен, вода, ватра —, док су политеистички типови идеалнији и све мање везани за стварне, чулне предмете, све више уздижући се над њима и све више овлађујући њима, док се у будизму и хришћанству Бог све више одваја од свега стварног, материјалног, чулног, уздижући се до све чистијег, апстрактнијег духа.

И што је ранија религија све је више везана за извесна места; култ и религиозне светковине обављани су само на извесним одређеним светим местима, где су била станишта божанстава, а са све вишим религиозним појмовима и божанство се ослобођава све више од везаности за извесна места; све идеалнији и виши Бог све је више свуд и на свима местима. Антички храмови били су станови богова, хришћанска црква само је зборно место људи, који се моле Богу који је свуд.

Одвајајући се све више од чулног простора, ослобођавајући се све више од везаности за поједина извесна места у простору, све виши Бог све се више ослобођава и од везаности за време, за извесне тачке у времену. Античка божанства била су само божанства појединих времена; религиозне светковине биле су везане за извесне редовне промене у спољној природи, за наизменицу годишњих времена, топлоте и хладноће, светлости и мрака, дана и ноћи, док се све идеалнији и виши Бог све више ослобођава и од те везаности за време, он је све више свуд и увек, све више један исти.

И што је ранији ступањ религије, она је све више везана за спољну природу; религиозне идеје и појмови све више постају само под непосредним утицајем и утицајима спољне природе; првобитне

религиозне представе само су непосредне слике догађаја и појава у спољној природи. У добрим и злим боговима античких религија оличене су пријатељске и непријатељске силе природе према човеку, топлота и хладноћа, светлост и мрак, пустиња и плодност; божански типови јесу само оличене природне силе, у борби богова оличена је борба природних сила и појава. По томе што је првобитнија религија све је више природна; што је доцнија све је више историјска, све више религија духа, све је више резултат историје, све мање производат природе. Све даљим и вишим прогресом религиозне представе и идеје све се више одвајају од везаности за бивања и појаве у спољној природи; идеја Бога постаје све дубља и виша, Бог се све више повлачи у дубину душе људске, све је слободнији од свих спољних веза, ремећења, потреса и кидања. По томе све античке религије биле су само религије живота, садашњости и стварности; постајући само под непосредним утицајем и утицајима појединих крајева спољне природе у којима су живели поједини народи и племена и у којима су деловали поједини појави спољне природе, оне су и нестајале заједно с народима који су у тим крајевима живели, узимајући код других народа у другим крајевима земље и друге форме према друкчијим појавима своје спољне природе и остајући у суштини увек једно и исто. По томе све античке религије биле су само националне религије, сваки народ имао је своју религију, коју је стварао према својој спољној околини, према свом крају земље и са народом увек је нестајала и његова особена религија. А све виши, апстрактнији, идеалнији Бог све је више Бог свих времена и свих народа, све слободнији од свих веза простора и времена, све је чистији и виши дух.

И што је ранији ступањ духа, то су и његове остале доцније манифестације непосредније везане за религију, много су ближе религији и више служе њој, док све даљим процесом све се више одвајају од ње, све су даље од ње. Као што су посматрање, појезија и философија првобитно сасвим везане за религију, тако су и наука и уметност првобитно сасвим везане за религију и служе њој; у духовнику су првобитно спојени у једну целину и неодвојени један од другог учитељ и судија, законодавац и пророк, васпитач и утешилац, појета и философ. Тако су и народ и држава, право и морал првобитно везани за религију. Религија прво упућује дух на племенито и идеално, она прво инспирује прве творевине духа, прва уметничка и философска дела; она им прво даје живот, снагу и кретање; све уметности и сва философија првобитно расту непосредно из корена религије.

9. — И што су раније манифестације духа човекова све су више везане за спољну природу и телесну организацију. Тако практични дух, ранији од теоријског, апстрактног, више је везан за стварно, садашњост, живот, корист, више га подстичу спољни, моментани узроци и подстреци него теоријски дух који, ослобођен везаности за стварно и садашње, израђује све чистије, више и апстрактније форме; по томе је практика много ближе животу, док је све виша теорија све даље од њега, све се више креће само у формама. И првобитно теорија још није одвојена од практике, те је спекулација много ближе животу.

Тако у језику првобитне речи људске везане су за извесне материјалне чулне особине предмета и ствари, првобитне речи биле су непосредне слике самих ствари, везане непосредно за сензације и осећања, а са све даљим прогресом ума и језика речи се све више одвајају од тих материјалних веза тако да се веза речи у модерним језицима са стварима, које означавају, никако више и не опажа. Тако на првобитном интерјекционалном ступњу језика сваки глас и сваки покрет тела везан је непосредно за унутрашња кретања и стања у души; сваки глас и сваки покрет тела јесте непосредни израз бивања унутра, те по томе непосредно изражавају оно што значе а то је прво и нарочито код израза бола и страха, док у доцнијим речима нестаје тог непосредног споразумевања и изражавања, пошто се речи све више одвајају од веза за стварне предмете и од непосредне везаности за стања душе. Тако је много ближи разговор минама и гестовима него речима. Тако је и првобитни језик и могућност његова везана потпуно за телесну организацију човекову, пошто је прва способност говора везана за усавршени душник услед усправног хода човекова, те је језик немогућан код животиња пошто је он првобитно условљен и првобитно и најјаче везан за склоп самог тела. И што је ранији ступањ језика, тим су поједини елементи духа више везани за језик, за речи и по томе ближи један другом; првобитно речи су цела реченица; у једној речи исказана је цела мисао и радња, и појам и суђење, и субјекат и објекат радње и радња сама; тек даљим и вишим процесом ти се елементи одвајају све више један од другог и изражавају се одвојеним засебним речима. Тако исто првобитне речи јесу корени у којима још није одвојен супстантив од вербума.

И на све ранијем ступњу духа све способности и уметности човекове, које се оснивају на језику, везане су непосредно за језик речи и тек даљим процесом све се више одвајају од њега. Тако су првобитно и музика и појезија и певање и играње сасвим везани

за говор, за речи; говорити и певати првобитно је једно исто и неодвојено једно од другог, пошто је прва форма говора увек ритмичка и одмерена. Тако је и музика првобитно сасвим везана за говор и певање, и у почетку одвајања свог од говора музика само подражава певању и тек с проналаском инструмената музика оснива засебну област тонова одвојену од области речи. Тако су појезија, музика и певање првобитно много ближе једна другој него данас, пошто су тада све три биле непосредно везане за говор, у једну неодвојену целину.

Тако је и писање првобитно непосредно сликање самих стварних чулних предмета и сликање је по томе првобитно везано за писање, као и појезија за говор, а обоје су били првобитно потпуно везани за архитектуру, служећи као украс храмова и палата; и све даљим процесом историје све се више губи непосредна материјална веза писмена с предметима до данашњих мртвих слова у којима тих веза сасвим нестаје.

10. — И уметност, као ранија способност и манифестација духа од науке и философије, више зависи од улива спољне природе, непосредније је везана за њу него наука; јужни крајеви рађају највећи број највећих уметника, док је наука ослобођена тих веза и успева у свима крајевима.

И што је која уметност ранија, тим је више везана за материју и простор, за спољњу природу, за земљиште и његов склоп и положај, за садашњост, склоп и потребе друштва. Тако је архитектура као најранија уметност највише везана за простор и за материју; она је најближа свом друштву и свом времену и по томе је увек најбољи представник свог доба, најбоље карактерише своје друштво и доба, у њој се најбоље огледају време и народ, пошто она најнепосредније задовољава потребе свог друштва и свог времена, док је музика као најдоцнија уметност најмање везана за материју и простор, за спољну природу и за потребе и прилике свога друштва и времена, те је најмање и ремете спољна бивања у природи и друштву.

И што је ранији ступањ историје, тим је и сва уметност све ближа животу и његовим потребама; тако је код свих античких народа уметност била потпуно везана за јавни живот и била само један саставни део његов, те је по томе била општа и непосредна потреба целог друштва; као што је архитектура непосредно задовољавала и религиозне и материјалне потребе друштва и времена, тако су и појете непосредно изражавале болове и радости, потребе и тежње своје садашњости, свога друштва, народа и времена. Те

је уметност, као ближа животу, увек била непосреднији и живљи израз потреба и осећања свога друштва и времена него теорије и идеје наука и философија.

Тако је на најранијем ступњу живота способност и могућност уметности потпуно везана за телесну организацију. Као што је способност и могућност говора и по томе певања, појезије и музике, првобитно везана за усправни ход човеков и за телесне последице тога, тако је и сва окретност руке везана првобитно за усправни ход, услед чега су руке и ослобођене; и за окретност руке везана је и сва способност и могућност свих пластичких уметности — архитектуре, скулптуре и пиктуре.

И као што је сва могућност и способност уметности првобитно везана за телесну организацију, за слободну руку човекову, тако је и сва могућност цивилизације и прогреса човекова везана за слободну руку човекову, пошто само слободне руке омогућавају рад, а на раду је основана сва цивилизација. Тако су и првобитна оруђа само непосредна продужавања, допуњавања и појачавања телесних органа човекових, а оруђа су човеку најмоћније средство у борби за живот; оруђа су чуло цивилизације и прогреса човекова.

11. — Тако су уметности непосредније везане за спољну природу и за живот и потребе свог друштва и времена и непосредније изражавају осећања и појмове свог друштва и времена, те и непосредније задовољавају потребе живота, док су идеје и теорије у наукама и философији све даље од живота, од непосредних веза спољне природе и друштва и све посредније задовољавају потребе живота. Али и у области наука и философија, што је ранији ступањ њихов, тим су све ближе животу, тим су све више везане за непосредну корист у животу; што је ранији ступањ друштва, наука је све ближе животу, јер је све непосреднији резултат потреба живота; и резултати науке и испитивања непосредније су примењивани на живот, улазили у живот и деловали на њега, те су и људи од науке и философи стајали много ближе друштву свом и другим људима, док се у доцнијим временима све више удаљавају од њих; на првим ступњима људи од науке много су непосредније деловали на своје савременике него у доцнијим временима кад се наука све више одваја од живота и ослобођава непосредне везаности за њега и његове потребе. И што је ранији ступањ наука, тим су све више везане за непосредно посматрање и изучавање самих стварних, материјалних предмета и тела. Првобитно човек се учио непосредно из природе и њених појава, развијао свој дух над непосредним упливом спољне природе и њених појава, док све даљим процесом везе наука

за живот и непосредну корист и везаност изучавања за саме стварне, чулне предмете све су слабије, апстрактније; дух се све више ослобођава везаности за природу, за материјално, чулно, спољашње, све је даљи од живота и садашњости. Као што данас човек све што му треба за друштво и у друштву добива од друштва, као што његов живот и његов развитак нису више непосредно везани за спољну природу, него за живот и ступањ друштва, за историјску висину свог времена, тако и своје појмове, идеје и мисли не дугује више човек непосредно природи, не ствара их под непосредним утицима спољне природе, него их добива од свог друштва и од свог времена. Уплив природе ограничен је данас на човеков телесни живот; живот његове душе везан је за живот његовог друштва и времена; језик, васпитање, карактер добива он од свог друштва, док његово научно и философско образовање, његове идеје и теорије везане су далеким везама за историју целог ума човекова, за дух људски у свима историјским временима.

И што је ранија која наука, све је више везана за материјално, стварно, чулно; све непосредније изучава саме стварне предмете, све је ближа садашњости и њеним потребама и појавима, све непосредније изучава само садашњост ствари; такве су све природне науке, од астрономије до биологије. Што је доцнији ступањ ума и тим апстрактније науке, све су даље од садашњости, стварности и живота, све непосредније изучавају саме стварне предмете; тако је од психологије до философске историје. Историја, као најапстрактнија наука, не само што не изучава непосредно појаве у садашњости као остале науке, него и факте и појаве у прошлости она нема непосредно пред очима као природне науке. Главни смер и задатак историје јесте откривање будућности ствари на основу знања и разумевања целе прошлости. Док је у свима осталим наукама дух човеков потонуо у чулну материју и везан за њу, за њене ствари, појаве и снаге, дотле се у историји дух све више ослобођава од материјалног, чулног, стварног, од спољне природе, садашњости и живота, уздижући се до све чистије, апстрактније, општије и више идеје.

И што је ранији ступањ друштва, науке су све више везане за државу и за највише класе друштва, док се све даљим процесом историје науке све више ослобођавају те везаности за државу и највише класе и негују се свуд и од свих где има погодних услова за њих

12. — Исти је однос ранијега и доцнијега и у друштву човекову. У првобитном друштву, у фамилији, поједини чланови стоје ближе један другом, тешње су везани и у непосреднијем су саобраћају

него у племену, док су у народу и држави поједине класе и поједини људи много посредније везани међу собом, те много су даље један од другог него у фамилији и племену.

Тако су и први почеци цивилизације човекове потпуно везани за спољну природу, пошто су прве цивилизације могле постајати само у оним крајевима земље, где је било свих погодних спољних услова за њу, поред још слабе снаге човекове, те су све прве цивилизације природне, произлазећи непосредно из спољних природних услова. Све даљим процесом цивилизација човекова све се више ослобођава везаности за спољну природу и ширећи се све више по свима крајевима она је све више везана само за историју човекову, добивајући све више услове, живот и кретање из дубине времена и историјске прошлости. Отуд су први почеци цивилизације, први напречи културе били веома спори, јер су били сасвим везани за материјалне услове; што се човек, снажењем духа свог, више ослобођавао материјалних веза спољне природе и кретање прогреса бивало је све брже; ослобођавајући се све више од првобитне везаности за простор, цивилизација се све више везује непосредним и далеким везама времена, историје. Као што је дух потпуно непросторан тако и историја човечанства све више тежи да буде непросторна, да се до највишег ступња ослободи од веза простора, да цело човечанство, на свима крајевима земље, буде само један организам, те да му промене и живот бивају све више једновремени у свима просторима, као што му је и историја једнопросторна у свима временима, ма да у последњој инстанци, као што се дух никад не може потпуно ослободити зависности од тела, тако ни историја од географије, од владе простора и везаности за њега.

Тако и на све ранијем ступњу друштва сви поједини елементи његови све су ближе један другом; философи, научници, песници у првим историјским временима делују непосредно на своје савременике, док са све даљим процесом историје они се све више удаљавају од непосредног упуца на живот и садашњост.

Тако је и земљорад много посредније везан за услове спољне природе него индустрија, која доцније настаје; по томе је и зависнији од спољне природе него индустрија и по томе су и земљорадници много ближе природи него они који се баве индустријом и трговином, јер им је рад више везан за земљиште и климу него овних. Тако је привреда једног народа много тешње везана за природу његове земље него друге стране, виши ступњи живота, много је посредније условљена њом него литература и наука.

Тако су на првим ступњима сва друштвена права везана само за највише класе друштва, као што је и право непокретне својине првобитно везано за њих.

Тако су и друштвени закони првобитно неодвојени од обичаја и тесно везани с њима, постајући непосредно из њих и са све заплетенијим друштвеним односима и закони се све више удаљавају од обичаја, постајући све општији и апстрактнији.

Тако су и у сваком вишем историјском друштву сви људи ближе један другом по природи, по телу, по телесним потребама него по доцнијим, историјским односима — по богатству и по образовању, по духу, учености, интелигенцији.

И као што процес историје тежи све већем ослобођавању духа од спољних веза, цивилизације, од везаности за спољну природу, тако процес историје тежи ослобођавању социјалних права индивидуе од везаности за својину, имање и наслеђе, ослобођавању човека од везаности за све спољне, материјалне услове, ослобођавању чистог хуманог од свих историјских веза којима се процесом времена везивао, од народа, државе, религије, професије. На првим ступњима друштва индивидуа, личност, човек још није одвојен од општега, од фамилије, племена, народа, државе; отуд у старо доба није било личне слободе, слободе појединог живота, слободе васпитања, ни слободе мишљења; појам човека губио се у фамилији, племену, грађанину, класи друштва, у народу и у религији, као што ни лично достојанство још није тада одвојено од класе друштва и од имања.

13. — Тако процес историје човекове јесте с једне стране све веће одвајање и удаљавање доцнијега од ранијег, све потпуније ослобођавање и чишћење од свих спољних веза, од материје, простора и тела, од стварности, садашњости и чулности. И сва највећа и најплеменитија добра човекова само су резултати тог одвајања и ослобођавања. Морал и правда јесу слобода од спољних подстрека; морална, праведна радња јесте она коју човек ради независно од природе и спољних услова и подстрека, без обзира на страх, корист и своје лично добро; истина све виша јесте све већа слобода од чулности, спољашњег, материјалног, стварног живота. Тако што је нека ствар виша у скали времена т. ј. доцнија, то подстреци за њено кретање све више долазе из све веће даљине и дубине; неорганска тела крећу се само непосредним потиском снага и других тела, животиње креће глад, масу нижих људи глад, телесне потребе и чулност, док духови људски добивају кретање своје само из дубине историје, из далеких времена, и кретања духа јесу последње

и најфиније вибрирање козмичког кретања; све посредније везан за спољашње, материјално, чулно, садашње, дух све мање и најмање од свега другог зависи од свега тога, све је слободнији од свега тога, те је по томе од свега другог највише способан за највишу слободу. Тако све даљим процесом историје све оно што је раније и веће делује из све веће даљине и дубине; све што је више, племенитије, доцније, одређеније, тим се све мање даје непосредно споља одређивати и кретати.

14. — Пошто је све доцније све даље од све ранијег, пошто су првобитнији слојеви општег живота, првобитнији ступњи општег процеса све нижи и ближи, доцнији све виши и даљи, то све доцније снаге могу деловати на све раније само кроз све доцније од све ранијих, само преко њих а никако непосредно на раније; дух може деловати само на појмове, појмови на представе, представе на осећања, осећања на живот и само го, чист, непосредни живот најнижих животиња и биља може деловати на земљину кору.

ГЛАВА 25.

Пошто је све раније везано све краћим и јачим везама, то све раније има све мање слободе у кретању, има све мање засебног кретања, и по томе, пошто је доцније везано све дужим и тањим везама, то све доцније има све више слободе у кретању; све раније има све мање слободе у кретању, све доцније све више. И пошто је све раније све потребније, то га све више и мора бити; у све ранијем има све више мора, све мање треба, у све доцнијем све више треба, све мање мора.

Што ближе ранијем све је више механичког, све више морања; што ближе људском, психичком, моралном, то је све више требања. Цео механички живот васионе оснива се на принципу морања, а тако и цео живот биљака, животиња и огромне већине човечанства; тако и све ниже снаге човекова живота делају зато што морају. На принципу морати основан је цео нижи живот човеков и што нижи човек тим више; на њему су основани процеси храњења и плођења, два основна принципа целог живота. Само морални и умни човек уздиже се изнад морања до требања. Код огромне већине нижих људи превлађује принцип морања; они раде оно што то и тако морају да раде а не уверени да то и тако треба да раде, док морал људски, његов виши психички, морални и интелектуални живот, има свој основ у појму треба, те и врло мали део виших људи ради оно што треба да ради; већина нижих људи раде оно што морају да раде и за то што морају да раде. Код животиња и биљака о принципу требања нема ни помена а још мање у чисто механичкој области живота неорганског; у природи нема смера коме треба тежити, ни плана по коме треба радити; у њој све што постоји и бива, бива зато што мора да бива. Тако и у свему инстинктивном има нужности, морања; све што инстинкат ради и одређује мора да ради и да одређује, те само у ономе има слободе што је одрешено од веза инстинкта, што је ослобођено од његова упута и притиска. А пошто инстинкат ради у служби рода, типа,

то све типичко мора да буде, све индивидуално, слободно, може и треба да буде.

Све већа слобода човекова јесте у томе да се све више ослобођава непосредних веза с природом, са стварима и појавима у њој, да се све више ослобођава непосредне зависности од њих и те своје везе чини све дужим и тањим, везујући се све више с даљим, с невиднијим, кроз животиње за биље, кроз биље за земљу, кроз земљу за сунце, кроз сунце за васиону. Пошто му те везе бивају све дуже, то је све шири круг који он описује у свом кретању, то је све слободнији. По томе од свега човекова најслободнији је ум његов, јер је најмање везан за непосредне ствари, за садашњост и живот и њихове појаве. Животиње и биљке везане су храном непосредно за земљу као и телесни живот човеков, те у све више телесном и материјалном има све мање слободе; у неорганичком свету везе су тако кратке да ничега нема одвојеног и слободног, те сви елементи, све ствари чине једну нераздвојну целину, без посебног кретања појединих делова. Само дух људски ослобођавајући се кроз историју од тих непосредних веза са својим телом, са стварним животом и садашњошћу, са животињама, биљем и спољном природом и везујући се све више с далеким васионским снагама и узроцима, описује све шири круг у кретању свом и бива све слободнији, ма да су првобитно и његове везе с природом и стварима и појавима у њој кратке, непосредне и јаке, те првобитно у његову кретању има све мање слободе.

А пошто је све раније све више несвесно, то у све несвеснијем има све мање слободе, све што несвесно бива и постаје, мора да бива и све што мора да бива и да постаје, бива и постаје несвесно; слободе има само у свести и са све већом свешћу настаје и све већа слобода; отуд све што свесно бива не мора да бива, оно може бити и не бити. Отуд само у области човека има слободе, пошто се само човек од свих ранијих ствари диже до савести. Отуд је човековој свести, свесном раду и упливу човекову остављено само оно што не мора да буде, што може бити и не бити и што се може и поправити ако се и поквари, све оно што мора да буде, што не може другаче да буде и што се не може поправити ако се поквари — све је то изван домаћаја свести и свесног уписа и свесне воље човекове; све велико, битно, условно и трајно постаје и бива несвесно, свесно, пролазно, условљено и потребно бива свесно. Човековој свести остављен је само виши историјски живот и више друштво и само на њих може човек упливисати свесном вољом својом; сав нижи живот, живот

његовог тела, животиња и биља, живот неорганског света, земље и сунца, сасвим је изван домаћаја свести и воље човекове. По томе и све велико у историји, све оно што је морало бити, све велике идеје, сви велики проналасци и открића израђени су, учињени, постали и развијали се несвесно. По томе и највиши посао свесног ума човекова јесте тражење онога што мора да буде, одвајање онога што мора да буде од онога што може бити и не бити, провођење принципа мора кроз све области живота. Пошто је само оно истинито и трајно што мора да буде и само онога мора бити што је истинито и трајно, то највиши посао највишег разума, историјског разума, јесте да мири оно што треба да буде са оним што мора да буде, да принцип морања диже до принципа требања; и пошто је највиша слобода у области разума то је и највиша слобода у поковању разуму, радити да оно што треба да буде да мора да буде. Што се нешто више поковава ономе што је неразумно, несвесно, слепо, то је и све више неслободно. Отуд је маса нижих људи увек неслободна, пошто се не поковава разуму, него несвесним слепим нагонима, осећањима, тежњама, пошто их не води разум него ствари и моментани подстицаји и потребе; слободан је онај који се поковава ономе што мора да буде, знајући, свестан да то треба да буде или који ради да мора да буде оно за што је свестан, уверен да то и тако треба да буде. У томе је и највиши ступањ моралности и карактерности човекове; карактеран је човек само онај који свом снагом својом чини да мора да буде оно у што је уверен да треба да буде; карактер је само онај који ради по принципу и из принципа. По томе сваки принцип мора имати у себи карактер нужности, морања, да се факти морају тумачити само тим принципом и ни којим другим; што је у једној идеји мање нужности, морања, то је она мање принцип.

На томе принципу требања до којег се диже само човек, на томе што само човек оставља смерове и планове у свом животу и раду, у свом кретању и мишљењу основана је и сва она разноликост расположења и стања душе и духа код људи, у друштву људском и у историји његовој, које нема у спољној природи, где нема требања. У природи нема ни туге ни бола, ни радости ни жалости, ни злог ни доброг, ни лепог ни ружног, ни правде ни неправде, ни ропства ни слободе, ни заблуде ни истине, ни треба ни може, а то само зато што све што у природи бива мора да бива и бива зато што мора да бива. Отуд природа није ни милостива ни сурова, ни добра ни зла, она је само законита и, пошто у природи све што ради, ради неслободно, то ништа у њој није ни од-

говорно за оно што и како чини. Код човека је нешто ружно, зло, лажно само зато што он зна да би то требало да буде лепо, добро и истинито, и догод се човек не уздигне до појма треба, догод не остави план и смер у животу, дотле му ништа није ни лепо ни ружно, ни добро ни зло, ни истинито ни лажно. Тако је код детета и првобитног човека. По томе дете, првобитни човек и маса нижих људи у историјском друштву људском дижу се до појма треба само у области лепог и доброг, знајући само што је ружно и зло; до појма треба у области чистог ума дижу се само поједини духови у појединим временима.

ГЛАВА 26.

Пошто је све раније све мање сложено, све више просто и једнолико, и пошто је све раније све непосредније везано, те све ближе једно другом, све мање одвојено једно од другог, — то је све раније све више само једно, само једна нераздвојна целина.

I. — Митско стање ума људског јесте првобитна целина, у којој се од религије још нису одвојиле потоње манифестације духа људског, уметности, науке и философије; тако је и род људски првобитно једна целина, од које се тек доцније одвајају поједине расе, племена и народи; тако и сви људи чине само једну зоолошку фелу, док психичких фела има више. Тако је и органски свет првобитно једна целина, од које се тек доцније одвајају органске области и поједини родови и класе биља и животиња једни од других; тако је и земља првобитно само једна целина, од које се тек доцније одвајају поједине разне снаге, стања и појави, — ваздух, вода, климати, сува земља, неорганско, органско; тако је и козмос првобитно само једна велика, нераздвојна целина од које се тек доцније одвајају поједини светови и системи светова.

II. — Пошто је све раније све више само једна, нераздвојна целина, то је све доцније све више само део и што је доцније све мањи део. Тако су расе, фамилије, племена, народи само поједини делови велике првобитне целине човечанства; тако су појединци најситнији делови племена, народа и држава; тако су сва времена само поједини делови, поједине фазе целе историје човечанства.

III. — Пошто је све раније све више само једна, нераздвојна целина, то све раније има све мање делова и елемената и по томе све доцније састоји се из све више делова и елемената. У козмолошким питањима ради се само с кретањем и топлотом, елементи геологије јесу ватра и вода, у хемији има већ неколико десетина елемената, у биологији има их стотинама, у историји хиљадама.

Историја човечанства, последња, најдоцнија и највиша област општег живота, састављена је из више елемената него све друге раније области, састављена је из свега ранијег, из свих снага, појава, стања и елемената; историја човеков састављена је из свих физичких снага које су у свима временима деловале на човека — из сунца и земље, из топлоте и светлости, из земљишта, воде и ваздуха, из климе, брегова, равница, река и мора, минерала, биља и животиња, из телесног и духовног, из осећања, представа и идеја, из свих племена, народа и времена, из свих уметности, религија, философија и наука.

IV. — Пошто је раније све више само једна велика целина, пошто је по томе све раније све веће, то се све оно што је велико и цело може видети само из све веће даљине, т. ј. са све веће висине; по томе све раније може се видети и разумети само из све веће даљине, са све веће висине; све доцније види се све више из близа.

1. — Као што се човек не види из извесне даљине од земље, као што се цели брегови и велике планине виде само из велике даљине, као што се цела земља и само цела види само са извесне велике висине, тако оно што се само из највеће даљине види раније је од свега што се види са мање даљине и висине, оно је најраније. А пошто је дух, као најдоцнији резултат општег процеса, најдаље од свега ранијег и по томе највећа висина до које се земља с човеком и кроз човека попела, то само дух, највиши разум, тражи да види оно што је најраније, што је пре свега и после свега; само дух тражи целину; само дух назире Бога у свету, у свему и кроз све остало.

Тако све даљим процесом историје свега све раније повлачи се у све већу даљину, пада у све већу дубину, све раније делује из све веће даљине и дубине. Први човек, прве творевине и тековине његове у историји, могу се видети само из велике даљине живота, са велике висине историје; могу се видети само испод многих времена и генерација.

2. — Пошто је раније правилније, више законито и хармонично; пошто је раније све веће и пошто је све веће све правилније, то, пошто се све раније види само из све веће даљине, то се и све правилно и законито, свака правилност и законитост виде само из даљине, са висине; из близа се виде само неправилности, ситне, испрекидане ствари, без везе и законитости; и што је већа, дубља и сталнија правилност и законитост, то се само из све веће даљине види. Тако се и смер види само из далека, из близа се

види само резултат, успех; а пошто нижи, чулни човек види само успех, то он само и цени успех.

А пошто само разуму треба правилности и законитости и пошто се само правилно и законито може разумети, то да би се нешто разумело мора се из далека гледати.

V. — Пошто је све раније све више само једна целина, то све мање форама има, што је доцније има све више форама.

Пошто је све раније све више садржина, све мање форма и пошто је материја, садржина, увек и свуд једна иста, непроменљива, пошто је, према томе, оно што је раније више једнолико и непроменљиво, то у све ранијем има све више садржине, све мање форама, у све доцнијем све мање садржине, све више форама. Све данас многобројне форме биљног и животињског света јесу потомци само једног малог, ограниченог броја форама; тако биље првобитно има много мање форама, те је у почецима својим ограничено само на криптогаме, као што су све многе и разнолике форме људског света потекле само од неколико основних типова.

VI. — Пошто раније има све мање форама, то све раније има и све мање израза. Број израза и моћ њихова пење се у највећој мери тек код човека. Па и код човека много се више може изразити доцнијим језиком речи него рукама, погледом и минама, којима се могу изразити само извесна стања и расположења душе. И код човека самог много мање има племенитих, изразних делова него нижих и безизразних, и виши човек има много више израза него првобитнији нижи човек, као што наука и философија, у којима се моћ израза пење до највишег ступња, много више стања и односа изражавају него религија.

VII. — Пошто раније има све мање форама, то у све ранијем има све мање разлика, пошто је разлика ствари само у формама, док је основна, првобитна садржина свуд и увек једна иста и непроменљива, по томе у све доцнијем има све више разлика и све већих и дубљих разлика.

Најмања је разлика ствари у првобитној материји из које су састављени козмички светови, највеће и најдубље разлике јесу у најдоцнијој области стварања, у људском свету, тако да је много већа разлика између једног духа људског и једног нижег обичног човека, него између човека у опште и животиње.

VIII. — Пошто је све раније све више само једна нераздвајна целина, то све мање има грана, што је доцније има све више грана.

Биљни свет има много мање грана него животињски и животињски мање него људски. И у људском свету гранање је све веће

с доцнијим постанком и развитком; религија и уметност имају много мање грана него наука и философија. Тако је васиона једно велико клупче једног истог конца, који се, што је ближе крају, грана у све више огранака, што је ближе почетку он је све више један. Тако се доцнији принцип еволуције разгранао у примени својој на много више области него ранији принцип гравитације; тако најдоцније откривена физичка снага, електрицитет разгранао се у примени својој више од свих других ранијих снага и све се више грана у применама; тако и област ума људског првобитно има много мање грана него данас.

IX. — Пошто је раније све више једно, доцније све више много то ранијега има све мање пута, доцнијега све више пута; по томе све раније све мање пута живи, све мање пута постаје и по томе све мање пута нестаје; по томе све доцније све више пута живи, све више пута постаје и нестаје.

Док је сунце само један пут постало и за време његовог једног живота планете су постајале и нестајале више пута, док последњи пут нису остале овако како су и у овом положају према сунцу и једна према другој; и док земља само један пут живи, дотле су на њој постајали и нестајали светови неорганског, органског и људског. И док род људски само један пут живи, пошто је само један пут постао и пошто ће га према томе само један пут и нестати, дотле доцније форме његове, племена, народи, фамилије, много пута постају и нестају, а највише пута појединци. Само су се један пут стекле све околности да је могао постати човек, док доцније форме његове постају и нестају све више пута.

X. — Пошто раније све мање пута постаје и нестаје, то се све раније све мање понавља, све доцније све више.

Највише понављања има у области човека; као што је цивилизација човекова често пута постајала и нестајала и по томе се често понављала, као што се један извесни одређени број гласова непрестано понавља у свима језицима људским, — тако и свест сваког појединца непрестано постаје и нестаје у несвесном, те се непрестано понавља.

XI. — Пошто ранијега има све мање пута доцнијега све више пута, то све раније све се мање умножава, све доцније све више.

Врсте органског света све се више умножавају што је доцније доба, пошто их је у почетку било само мало, док се у најдоцнијој области, у људском свету све више умножавају стања, појави и снаге, форме, начини и узроци, путеви, ступњевии и смерови, везе, услови и потребе, елементи, атрибути и изрази, промене и разлике,

конци и догађаји, закони, осећања и интереси, људи и ствари, — што се даље иде од почетка, што је доцније доба. Снаге природе не могу се увећати ни умножити, док снаге човекове, средства човекова, са све већим множењем људи, све даљим процесом цивилизације, све већим растењем духа, све се више умножавају и увећавају. Тако у првим временима историје само је мало великих имена, у којима су представљене и карактерисане целе епохе и времена живота људског, у којима су концентрисани смерови, тежње, слава и историја читавих племена и времена; све доцније све је више имена, представника и израза општег живота. Тако је број основних осећања врло мали код животиња, док се код човека све даљим процесом цивилизације осећања и расположења душе све више умножавају, као што се све више множе и интереси човекови, нижи и виши, животни, материјални и духовни, и по томе све се више множе и његове симпатије; као што и за човека све даљим процесом историје све већи број ствари добива вредности и значаја, док за животиње само ограничен број ствари има вредности. Тако се земљиште као основ продукције много мање може умножавати него рад, док се капитал, последњи основ продукције по времену постанка, може много више умножавати него оба ранија, и по томе са све већом културом све већи број људи може се хранити од истог земљишта. Тако се и викувалије и добити од земље много мање могу умножавати него средства за подмирење доцнијих потреба, које индустрија ради — одело, станова и т. д. Тако и ствари, које имају вредности за човека, процесом цивилизације све се више умножавају, док је за нижег човека и животињу ограничен круг ствари, које имају вредности за њих. Тако се од математских до социјалних наука и до историје број индивидуалне вредности појединих случаја све више умножава; у математским наукама сваки поједини случај заступа целу врсту, у историји човека сваки поједини случај има своју засебну, индивидуалну вредност. Тако се и знање човеково све више умножава, од астрономских до социјалних појава.

И што је доцнији који проналазак, које откриће, добива све многобројније и свестраније примене — од фотографије до електрицитета. И што је доцнија која идеја, т. ј. што је дубља и виша, тим обухвата све више ствари, простора и времена.

Тако су литература и наука до најновијег доба биле ограничене само на узан круг виших класа и појединаца, док се број образованих све више множи са све даљим процесом цивилизације,

као што и доцнија штампа много више умножава егземпларе него ранији рукопис.

Тако и друштво људско има много мање форама него ум људски.

Као што је број разликованих ступања све већи код виших доцнијих чула, тако је и број природних, телесних потреба мали према броју потреба душе и духа, тако је број потреба природног, првобитног човека мали према броју потреба цивилизованог, историјског човека, тако се и индивидуалност пење до највећег броја у људском друштву, док је број индивидуалности у природи мали.

XII. — Пошто је све раније све више одмерено и ограничено, то је и вредност све ранијег све више ограничена и одмерена, вредност доцнијег све мање ограничена и одмерена.

1. — Нижи ум већине људи пре може одредити вредност сунца и воде, ваздуха и биља, пошто је вредност тих ствари више ограничена него вредност духа. Производи духа јесу најскупоценије творевине и тековине човека и кроз њега и целе земље и сунца, али вредност тих производа могу да одреде и оцене најмање људи. Дух има вредности само за дух и само дух има вредности за дух и само духови међу људима траже духа и разума у свету, у просторима и временима. За огромну већину нижих људи без духа и разума има вредности само оно што се може појести и попити, чути и видети, опипати, омирисати, осетити, — само чулно, телесно, материјално.

2. — *По томе све више чулно, телесно, материјално има вредности за све већи број ствари и људи, све мање чулно, све више духовно, надчулно има вредности за све мање људи.*

Пошто све доцнијем треба све раније, то најдоцнијем треба све па и најраније. А пошто је дух, разум, најдоцнији производ свега, то само духу треба оно што је најраније од свега, само за дух има вредности оно што је најраније. А пошто за дух има вредности само дух, то најраније, оно што је пре свега и после свега, што уређује и одређује све, може бити само дух.

XIII. — Пошто раније мање пута постаје и нестаје, то све раније све мање пута делује, све доцније све више пута.

Оне првобитне светске снаге које су створиле слојеве неорганскога у земљи деловале су само један пут, као и оне снаге које су створиле органски живот и човека на земљи, док доцније снаге, клима, земљиште, рад, капитал, цивилизација, које су у разним временима деловале на човека и његову историју, делују много више пута на човека.

XIV. — Пошто раније мање пута делује, то све раније све непрекидније делује (в. главу II).

XV. — *Пошто је раније све више једно, то све раније има све мање узрока, све доцније све више узрока.*

Само мало узрока узрокују астрономске појаве, много више има узрока за биолошке појаве, а највише их има у области човека. Док код биљке само неколико снага узрокују цео њен живот и њено кретање, дотле животињу креће и подстиче много више снага, спољних и унутрашњих, док се у човекову животу и кретању и у његовој историји број узрока све више множи, пошто на човека делују све снаге и појави ранији од њега, те у области социјалних и историјских појава има највише узрока од свих других ранијих области, пошто на човека и на његову историју делују све неорганске и органске снаге и сва времена.

XVI. — *Пошто раније има све мање узрока, то све раније има све мање услова, све доцније зависи од све више услова.* (в. главу 2).

XVII. — *Пошто раније има све мање узрока и услова, то све раније има све мање потреба, све доцније има све више потреба* (в. главу 1).

XVIII. — *Пошто раније има све мање узрока, услова и потреба, то све раније има све мање путева и смерова, све доцније има све више путева и праваца у кретању и по томе све више смерова; по томе све раније има све мање начина, доцније све више.*

Биљка има много мање путева и смерова него животиња, док се правци кретања и смерови код човека множе са све већим потребама и све даљим процесом цивилизације; тако сви инстинктивни и несвесни покрети човекови имају само један једини смер — одржање телесног живота, одржање целине организма. Тако првобитно човек на много мање начина задовољава своје потребе и примењује своју радну снагу него данас, као што се и материја обрађивала некад на много мање начина него данас.

XIX. — *Пошто све раније има све мање путева и смерова, то све раније креће се све сигурније и све одређеније по све одређенијем путу, те све раније све мање лута.*

1. — Нижи човек као и животиња много мање лута у животу и кретању него виши историјски човек, с тога је код њих много мање погрешака и заблуда, посртања и падања; нижи човек брзо нађе себи пут, којим иде целог живота, док све виши човек после многих покушаја, сумња, заблуда, посртања и падања, пође једним путем, и после многих погрешака и заблуда долази до истине.

2. — *Пошто раније све мање лута, то је све раније све сигурније и поузданије, доцније све колебљивије и непоузданије.*

Много поузданије ради човек и ум његов с неорганичким снагама и појавима него са органичким и људским. Отуд човек много мање греши у природним наукама, много сигурније рачуна с појавима у природи и много поузданије предвиђа у природним него у социјалним наукама и у историји. Отуда се у природним наукама а највише у астрономији дошло много пре до тачности, законитости и сигурности него у наукама о човеку а најмање у историји његовој.

Тако инстинкат много сигурније и поузданије води човека кроз живот него мишљење, као што је и религија сигурнији ослонац и поузданији вођа човеку него наука.

Тако су закони астрономски и математски много сигурнији него закони доцнијих наука, који се данас дижу само до вероватности али никад до оне извесности коју дају астрономски и математски закони.

XX. — Пошто раније има све мање путева и смерова, то је све раније све више и јаче концентрисано.

У сунцу је концентрисан извор свега живота и све снаге свега на земљи; снага биља више је концентрисана него код животиње, док је човекова снага растурена у много праваца, путева и смерова и у све више што се иде даље од примитивног човека ка све више историјском. Код примитивног човека и по томе код човека масе историјског друштва свест је јаче концентрисана него код историјског човека; по томе је код нижег човека и егоизам јачи него код вишег, социјалног, историјског човека.

А пошто је раније више концентрисано, то је све раније све моћније (в. главу 6).

XXI. — Пошто раније има све мање узрока и услова, то све раније има све мање односа и веза, све доцније све више.

1. — Земља је везана само за сунце, органички живот њен везан је за земљу, за њен положај према сунцу и њену даљину од сунца и по томе за брзину њеног окретања око сунца, везан је за земљиште и климу, воду и ваздух; везе животиња већ су многобројније, пошто је животиња више везана за спољни свет него биљка, те везује још и многе односе с предметима и појавима спољашњег света, док се број веза човекових са свима стварима, снагама, стањима и појавима пење до неизбројности, пошто је човек последњи резултат целокупног земљиног живота, те је везан многобројним везама за све ствари на земљи, те и живи животом свих њених ствари и појава. И што је ранији ступањ историјског живота тим је мањи број

веза човекових за природу и за људе; што је даљи процес историје, тим се број веза човекових све више множи, тако да се један данашњи цивилизован човек везује не само многим везама за све већи број ствари, стања и појава у природи, него се везује за сва историјска времена, за све ступње историјског процеса. Тако исто што је нижи, првобитнији човек, број његових веза све је мањи, тим је више он везан само за садашњост своју и за природу, док све виши човек све се више везује и за историју човечанства, за сва прошла времена историјска.

2. — *Пошто раније има све мање веза, то је и живот ранијег елемента састављен из све мање конача.* По томе историја човечанства, највиша и најдоцнија област општег живота, исплетена је из конача живота ових ствари, свих људи, свих историјских ступања, стања и времена. И што се даље иде у историју, конци историјског живота све су многобројнији и заплетенији.

XXII. — *Пошто раније има све мање веза и конача, то у све ранијем има све мање заплета и догађаја, у све доцнијем све више.*

Највише догађаја и заплета има у животу човечанства, у историји његовој, у последњој фази општег процеса. Па и у области човека што су ранији појави и стања тим мање има догађаја у њима; у историји земљорада нема ни једног епохалног догађаја, који би му дао други пут и основ; она је један континуирани процес ситних и невидних поправака и измена; у историји трговине има само један епохалан догађај, који јој је дао другу форму и изменио у главном њен пут, те је од континенталне постала морска, а то је откриће Америке, док у историји ума људског, у историји појмова човекових о односима ствари међу собом и према човеку има много више догађаја и они се све више множе. Тако што су ранији ступњи историјског живота све је мање догађаја и заплета, док се они све више множе са све даљим процесом историје.

XXIV. — *Пошто у све ранијем има све мање заплета и догађаја, то све раније има све мање промена, све се мање мења.* (в. главу 4).

XXIII. — *Пошто раније има све мање елемената и веза, то све раније има и све мање атрибута.*

Пошто у природи још није одвојено мора од треба, то се на појаве и ствари у природи не могу применити сви они атрибути, који се развијају тек у свету човека. Пошто све што бива у природи бива зато што мора да бива, то у природи нема ничега ни доброг ни злог, ни праведног ни неправедног, ни истинитог ни лажног, ни лепог ни ружног, ни корисног ни штетног, ни лековитог ни отровног; природа није ни блага ни строга, ни мило-

стива ни сурова. Животиња није одговорна за све оно што чини, пошто она не уме и не може друкче да чини. Тек у свету човека, у области слободе, развијају се сви ти многобројни атрибути, са све већим снажењем појма треба и не треба.

Тако ствари неорганског света постоје и крећу се, биљка постоји, креће се, развија се, расте и умире, животиња још и осећа, човек још и мисли.

Тако је здравље само једно, док је болести много, као што је и истина само једна, док погрешака, лажи и заблуда има много.

XXV. — Пошто раније има све мање узрока и услова, путева и смерова, то све раније има све мање ступања и фаза у процесу свог живота и развитка, и по томе све доцније има све више ступања и фаза.

Од свих других ранијих ствари највише ступања и фаза пролази човек од првобитног природног живота до висине цивилизације, као и поједини човек од зачетка до зрелости и старости. А од свега људског највише фаза и ступања пролази мисао човекова од првобитног чулног опажања и појимања појединих ствари до највиших теорија и идеја.

Много више има ступања од заблуде до истине него од зла до добра и од ружног до лепог; па и ступања лепог има много више код човека него у природи, у областима животиња, биља и неорганских ствари.

Тако је и код првобитнијих нижих чула број разликованих ступања много мањи него код доцнијих виших чула; пипање разликује само неколико ступања, вид и слух хиљадама.

XXVI. — Пошто у ранијем има све мање узрока и услова те је све силетено из све мање конача, то у свему ранијем има све мање закона, у све доцнијем све више.

У природним наукама има много мање закона него у наукама о човеку; пошто је живот човеков а још више историја човечанства исплетена из конача живота свих ствари, људи и времена, то у историји делују закони свих ствари и појава, те је историја највише заплетена и по томе најтежа од свих осталих наука; и пошто је у природним наукама број закона мањи, то је ум човеков пре дошао до њих, пре их је видео и утврдио, пошто су већи, док су закони историје многобројнији, заплетенији и ситнији, те их је теже одредити и утврдити.

XXVII. — Пошто је раније више цело, то је све раније све мање различљиво, све се мање даје разлагати на делове и састојке, пошто све мање делова и има; по томе све доцније све је више различ-

љиво, све се више даје распадати у поједине делове и састојке из којих је сложено.

Један виши историјски човек састављен је из свих елемената историјске прошлости, из свих органских и неорганских снага, појава и конаца, и целина његова живота распада се при умирању на све саставне делове, остављајући друштву и историји историјске елементе и земљи природне елементе свог живота. Тако се један народ историјски лакше распада на поједине елементе свог живота него племена и фамилије; тако се и наука лакше може разлучити на своје саставне делове него религија, као и мисао лакше него осећање.

Пошто је доцније разлучивије и по том распаљивије, то код човека и у његову друштву има највише болести, док их је код животиња и биља много мање.

Пошто је све раније све мање разлучиво и распаљиво, то се раније све мање ремети и квари и тим све теже пропада и по томе све доцније све се више даје реметити и кварити и тим све лакше пропада.

XXVIII. — Пошто је раније више цело, то је раније све одређеније, ограниченије, одмереније, све доцније све је мање одређено, ограничено и одмерено.

Док је у неорганском свету све подложно законима мере и броја, док су све снаге, појави и стања у природи одређени и ограничени, док све у природи има тачно одређену меру и границу, дотле у људском свету а највише у његовој историји све је још не-одређено, неограничено и неодмерено; никојем појаву и снази у историји човековој још нису тачно одређене мере и границе величине, снаге, времена, вредности према другим снагама и појавима; отуда честа ремећења и забуне у појимању свега људског, потцењивање и прецењивање, увеличавање и умањавање величине снаге и вредности појединих снага и појава у области човека, његова живота и његове историје.

Тако и човекова потреба спољних, природних ствари, ваздуха, воде, топлоте, хране има своје одређене мере и границе, док човекова потреба чисто људских ствари и производа, потреба историјских добара нема тако тачно одређене границе. Тако и тело човеково и сви телесни органи имају тачно одређене мере и границе, док душа и дух човеков немају још тих мера и граница.

Тако и скала у области осећања више је ограничена и одмерена него у области представа и појмова, који могу расти и умножавати се до још неодређене мере и граница. Тако је и снага и

количина живота одређена, одмерена и ограничена, док снага и количина духа још не познају мере и границе и по томе још расту.

А пошто све раније заузима све више простора и времена и пошто је раније све више ограничено и одмерено, то *све раније има све шире границе, све доцније све уже границе величине, количине и вредности.*

Живот има шире границе него цивилизација и историја, вера шире него разум. Најуже су границе духа и дух има вредности само за најужи круг људи од духа; за огромну већину нижих људи све друго има више вредности него дух.

ГЛАВА 27.

Пошто се само форме мењају а првобитна садржина, материја, остаје увек једна иста и пошто је оно што је раније сталније и непромењивије од доцнијег, пошто је све раније све више просто и једнолико: то све раније има све мање формама и по томе све више садржине, све је материјалније, форме су све ниже и простије; по томе све доцније има све мање садржине и материје, све више форме и све су више форме.

Органска тела састоје се из неколико од оних истих основних елемената из којих се састоји неоргански свет, те све многе хиљаде биљака и животиња разликују се само разним формама које ти исти основни елементи узимају, јер у телу биља и животиња нема никакве основне материје које не би било и у спољној неорганској природи; по томе хемија не разликује биље од животиња, јер разлика између организама и неорганских тела није у саставу основних материја него у начину хемијских комбинација; између њих нема материјалне него само формалне разлике.

Као у нижем животу тако и у нижим чулима има више садржине, материјалнога него у вишим чулима; дејство нижих чула јесте механичко, т. ј. везано је за притисак и непосредни додир предмета, док виша чула примају само форме од посредних утисака. Тако је и нижа чулна душа пунија садржине и оскуднија формама него дух; само чула посредују знање о овом свету и ван њих нема никаквог другог средства за то; по томе садржина чулних опажања јесте садржина и душе, јер само она дају човеку елементе из којих се телесни свет састоји. По томе у осећањима само је садржина са мало форме; појмови и мисли јесу нематеријалне форме, последње форме које реалне, материјалне ствари могу узимати на себе; разум даје чисту, али све општију, апстрактнију, блеђу слику света; највиша свест јесте најчистија светлост, без икакве садржине. Живот је пунији садржине, његове снаге, радости

и жалости у свима својим формама много су интензивније, јаче су им боје него снагама духа.

По томе сва садржина људске душе, сва материја њена јесте у осећањима, она иста материја која је у животињској души. Све остале манифестације људске душе само су разне форме које осећања узимају и то све чистије форме што су та осећања доцнија и виша, од полне љубави и егоизма, до патриотизма, хуманости, космополитизма, који је највиша и најчистија форма осећања и по томе апстрактније, слабије и блеђе од себичности, љубави ка фамилији и патриотизма. Тако и моралност, право, религија и појезија, појмови, идеје и философско сазнање, потичу из осећања и само су форме осећања и то све чистије што су више. Тако је представа само виша форма сензација, а идеје су још апстрактнија стања, те чистије форме од представа.

И у уметностима материјалност све више опада што су уметности доцније т. ј. више; архитектура је најматеријалнија, највише везана за материју јер је најранија, музика и појезија су најапстрактније јер су најмање везане за материју; у архитектури превлађује материја над формом, у пиктури форма над материјом, док се музика и појезија сасвим ослобођавају од спољашњег простора и материјалности. По томе је од свих уметности најјачи, најтрајнији материјал у архитектури, док је материјал за сликарство већ пропадљивији а још више материјал музике и појезије; с тога је од античких уметности мање остало музике него архитектуре и од сликарства само оно што је било везано с архитектуром, на зидовима храмова и палата.

Тако се и у писању ишло од материјалних слика, слика пуних материјалне садржине, до писмена у којима нема никакве садржине, и од писања на камену до данашње пропадљиве хартије.

Тако и борба за живот, првобитно материјална и крвава борба за храну, за одржање, узима све апстрактније форме у друштву и све се више ограничава на борбу формама и идеја.

4. — Тако су и прва времена живота човекова у историји садржина свих потоњих времена историје; у првим открићима и проналасцима човековим, у његовим првим погледима на свет и у његовим првим појмовима и мислима изнета је цела садржина свега људског прогреса у историји; све потоње мисли, све философије и науке само су разне, доцније, више форме коју је та првобитна садржина духа узимала за себе у разним временима; сва основна питања о Богу, свету и човеку и о односима њиховим, давно је поставио ум људски и сва потоња философија и прогрес времена дају

само разне одговоре, према својим временима, на једна иста основна питања. Сва модерна философија и наука није измислила ни једно ново основно питање, као што ни цео прогрес човеков није додао ништа првобитној, основној садржини душе његове, није створио ни једно ново основно осећање, страст и афекат. Цео прогрес човеков само је чишћење форама живота, мењање појмова и идеја. Стварање све виших и племенитијих форама, све чистијих од материјалног, стварног, док садржина, материја прогреса — душа човека остаје у свима историјским временима једна иста, као што и садржина, материја тела човекова остаје увек једна иста.

5. — Тако и у историји човечанства као и у природи има супстанцијалног и акциденталног, али што се од ранијег иде више доцнијем, што се из спољне природе иде даље човеку у историји све је мање супстанцијалног и обратно; историја човечанства само је историја разних форама живота; у првобитном материјалном, супстанцијалном нема разлике између првобитног и историјског човека. А до највиших, најплеменитијих, најидеалнијих форама пење се човек и с њим и кроз њега и природа, у мишљењу свом, у својим представама, појмовима, идејама, теоријама.

ГЛАВА 28.

Пошто се све доцније одваја од ранијег, пошто свему доцнијем долази кретање и подстицај из све веће дубине, из све првобитнијих и нижих снага, то је свему доцнијем корен у све ранијем; по томе што је нека ствар ранија све је коренитија, све је више корен; што је доцнија све је више само изведена, израсла из ранијег.

Као што је топлота, ватра, први извор и основ свих револуција и преобраћаја земљиног тела, пошто су вулканске снаге једине кретале водену силу која је доцније формисала земљину површину, тако је у неорганској материји и деловању неорганских снага корен и основ свега органског живота, свих разноликости органских тела и појава. Тако је чуло пипања, најраније и по томе најпростије и најгенералније, корен из кога су се развила доцнија виша специјална чула; тако су се из религије ума развиле остале доцније, више форме историјског ума људског — философије и науке. Тако је у чулима, чулним погледима, опажањима, представама и осећањима корен свега даљег, доцнијег, вишег мишљења; у представи је клица појма и мисли; у чулном и стварном јесте корен свега апстрактног и идеалног. А пошто је око највиши чулни орган све човекове интелигенције, свега разума, то је у гледању корен свега разума човекова и највиших идеја његових, као што је у гледању корен и језика, основног услова разума човекова, његова друштва, културе, цивилизације и историје. Тако је архитектура корен из кога су се све остале пластичке уметности развиле; тако је и породица корен свих осталих виших, историјских друштвених форама — племена, народа, државе, човечанства.

Тако је у суровим, животињским, чулним снагама и потребама човековим корен свега историјског, племенитог и идеалног код човека; у животињској, полној љубави и у љубави према себи корен је сваке више, племенитије тежње човекове, корен љубави и лепога

и добра и правде и истине. Тако је у нагонским осећањима и тежњама корен навика, обичаја, закона. У осећању је корен свега развитка душе и духа и тежња истини и разуму има свој корен у осећању, пошто ће само онај тражити истину који осећа заблуду, недовољност знања и разума; и религији, праву, моралу, уметности, науци и философији јесте корен у осећању. Тако је у несвесном корен свести као што је у животињи корен човека, у животињској души клица је свега онога што се у човековој души даље развија; цело човечанство у својој историји има само један корен који је дубоко у животињско доба. Тако је у појмовима лепог корен апстрактних, интелектуалних појмова.

ГЛАВА 29.

Пошто се ствари таложу и смештају једна на другу у простору оним редом којим ствари постају једна за другом у времену, пошто је раније све више корен, — то што је нешто раније остаје и пада дубље, што је нешто доцније пеће се све више изнад осталих ранијих ствари и по томе све доцније лежи све плиће.

I. — Као што неоргански свет стоји дубоко испод органског, који се само и диже на овоме, као што биље и животиње, као првобитнији слојеви органског живота, леже много дубље у општем склопу ствари од човека, тако и у самом човеку првобитне, природне, животињске особине, снаге и потребе леже много дубље од његових доцнијих, социјалних и историјских особина и снага, јер је првима корен још у животињској природи; тако је нагон самоодржања, као најранији, дубљи од свих других у људској природи; по томе егоизам у души човековој лежи много дубље, те из веће дубине креће и одређује човека него племенитост и хуманост, који су најдоцнији, најтањи, најплићи слој људске душе. Пошто је нагон самоодржања, одржања свог живота, свог тела, дубљи у души од свих других доцнијих нагона, то и осећања која непосредно служе том нагону леже дубље од свих других доцнијих осећања, те из веће дубине крећу човека него сва доцнија, слабија и плића осећања; тако су на првом месту осећања глади и жеђи, бола и страха. Одмах изнад нагона самоодржања диже се нагон расплођавања, други ступањ нагона одржања животињског рода, типа људског, те после осећања глади и жеђи најдубље лежи у људској души полно осећање, које по томе од свих доцнијих страсти из највеће дубине покреће човека; оно је један од корена играња, које се налази још у животињском свету, и осећање и воља играња јесте једно од најдубљих у људској души.

Тако и друга првобитнија осећања гнева, мржње, бриге, страха, бола леже дубље од доцнијих, слабијих и плићих осећања — љу-

бави, захвалности, радости, пријатељства и пошто су она првобитнија осећања дубља, то се мање могу испољавати, изражавати језиком, речима; њихов језик остаје увек првобитни језик интерјекција, мина и гестова, док се речима могу више изразити доцнија плића осећања пријатељства, љубави, захвалности и т. д. Тако су тело, његове потребе и нагони и његов живот дубљи од душе, њеног живота и њених потреба; тако и осећање лежи дубље у души него мишљење, које се креће изнад ствари; тако и нижа чула која непосредније служе животу стоје дубље од виших чула у којима је живот плићи и слабији. Тако у процесу и склопу општега живот је најдубљи слој, изнад њега се диже осећање, док је мишљење најплићи, најповршнији слој свега. Тако и у сваком човеку испод танке људске социјалности и хуманости лежи дубоко животиња са својим потребама и нагонима; испод танког плитког слоја мишљења и разумевања вру осећања, страсти и нагони; по томе и етичко као ближе животу и његовим потребама, као и фантазија и религија, лежи дубље у души човековој него интелектуално; тако је и нагон зидања, коме је корен још у животињском свету, дубљи и у људској души од свих доцнијих уметничких нагона.

Тако и у области духа људског првобитније снаге леже дубље од доцнијих, које се дижу само на основу ранијих. Аналогија је дубља од језика и на основу ње диже се и развија доцнија снага генералисања, као што је и чулно посматрање дубље и на основу њега диже се доцније апстрактно мишљење. И као што се примитивни, природни, животињски човек талози у дубину историјског друштва, у масу друштва, тако се првобитни погледи, појмови и мисли човекови о спољашњем свету и о себи таложу у мишљења масе, док се појмови чисте и разум диже само на висинама друштва; тако се првобитне опште заблуде и веровања, као што је вера у духове и божанства и у њихова непосредна уплетања у људске ствари, таложу у стална веровања и мишљења масе; тако религија, првобитна општа философија човекова, која је првобитно обухватала све човеково знање, све његове појмове о свету и себи, талози се процесом историје у философију масе друштва и само се на врховима друштва бистри мишљење до науке и философије; отуд религиозни покрети, подстакнути дубљим осећањем, делују прво и главно на дубље слојеве друштва, на масе нижих људи; отуд су религиозне реформе изводили нижи, мање образовани народи, који дубље стоје у процесу историје. Тако у скали духа испод општих теорија, идеја и принципа леже поједини појмови, испод појмова

представе, испод представа сензације а испод ових дубља животна осећања.

И у друштву људском, као што је језик дубљи од историје човекове, тако је и фамилија, која ствара језик, дубља од народа и држава, који поглавито и чине историју; по томе су и обичаји дубљи од закона, који настају у доцнијим вишим моментима историјског процеса, у слојевима народа и држава. Тако и оне првобитне карактерне особине које племена добивају у својим најранијим завичајима много су дубље у души људи од оних доцнијих особина које су народи стекли у крајевима, у које су се доцније преселили и у којима су дизали своје државе и културе. И пошто се повобитни човек са својим карактерним особинама и снагама таложи у масу историјског друштва, то се права цивилизација, виша култура душе и духа, диже само у доцнијим, плићим, вишим слојевима сваког друштва. И сва она социјална осећања којима је корен још у животињском свету — удруживање, заробљавање, осећање својине, заједничко помагање, фамилијарност, много су дубље у људској души од доцнијих слабијих осећања патриотизма, хуманости, космополитизма.

II. — *Пошто је све раније све дубље, то је све раније све више унутра и по томе све доцније све је више на површини, на пољу.*

Све су ствари према тачки постанка свог и у времену више мање унутра; биље и животиње само су рељефи на великој згради природе, само је човек изашао на поље из природе и тиме омогућио сав прогрес свог ума у историји, јер ум у последњем свом основу и почива на томе одвајању и разликовању себе од спољашњег света. У човеку се испољава она првобитна снага која је у све ранијим стварима све више удубљена унутра. А од свега и људског највише је на пољу, највише одвојено од свих других ствари, апстрактно мишљење, идеје и теорије.

А пошто је раније дубље, то се мање испољава, изражава и долази до свести; и у души човековој много више лежи и остаје дубоко унутра што се не испољује и не може се испољавати и изразити.

Пошто је раније све више унутра и доцније све више на пољу, то на све раније и унутрашњије све мање делује и упливише оно што је доцније и по томе више спољашње. Тако основне особине и снаге тела човекова не зависе од спољашње природе, од места и климе, као што не зависе ни од друштва и историје; тако и област несвеснога у души човековој, у којој се израђују највеће и најдубље идеје, не зависи ни мало од свести и свесне воље човекове, од са-

дашћости и живота свог друштва и времена, као што ни животиње ни биље ни цела спољна природа не зависе од човека.

III. — *Пошто је раније дубље, оно лежи ниже, по томе све доцније све се више пење у скали оштег живота.*

Као што је цивилизација највиша висина социјалног живота до које се пењу само доцнији историјски слојеви и само мали део човечанства, док велика већина њега остаје увек у низинама првобитнијег живота, тако је и мишљење највиша тачка у скали душе, до које се само мало људских душа и само мали део душе попети може; тако је и брига за живот 0° у скали духа, док теоријски, апстрактни дух, који се диже изнад чулне стварности и садашњости ствари у висине времена и идеја, стоји највише од свих земаљских ствари.

IV. — *Пошто раније пада све дубље и ниже, то је све раније све теже, све доцније све лакше.*

Органски свет много је лакши од неорганског и диже се само на неорганском, као што се и сав виши историјски живот људски диже на основу тешке неорганске масе друштва људског, као што је сирова животињска душа са животињским телесним нагонима и потребама много тежа од доцнијих племенитијих форама, фантазије и духа, као што су и сирови продукти природе тежи од продуката човекова рада и вештине, као што су и првобитнији продукти човекова рада тежи од доцнијих, као што су и нижи првобитнији органи човекова тела тежи од доцнијих, племенитијих; мозак је код човека само $\frac{1}{10}$ његове телесне тежине, док је код животиња све мањи део тела.

И све прве радње човекове, све прве творевине његове много су теже, врше се са много већим тешкоћама и напорима, мукама и боловима и треба им много више тешког рада и напора него доцније, које се лакше врше на основу ранијих. Много је теже било човеку да се попне од животиње до фамилије, од лова до земљорада и до првих открића и проналазака — ватре, оружја, језика, него од тих првобитних времена до данашње историјске висине. И оно што се првобитно мучно добивало и одржавало с великим напорима и тешкоћама, доцније се добива све лакше — ватра, храна, богатство, образованост.

V. — *Пошто је раније све дубље, ниже, унутрашњије, то је и све раније све топлије, све доцније све хладније.*

Првобитна творачка снага јесте топлота и што је ранији ступањ живота и процеса, индивидуалног и социјалног, тим је топлота све потребнија и тим све искључивије делује. Тако су и првобитна станишта човекова топлија од потоњих, тако су и осећања

топлија од мисли, као и живот од мишљења, и што су нижа, првобитнија осећања, тим су топлија. Тако је и првобитно чуло, чуло коже, прво и основно само чуло топлоте. Тако и религија више загрева него што осветљује, тако је и фантазија топлија од апстрактног разума.

VI. — *Пошто је раније све више унутра, доцније све више на пољу, то је раније мање осветљено, доцније више; по томе све раније све је мрачније.*

Област осећања много је тамнија него област интелекта, као што је и све дубља прошлост све тамнија, све ближа садашњост све јаснија.

VII. — *Пошто се све доцније све више диже у скали општег живота, пошто се доцније диже само на основу ранијег, пошто је доцнијем корен у ранијем и пошто је све раније све дубље, то што је нешто доцније корен му је све дубљи и по томе што је нешто раније корен му је све плићи.*

Ствари су у свету тако намештене да што нека више стоји, то јој из све веће дубине долази живот и кретање; биљу и животињама плитак је корен у неорганичким земљиним и сунчевим снагама; првобитним особинама и снагама душе човекове корен је плитко у животињској души; духу човекову, који је највиша тачка општег земљиног живота, корен је и најдубље од свих осталих ранијих ствари; апстрактно мишљење и разумевање јесте последње и најфиније вибрирање првобитне, сунчеве снаге. Као и свему осталом земаљском и духу људском корен је у сунцу; дух је последње, најфиније треперење пречишћене сунчеве светлости, и само зато има мало духа на земљи, само зато дух ретко налази одушке на земљи, што све остале раније ствари често запушавају извор из кога духу долази живот, снага, кретање и полет; и много више и чешће велики и моћни духови само су срећне, згодне одушке, кроз које из дубине пробија сунчева светлост, кад се ствари саме од себе згодно наместе, него што су ти велики духови сами толико моћни да одгрну све те ствари с тога пута, којим духу долази кретање и снага и које запушавају извор духа. И пошто је само дух одвојен од свих осталих ствари, пошто је само он највише на пољу, док све остале ствари леже унутра, једна на другој, то само он и може примати светлост сунчеву и само је он може ширити у људској души.

Тако и што је нека теорија, идеја, принцип виши, апстрактнији, генералнији, то му је и корен у историји све дубљи; ситнијим, нижим идејама, мислима корен је плитко у њиховој садашњости и са својом садашњошћу и оне умиру, док идеје којима је корен све дубљи све даље и више преживљују времена у којима су се јављале; све даље преживљују своју садашњост.

ЗАВРШЕТАК

I.

Тако оно што је раније заузима више простора и времена, трајније је и веће, независније је и потребније, мање има потреба, услова и узрока, генералније је и моћније, дубље и теже, простије и правилније.

По томе све доцније заузима све мање простора и времена, све је пролазније и ситније, зависније и потребније, све више има потреба, услова и узрока, све га мање има и све је слабије, све плиће и лакше, сложеније и неправилније и све теже постаје и одржава се.

II.

По томе што је нешто генералније лакше постаје и одржава се, што је нешто независније оно је моћније, што је простије и теже оно је дубље, што је потребније мање потреба има, што је трајније значајније је, што је веће оно је правилније и трајније.

По томе што је нешто зависније оно је слабије и разноликије, што је мање има више веза, што је непотребније има више веза, што је плиће оно је пролазније, што је променљивије постаје и одржава се све теже.

III.

По томе би обрнуте пропорције биле:

Што је раније мање пута постаје и нестаје, мање има форама, узрока и услова, мање је променљиво и зависно; и

Што је доцније више је променљиво, више потреба има, више је подложно квару и распадању.

По томе што је нешто генералније има мање услова и узрока, што је нешто више потребно има мање потреба, што лакше постаје теже пропада и т. д.

IV.

Пошто све раније заузима све више простора и времена, све је трајније и веће, независније и потребније, генералније, моћније, дубље и правилније, то оно што је *најраније*, што постоји пре свега, оно је у свима временима, оно остаје после свега, оно је само једно и по томе заузима све просторе, оно је свуд и увек, оно је савршена правилност и хармонија, оно је вечито, стално и непроменљиво, оно је сама суштина и садржина, слободно од сваке форме, оно се није развило ни из чега те је само постало, само се створило, творачко је за све остало, ствара све остало, по томе је оно узрок и услов самог себе; оно је потребно свему доцнијем а њему не треба ништа, довољно је само себи; од њега зависи све доцније а оно не зависи ни од чега; не зависећи ни од чега не потребујући ништа, оно се одржава само собом, од себе, у потпуној хармонији са собом; оно ствара све и уништава све. Оно је апсолутно. Оно је савршена истина, јер истина може бити само једна и по томе оно је савршени, највиши разум; оно разуме све и без њега се све остало не може разумети.

А то најраније, пошто је савршена истина, савршена хармонија, савршен разум, што нема граница у простору и времену, што је вечито и стално, што је свуд и свакад, што је пре свега и после свега, што не зависи ни од чега, чему не треба ништа, што се само одржава, што ствара и одржава све остало, — то најраније јесте и може бити само *Бог*.

V.

Тако је време, једина искра из пламена божјег, највиши критеријум људског разума, највиши принцип његов, последњи узрок, услов и основ свега. Судбина свега и свачега — живот и снага, величина и трајност, вредност и независност ствари — зависе од момента свог постанка у времену. Да ли ће неке ствари бити више или мање, да ли ће она бити сталнија или променљивија, трајнија или пролазнија, већа или мања, независнија или зависнија, моћнија или слабија, дубља или плића; да ли ће лакше или теже постајати и одржавати се, да ли ће бити потребнија или непотребнија, — зависи од тога кад је та ствар постала, раније или доцније, у коме моменту времена према другим стварима.

Према томе време је највиши критеријум сазнања, последњи узрок свега бивања — стварања и уништавања, постајања и нестајања; оно одређује потребу свега што постоји, што је постојало и што ће постојати, а према потреби све постаје и све нестаје. Време одређује потребу ствари а потреба одређује количину ствари, њихову снагу, величину, вредност и трајност и по томе њихове односе зависности у простору и времену.

И пошто је време највиши критеријум сазнања, то је историја, као наука о времену, највиша философија.

КРАЈ ДРУГЕ КЊИГЕ

ОПАЖЕНЕ ГРЕШКЕ

1. стр. 36 у наслову 3-ћи ред, *мегло*, треба могло.
2. стр. 44 у наслову 4-ти ред *роднија*, треба ранија.
3. стр. 93 озго 18-ти ред *dihitarkher*, треба *duhitar-kher*.
4. стр. 233 оздо 17-ти ред *мања* треба мањи.

